

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Παναγιώτας Παπαγεωργίου

**Η παλαιοχριστιανική βασιλική της θέσης «Αγία Δύναμις»
στην Πελασγία Φθιώτιδας**

Βόλος 2015

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Ιωάννης Βαραλής, επίκουρος καθηγητής, επιβλέπων

Μαρία Βασιλάκη, καθηγήτρια

Δημήτριος Κυρτάτας, καθηγητής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σ. 4-5
Εισαγωγή	σ. 6-13
1. Αρχιτεκτονική	σ. 14-29
1.1. Κεντρικό κλίτος	σ. 15-19
1.2. Πλάγια κλίτη	σ. 19-21
1.3. Νάρθηκας	σ. 21-23
1.4. Προσκτίσματα	σ. 23-29
2. Διάκοσμος	σ. 34-62
2.1. Γλυπτά	σ. 34-43
2.2. Ψηφιδωτά δάπεδα	σ. 43-62
3. Ευρήματα	σ. 63-71
3.1. Λυχνάρια	σ. 63-66
3.2. Κεραμική	σ. 66-69
3.3. Άλλα ευρήματα	σ. 69-71
Συμπεράσματα	σ. 72-73
Βιβλιογραφικές συντομογραφίες	σ. 74-82
Λεζάντες Πινάκων	σ. 83-88
Πίνακες	σ. 89-142

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η προτροπή του καθηγητή μου κ. Ι. Βαραλή για την ενασχόληση με ένα μνημείο ελάχιστα μελετημένο αποτέλεσε τον κύριο λόγο επιλογής του συγκεκριμένου θέματος, καθώς άλλωστε τα ειδικά επιστημονικά μου ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη μελέτη της Ύστερης Αρχαιότητας και, ειδικότερα, της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και τέχνης. Επιπλέον, η βασιλική στη θέση «Αγία Δύναμις» παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, αφενός διότι γεωγραφικά ανήκει σε μια περιοχή σχετικά άγνωστη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και αφετέρου διότι τα σωζόμενα ψηφιδωτά, ο μόνος ιδιαίτερα εντυπωσιακός διάκοσμος αυτής της εκκλησίας, που μάλιστα παρουσιάζεται εν μέρει στη μόνιμη έκθεση του νέου Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας στην Υπάτη, διακρίνεται για την υψηλή ποιότητα κατασκευής του. Στόχος της μελέτης είναι η αναλυτική περιγραφή της βασιλικής και η προσπάθεια συναγωγής συμπερασμάτων μέσα από τη συγκριτική εξέταση άλλων συγγενικών ή ανάλογων μνημείων τόσο στην παλαιοχριστιανική Φθιώτιδα όσο και στις επαρχίες της Θεσσαλίας και της Αχαΐας, αλλά και των Νήσων.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Στην εισαγωγή αναφέρονται τα γεωγραφικά, ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής. Στο πρώτο κεφάλαιο το μνημείο περιγράφεται αναλυτικά και μελετάται η αρχιτεκτονική του. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται και ερευνώνται ο διάκοσμος του ναού, τα αρχιτεκτονικά μέλη του και τα ψηφιδωτά δάπεδα του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται η μελέτη των λυχναριών, της κεραμικής και των υπόλοιπων κινητών ευρημάτων που περισυνέλεγχσαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τη συναγωγή των γενικών συμπερασμάτων για την αρχιτεκτονική της εκκλησίας και του διακόσμου της και τη σημασία της για την περιοχή της Φθιώτιδας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

Για την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης οφείλω πολλές ευχαριστίες. Πρωτίστως στους καθηγητές μου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας που συνέβαλαν καθοριστικά, ώστε να στραφώ προς τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη, κ.κ. Γιάννη Βαραλή, Μαρία Βασιλάκη και Δημήτρη Κυρτάτα. Ιδιαίτερως οφείλω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου, για την πλήρη υποστήριξη, συνεχή ενθάρρυνση και επιστημονική καθοδήγηση καθώς και για τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε σε αυτή τη μελέτη. Ξεχωριστά ευχαριστώ την Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας κ. Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου για την άδεια μελέτης του υλικού και την υποστήριξή της κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων και ανασκαφέα της βασιλικής κ. Πάντο Πάντο ευχαριστώ

θερμά για την παραχώρηση του δικαιώματος μελέτης και δημοσίευσης του μνημείου. Ευχαριστώ πολύ την ομότιμη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά για τις συμβουλές της σχετικά με τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών δαπέδων, καθώς και τον λέκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών και φίλο κ. Γιώργο Πάλλη για την ουσιαστική βοήθεια που μου προσέφερε κατά τις συζητήσεις μας. Επίσης, ευχαριστώ πολύ το διοικητικό και το φυλακτικό προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας, τις συναδέλφους και φίλες Αθηνά Κραβαρίτη, Αλεξία Υφαντή και Ξένια Καβάγια, καθώς και τους φύλακες του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας στην Υπάτη που προσέφεραν κάθε βοήθεια για τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού κ.κ. Κώστα Μπάτσιο, Ευθύμιο Στεργίου, Κωστούλα Ζιάκα και Φωτεινή Κάρτσωνα. Τέλος ευχαριστώ ιδιαίτερα το Νίκο Ταξιλάρη, φοιτητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για την εκπόνηση των σχεδίων των αρχιτεκτονικών μελών της εκκλησίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το έτος 1981 στην θέση «Αγία Δύναμις» Πελασγίας, η οποία σήμερα ανήκει διοικητικά στο Δήμο Στυλίδας της Π.Ε. Φθιώτιδας (πίν. 1, α), κατά τη διάρκεια της άρωσης του αγρού Δημητρέλλου, ήρθαν στην επιφάνεια κεραμική και αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία υποδήλωναν την ύπαρξη αρχαίου οικοδομήματος (πίν. 1, β). Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, διενεργήθηκε από τον – επίτιμο σήμερα – Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Πάντο Πάντο, που τότε υπηρετούσε στην ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και έφερε στο φως το δυτικό τμήμα μιας άγνωστης έως τότε τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και προσκτίσματα, η οποία χρονολογήθηκε στην παλαιοχριστιανική περίοδο (πίν. 1, γ). Ο νάρθηκας του ναού επικοινωνούσε με το κεντρικό κλίτος μέσω τριβήλου, ενώ τα δάπεδα καλύπτονταν με ψηφιδωτά και πήλινες πλάκες¹. Σήμερα ο χώρος της βασιλικής δεν είναι επισκέψιμος, αλλά ούτε και ορατός εξαιτίας της πυκνής βλάστησης (πίν. 2, α).

Η θέση «Αγία Δύναμις»², βρίσκεται σε παραθαλάσσια τοποθεσία, σε φυσικό κολπίσκο που σχηματίζεται στον Μαλιακό κόλπο³, απέναντι από την βόρεια Εύβοια και την ιδιαίτερος σημαντική παλαιοχριστιανική πόλη του Ωρεού⁴. Κατά την αρχαιότητα η Πελασγία κατείχε καίρια γεωγραφική θέση⁵, καθώς από εκεί διέρχονταν δύο βασικοί οδικοί άξονες: η κύρια οδική αρτηρία που οδηγούσε στη Λάρισα και η δευτερεύουσα οδός, παράλληλη προς την κύρια, η οποία ακολουθώντας τις ανατολικές και νότιες υπώριες του όρους Όθρυς⁶ στα βορειοδυτικά, συνέδεε τη Δημητριάδα με τη Λαμία⁷. Συγχρόνως από τα ανατολικά ήταν σε θέση να ελέγχει τη θαλάσσια οδό που ένωνε την Δημητριάδα με τον Οπούντα⁸, ο οποίος βρισκόταν στο νότιο άκρο του Μαλιακού κόλπου.

Σε απόσταση περίπου πεντακοσίων μέτρων νότια από την βασιλική βρίσκεται ο λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου, όπου έχει εντοπιστεί και ερευνηθεί κατά το παρελθόν τμήμα εγκατάστασης των κλασικών χρόνων (5^{ος} – 4^{ος} αιώνα π.Χ.), καθώς και τμήμα τείχους, το οποίο κατέρχεται στην ακτή από τα δυτικά προς τα ανατολικά και, στη συνέχεια, ακολουθεί πορεία προς τα βόρεια, παράλληλα με την σημερινή εθνική οδό Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Τα παραπάνω αρχαία κατάλοιπα πιθανολογείται ότι ανήκουν στην κάτω πόλη της γνωστής από τις πηγές

¹ Πάντος 1981, 225, σχ. 12, πίν. 140, γ.

² Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η ονομασία της θέσης «Αγία Δύναμις» δεν σχετίζεται με την παλαιοχριστιανική βασιλική, τουλάχιστον από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε έως σήμερα.

³ Βορτσέλας 1907, 9–10.

⁴ Γκιολές 2001, 7.

⁵ Κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους όλες οι γνωστές πόλεις κατέχουν στρατηγικές θέσεις λειτουργώντας συγχρόνως σαν φρούρια (Αβραμέα 1974, 181–182).

⁶ Βορτσέλας 1907, 11–13.

⁷ Αβραμέα 1974, 113.

⁸ Στο ίδιο, 112.

Λάρισας Κρεμαστής, η ακρόπολη της οποίας έχει εντοπιστεί σε απόσταση 2,5 χλμ. βορειοδυτικά, στην Όθρυ (πίν. 2, β)⁹.

Ο οικισμός μετά τον 2^ο αιώνα μ.Χ. εγκαταλείφθηκε και απέκτησε ταφική χρήση. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη είναι το γεγονός ότι μεταξύ των κεραμοσκεπών και κτιστών, κατά το σύστημα *opus mixtum*, τάφων που ανασκάφηκαν, εντοπίστηκε και ένας «κτιστός τάφος με κόγχη και αψιδωτή οροφή»¹⁰, που φαίνεται ότι ανήκε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους¹¹. Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα το φαινόμενο της χρήσης αρχαιότερων οικισμών ως χώρων ταφής έχει διαπιστωθεί σε πολυάριθμες θέσεις του ελλαδικού χώρου, όπως είναι για παράδειγμα η αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης¹².

Εκτός από τις παραπάνω ερευνημένες θέσεις, σε όλη την περιοχή που φέρει την ονομασία «Αγία Δύναμις» υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις που υποδηλώνουν την ύπαρξη βυζαντινών αρχαιοτήτων, όπως είναι η χτενωτή και η εφυσλωμένη κεραμική. Σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά της βασιλικής και κατά μήκος της ακτής, είναι ορατοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, καθώς και άφθονη κεραμική. Στο παρελθόν μερικοί από αυτούς είχαν ερευνηθεί, όχι όμως συστηματικά. Η περιοχή που περιβάλλει τον αγρό Δημητρέλλου αποτελείται από καλλιεργήσιμες εκτάσεις – κυρίως ελαιώνες – όπου έως σήμερα δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες.

Οι προαναφερθείσες αρχαιότητες υποδεικνύουν ότι τόσο στην παραλία της Πελασγίας όσο και στην ενδοχώρα παρουσιάζεται έντονη δραστηριότητα για μακρό χρονικό διάστημα, γεγονός το οποίο εξηγεί το λόγο που ολόκληρη η έκταση από τον λόφο όπου βρίσκεται η ακρόπολη της Λάρισας Κρεμαστής έως την ακτή, συμπεριλαμβανομένης και της βασιλικής στη θέση «Αγία Δύναμις», έχει κηρυχθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού ως αρχαιολογικός χώρος (πίν. 2, γ)¹³.

Όσον αφορά στην παλαιοχριστιανική πόλη στην οποία ανήκε η βασιλική, η αναζήτησή της θα πρέπει καταρχήν να ξεκινήσει με βάση τις πληροφορίες που αντλούνται για την περιοχή από τους αρχαίους συγγραφείς. Στοιχεία για την ύπαρξη αρχαίας πόλης στην ευρύτερη περιοχή προέρχονται κυρίως από τη μαρτυρία του Στράβωνα (67 π.Χ.-23 μ.Χ.)¹⁴ στο βιβλίο του *Γεωγραφικά*, ο οποίος την ονομάζει Λάρισα Κρεμαστή και Πελασγία: «*Τῆς δ' ἐξῆς παραλίας ἐν μεσογαίᾳ ἐστὶν ἡ Κρεμαστὴ Λάρισα εἴκοσι σταδίους αὐτῆς διέχουσα, ἢ δ' αὐτὴ καὶ Πελασγία*

⁹ Σταμούδη 2002.

¹⁰ Εάν πρόκειται για τον τύπο του καμαρωτού τάφου, τότε θα προοριζόταν για κάποιο μέλος της κοινότητας που ανήκε στην αστική ή μεσαία τάξη (Μαρκή 2002, 165).

¹¹ Όσον αφορά στους τάφους που ανασκάφηκαν, πέραν των ανωτέρω περιορισμένων πληροφοριών δεν υπάρχει άλλη σχετική δημοσίευση (Σταμούδη 2002, 38–39).

¹² Μαρκή 2002, 173.

¹³ Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/45129/2388/27-11-1991 (Φ.Ε.Κ. 1023/Β/18-12-1991).

¹⁴ Επειδή αντικείμενο της παρούσας μελέτης δεν αποτελεί η προ του 4ου αι. μ.Χ. περίοδος της αρχαιότητας, από τις προγενέστερες μαρτυρίες θα περιοριστούμε μόνο στην αναφορά του Στράβωνα, η οποία περιέχει όλα τα στοιχεία εκείνα που είναι επαρκή για τον σχηματισμό μιας σαφούς εικόνας του γεωγραφικού και ιστορικού πλαισίου. Πληροφορίες για την Πελασγία κατά τους προϊστορικούς και κλασικούς χρόνους, βλ. Παπαναγιώτου 1971, 167–175.

λεγομένη Λάρισα»¹⁵ και την τοποθετεί σε κοντινή απόσταση από την Άλο, στο βουνό Όθρυς: «στην ἐγγὺς Θηβῶν ἐστὶ τῶν Φθιωτίδων, αἵπερ εἰσὶ καὶ αὐταὶ ὑπὸ τῷ Πρωτεσιλάῳ καὶ Ἄλος δὲ καὶ Λάρισα ἢ Κρεμαστή καὶ τὸ Δημήτριον ὑπ' ἐκείνῳι, πάσαι πρὸς ἑὸ τῆς Ὀθρυος»¹⁶. Η συνέχιση της ύπαρξης της αρχαίας αυτής πόλης και κατά την Ύστερη Αρχαιότητα επιβεβαιώνεται και από τον Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος έζησε στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, καθώς στο γεωγραφικό λεξικό του, που φέρει τον τίτλο *Εθνικά*, όχι μόνο συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στις πόλεις της Θεσσαλίας και τη Λάρισα Κρεμαστή, αλλά επιπλέον μας πληροφορεί ότι αυτή ήταν γνωστή και με την ονομασία Πελασγία¹⁷.

Επιπλέον σε εκκλησιαστικό έγγραφο του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού (866–912), στο οποίο απαριθμούνται οι μητροπολίτες και οι επίσκοποι της αυτοκρατορίας, ανάμεσα στις επισκοπές της επαρχίας της Θεσσαλίας καταγράφονται και δύο που φέρουν την σλαβικής προελεύσεως ονομασία Γαρδικία και οι οποίες υπάγονταν στη μητρόπολη της Λάρισας. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται δέκατες τρίτες και δέκατες τέταρτες στην σειρά με τα ονόματα Γαρδικία και ετέρα Γαρδικία αντίστοιχα¹⁸. Για την σημερινή Πελασγία γνωρίζουμε ότι έφερε την ονομασία αυτή μέχρι τις 20 Οκτωβρίου 1926¹⁹, όταν μετονομάστηκε σε Πελασγία, ενώ η Γαρδικία αποτελεί τη μοναδική πόλη που αναφέρουν οι πηγές ότι υπάρχει στην περιοχή από τον 11^ο αιώνα και εξής.

Ως Γαρδικία την μνημονεύει και ο Γερμανός περιηγητής του 20^{ου} αιώνα Friedrich Stählin στο βιβλίο του *Das Hellinische Thessalien* που συνέγραψε το 1924, όπου επαναλαμβάνει την μαρτυρία περί της ύπαρξης μιας αρχαίας πόλης, η οποία λέγεται Λάρισα Κρεμαστή και βρίσκεται στο βουνό Όθρυς, χωρίς ωστόσο να την ταυτίζει με την Γαρδικία. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει τα εξής: «Ανάμεσα στη Σουβάλα και το Γαρδίκι ανοίγεται η κοιλάδα της Λάρισας. Η Κρεμαστή Λάρισα βρισκόταν στο όρος Όθρυ 3,5 χλ. από τη θάλασσα»²⁰. Ο Stählin εδώ φαίνεται να αναφέρεται στην ακρόπολη της Λάρισας Κρεμαστής.

Την ταύτιση της σύγχρονης πόλης της Πελασγίας με την αρχαία Λάρισα Κρεμαστή, αποδέχονται και νεότεροι μελετητές²¹. Ωστόσο στην παρούσα μελέτη επειδή οι παραπάνω μαρτυρίες έως σήμερα δεν έχουν τεκμηριωθεί επαρκώς από τα αρχαιολογικά δεδομένα, η πόλη θα αναφέρεται με τη σύγχρονη ονομασία της.

¹⁵ Στράβων, Θ' 5.13.

¹⁶ Στο ίδιο, 5.14.

¹⁷ Westermann 1839, 182.

¹⁸ Αβραμιά 1974, 162, 176. Γιαννόπουλος 1922, 9. Όταν, ωστόσο, στις αρχές του 12^{ου} αι. επισκέφθηκε την Γαρδικία (ή Γαρδίκι) ο Βενιαμίν από την Τουδέλα, την βρήκε εγκαταλελειμμένη (στο ίδιο, 176). Το Γαρδίκι ως επισκοπή αλλά και ως πόλη μνημονεύεται ξανά από τα τέλη του 13^{ου} αι. και εξής σε πηγές, όπως είναι τα εκκλησιαστικά και διοικητικά έγγραφα, οι επιστολές των παπών κ.α. (Γιαννόπουλος 1922, 9–14).

¹⁹ Μπατσικανής 2011, <<http://kremastilarissa.blogspot.gr/2011/11/blog-post.html>>.

²⁰ Stählin 1924, 315–316.

²¹ Για παράδειγμα, ο Hoffmann μεταφέρει την πληροφορία του Στέφανου Βυζάντιου (Hoffmann 1841, 300, σημ. 6). Ο Βορτσέλας στο ιστορικο-γεωγραφικό του βιβλίο την αναφέρει με όλες τις ονομασίες (Βορτσέλας 1907, 70, 468). Ο Παπαναγιώτου εκφράζει επίσης την άποψη ότι το φρούριο στην Όθρυ ταυτίζεται με την ακρόπολη της Λάρισας Κρεμαστής (Παπαναγιώτου 1971, 167–168). Η Σταμούδη πιθανολογεί ότι ο οικισμός που ανασκάφηκε στο ύψωμα του «Αγίου Κωνσταντίνου» αποτελεί την κάτω πόλη της Λάρισας Κρεμαστής (Σταμούδη 2002, 39).

Η Πελασγία κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, ανήκε στην διοίκηση της Μακεδονίας και στην επαρχία της Θεσσαλίας²² με πρωτεύουσα τη Λάρισα²³, καθώς η Φθιώτιδα στην οποία υπάγεται σήμερα, ήταν χωρισμένη τότε σε δύο επαρχίες (πίν. 3, α-β). Πιο συγκεκριμένα, από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα το βόρειο τμήμα της έως την περιοχή των Θερμοπυλών μαζί με την κοιλάδα του Σπερχείου υπαγόταν στην επαρχία Θεσσαλίας²⁴, ενώ το νότιο τμήμα της, που περιλαμβάνει την περιοχή της Λοκρίδας, ανήκε μαζί με τις υπόλοιπες πόλεις της νότιας Ελλάδας στην επαρχία Αχαΐας, που είχε ως πρωτεύουσα την Κόρινθο. Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α' (380-392), οι δύο επαρχίες παρέμειναν στην υπαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού, ενώ επί της πρώτης βασιλείας του Ιουστινιανού Β' (685-695), και πιο συγκεκριμένα από το 695, η περιοχή που καταλαμβάνει η σημερινή Φθιώτιδα υπήχθη στο θέμα Ελλάδος²⁵.

Οι σημαντικότερες πληροφορίες για την χρονική περίοδο από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, που αφορούν στη διοικητική οργάνωση τόσο ολόκληρης της αυτοκρατορίας όσο και της περιοχής του Ανατολικού Ιλλυρικού, που ιδιαιτέρως μας ενδιαφέρει, αντλούνται από τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους²⁶, που χρονολογείται στον 6^ο αιώνα. Ανάμεσα στις πόλεις που αποτελούσαν την επαρχία της Θεσσαλίας ο Ιεροκλής αναφέρει τον Αχινό, τη Λαμία και την Υπάτη και από την επαρχία της Αχαΐας τη Σκάρφεια, την Τιθώρα και τον Οπούντα²⁷.

Όσον αφορά στην εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, η διοικητική διαίρεση συνέπιπτε με την εκκλησιαστική²⁸. Η περιοχή της Πελασγίας ανήκε στην διοικητική περιφέρεια της Θεσσαλίας, η πρωτεύουσα της οποίας ήταν η Λάρισα, που αποτελούσε έδρα του αρχιεπισκόπου, στη δικαιοδοσία του οποίου εντάσσονταν όλοι οι επίσκοποι των λοιπών πόλεων της επαρχίας. Οι επισκοπές και αρχιεπισκοπές του Ανατολικού Ιλλυρικού υπάγονταν στον πάπα της Ρώμης, ο οποίος ασκούσε τα διοικητικά του καθήκοντα μέσω του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, που έφερε τον τίτλο του παπικού βικαρίου. Επί του Λέοντος Γ' του Ισαύρου στα έτη 732-733, ή κατ' άλλες απόψεις γύρω στο έτος 753, το βικαριάτο του Ανατολικού Ιλλυρικού αποσπάστηκε από την παπική έδρα και εντάχθηκε στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης²⁹.

Επιπρόσθετα στοιχεία που αφορούν στην εκκλησιαστική οργάνωση παρέχουν έγγραφα, όπως είναι τα πρακτικά των συνόδων, οι επιστολές των παπών και οι επιγραφικές μαρτυρίες³⁰.

²² Για την επαρχία της Θεσσαλίας από το β' μισό του 4^{ου} έως τον 7^ο αι., βλ. Αβραμέα 1974, 22-26.

²³ Βαράλης 2001, 21.

²⁴ Για τα γεωγραφικά όρια της επαρχίας της Θεσσαλίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. Αβραμέα 1974, 22-25.

²⁵ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 48.

²⁶ Έχει εκφραστεί η άποψη ότι είναι πολύ πιθανό να αποτελεί μέρος ενός γενικότερου γεωγραφικού συγγράμματος που εκπονήθηκε επί του αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Β' (408-450) και το οποίο κατά την εποχή του Ιουστινιανού συμπλήθηκε από τον Ιεροκλή. Το σύγγραμμά του σώθηκε στο έργο *Περί θεμάτων* του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (Δρακούλης 2008, 2, σημ. 11).

²⁷ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 51. Honigmann 1939, 16-19.

²⁸ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 49. Κυριακός 1978, 162.

²⁹ Αβραμέα 1974, 43, σημ. 1. Μανίκας 2011-2012, 11.

³⁰ Αβραμέα 1974, 43.

Έτσι είναι γνωστό ότι από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα έως τον 6^ο αιώνα επισκοπές στην περιοχή της Φθιώτιδας διέθεταν η Υπάτη, η Σκάρφεια, η Ελάτεια, ο Οπούντας και ο Εχίνος³¹.

Στις παραπάνω θέσεις και από αρχαιολογικής πλευράς οικιστικά κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής περιόδου που να τεκμηριώνουν την ύπαρξή τους είτε δεν έχουν έως τώρα εντοπιστεί, όπως είναι για παράδειγμα η πόλη της Σκάρφειας³², είτε η έρευνά τους πραγματοποιήθηκε σε περιορισμένη κλίμακα και με την αφορμή κάποιου σωστικού έργου, με αποτέλεσμα τα αρχαιολογικά δεδομένα να παραμένουν αποσπασματικά. Δεν λείπουν επίσης οι περιπτώσεις κατά τις οποίες σε θέσεις που δεν έχουν ταυτιστεί ακόμα ή σε άγνωστες με βάση τις πηγές πόλεις, έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά μνημεία, όπως είναι η βασιλική της Πελασγίας, που μας απασχολεί, και η βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών³³, αντίστοιχα. Έτσι, κατά κανόνα, οι παλαιοχριστιανικοί ναοί έχουν αποκαλυφθεί ως μεμονωμένα κτήρια αποκομμένα από τον πολεοδομικό ιστό στον οποίο ανήκαν, με αποτέλεσμα να καθίσταται δυσχερής η ενταξή τους σε ευρύτερο οικιστικό πλαίσιο και, γενικότερα, η κατανόηση της οργάνωσης που παρουσιάζουν οι πόλεις της Ύστερης Αρχαιότητας στη περιοχή της Φθιώτιδας. Η έλλειψη συστηματικών ανασκαφικών ερευνών και ολοκληρωμένων μελετών και δημοσιεύσεων των ήδη ανεσκαμμένων θέσεων, έχουν ως αποτέλεσμα η ανασύνθεση του ιστορικού τοπίου να βασίζεται στην προκειμένη περίπτωση σε περιορισμένες αρχαίες μαρτυρίες, οι οποίες επιπλέον και από αρχαιολογικής απόψεως δεν είναι συνήθως επαρκώς τεκμηριωμένες³⁴. Ειδικότερα, ταυτισμένες πόλεις των υστερορωμαϊκών χρόνων στη Φθιώτιδα έχουν εντοπιστεί στη Λάρυμνα, την Αταλάντη, τον Κύνο Λιβανατών, τον Αχινό και την Υπάτη, ενώ σε πολλές θέσεις έχουν εντοπιστεί οχυρωματικά έργα³⁵.

Όσον αφορά στα εκκλησιαστικά κτήρια, στην περιοχή της Φθιώτιδας και κατά μήκος της ακτογραμμής του Μαλιακού Κόλπου, από το νότο προς το βορρά, έχουν αποκαλυφθεί οι εξής παλαιοχριστιανικοί ναοί³⁶: στο Θεολόγο μια τρίκλιτη βασιλική (τέλη 5^{ου} – αρχές 6^{ου} αιώνα)³⁷, στην Αρκίτσα η τρίκλιτη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών (τέλη 4^{ου} – αρχές 5^{ου}

³¹ Πρώτη αναφορά σε επισκόπους της περιοχής γίνεται στους καταλόγους της Συνόδου της Σαρδικής (343-344), όπου υπογράφουν οι επίσκοποι της Υπάτης, της Σκάρφειας, της Ελάτειας και του Οπούντα. Στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου, το 431, έλαβαν μέρος οι επίσκοποι της Λαμίας, του Εχίνου, της Υπάτης και του Οπούντα. Το 451 στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας συμμετείχαν ο επίσκοπος Εχινέου και ο επίσκοπος Οπούντος. Στην Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, το 459, ο επίσκοπος Εχινέων και το 531 στη σύνοδο της Ρώμης οι επίσκοποι του Εχίνου και της Λαμίας (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 49).

³² Αναφέρεται ως παράδειγμα η συγκεκριμένη πόλη, διότι σύμφωνα με τις πηγές αποτελούσε το δεύτερο σιτοβολώνα μετά την Κόρινθο (Μήτσου, Μήτσου 2010, 113). Από επιφανειακά ευρήματα σε καλλιεργήσιμους αγρούς φαίνεται ότι η αρχαία πόλη εκτεινόταν στην περιοχή μεταξύ του σημερινού ομώνυμου οικισμού και του Μώλου, που βρίσκεται βορειότερα (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 62).

³³ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 51.

³⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίοδος μετά τα μέσα του 6^{ου} αι.

³⁵ Για παράδειγμα, για τον Εχίνο από την μαρτυρία του Προκοπίου, η οποία τεκμηριώνεται και αρχαιολογικώς, είναι γνωστό ότι επί Ιουστινιανού (527-565) ανακατασκευάστηκαν τα τείχη του (Cherf 1992, 262. Rosser 2001, 33-41).

³⁶ Οι ακριβείς χρονολογήσεις για ορισμένα από τα μνημεία που αναφέρονται, δεν σημειώνονται διότι δεν έχουν προσδιοριστεί από τους ανασκαφείς.

³⁷ Walker, Goldman 1915, 422, 433. Coleman κ.ά. 1999, 285-341.

αιώνα)³⁸, στις Λιβανάτες παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα και ψηφιδωτά δάπεδα³⁹, στον Κύνο Λιβανατών μια βασιλική, η οποία δεν έχει ερευνηθεί, στον Άγιο Κωνσταντίνο τμήμα ψηφιδωτού με γεωμετρική διακόσμηση που εικάζεται ότι ανήκει σε παλαιοχριστιανική βασιλική⁴⁰, στη Στυλίδα μέρος του νάρθηκα και του κεντρικού κλίτους παλαιοχριστιανικού ναού⁴¹, στον Αχινό τμήμα ναού⁴², καθώς και στην Πελασγία η εξεταζόμενη τρίκλιτη βασιλική.

Στην ενδοχώρα, εντοπίζονται αντίστοιχα κτήρια στις εξής περιοχές: στην Τιθορέα τμήμα βασιλικής (β' μισό 5^{ου} αιώνα)⁴³, στην Κόρσεια παλαιοχριστιανικός ναός, του οποίου οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 1 μ. και φέρουν σπαράγματα τοιχογραφιών⁴⁴, στην Αταλάντη τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα και προσκτίσματα⁴⁵, στη Λαμία τμήμα βασιλικής αφιερωμένης στους αγίους Αποστόλους, σύμφωνα με αφιερωματική ψηφιδωτή επιγραφή⁴⁶, στην Υπάτη, η οποία φαίνεται ότι υπήρξε από τις πιο σημαντικές πόλεις εκείνη την περίοδο, ένας ναός μη σωζόμενος σήμερα αφιερωμένος στον άγιο Ηρωδίωνα⁴⁷, ένα μεγάλων διαστάσεων βαπτιστήριο⁴⁸ και δύο βασιλικές σε θέσεις όπου σήμερα βρίσκονται οι νεότεροι ναοί του Αγίου Νικολάου και της Αγίας Σοφίας⁴⁹, στα Λουτρά της Υπάτης, στη θέση «Βαρκά», μια τρίκλιτη βασιλική (τέλη 6^{ου} αιώνα)⁵⁰ και ένα λουτρό⁵¹ και, τέλος, στον Θαυμακό μια ιδιόμορφη τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσια πτερύγια, τα οποία στα πλάγια απολήγουν σε κόγχες (α' μισό 6^{ου} αιώνα)⁵².

Όσον αφορά στα κοσμικά κτήρια, εκτός από την περίπτωση του Δαφνούντα, έχουν έρθει στο φως αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα και λουτρά στις εξής θέσεις: στη Λάρυμνα⁵³, την Αταλάντη⁵⁴, πλησίον της βασιλικής των Δαφνουσίων Λοκρών⁵⁵, τον Άγιο Κωνσταντίνο⁵⁶, τη Στυλίδα⁵⁷, τον Αχινό⁵⁸, τη Λαμία⁵⁹, την Υπάτη⁶⁰ καθώς και στα Λουτρά

³⁸ Orlandos 1930, 207-228.

³⁹ *Ανασκαφικό Έργο Εφορειών* 2012, 80.

⁴⁰ Λαζαρίδης 1967, 292-293. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 169, αρ. 106.

⁴¹ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, 2001, 63. Πάντος 1988, 220, σχ. 11, πίν. 123, γ.

⁴² Pallas 1977, 41, no 31. Koder, Hild 1976, 241.

⁴³ Γιαλούρη 2004, 87-100, πίν. 35-36.

⁴⁴ Καλαντζή-Σμπυράκη 1981, 270. Πάντος 1982, 202-203.

⁴⁵ *Ανασκαφικό Έργο Εφορειών* 2012, 172.

⁴⁶ Λαζαρίδης 1971, 286. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 176-178.

⁴⁷ Λαζαρίδης 1960, 164-165. Πάλλας 1981, 252-277.

⁴⁸ Σμπυράκη-Καλαντζή 1979, 100-109. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 182-183.

⁴⁹ Λαζαρίδης 1960, 165-166, πίν. 148, β. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 183-185.

⁵⁰ Λαζαρίδης 1968, 252, πίν. 195, α-β. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 176-178.

⁵¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 178-179, αρ. 114.

⁵² Ιωαννίδου-Καρέτσου 1972, 329. Ντίνα 1981, 269-270. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 176.

⁵³ Έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα οικισμού και βασιλικής, ενώ στην παραλία υπάρχουν λείψανα λιμενικών έργων και οχυρώσεων, που ανήκουν πιθανότατα στην ιουστινιάνεια περίοδο (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 67).

⁵⁴ Μαντζανά 1988, 297, σχ. 2, πίν. 156, β, 157, α, 158, α-β.

⁵⁵ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2000, 235-244.

⁵⁶ Λαζαρίδης 1970, 265, σχέδ. 1, 2, 2α, πίν. 231, α-β. Spiro 1978, 275-276. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 169, αρ. 106, υποσημ. 222.

⁵⁷ Παπακωνσταντίνου-Κατσούνη 1988, 220, σχ. 11, πίν. 123γ.

⁵⁸ Παπακωνσταντίνου 1981, 222.

⁵⁹ Σταμούδη 1998, 385-388, σχ. 4, πίν. 148 β-γ.

⁶⁰ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 183-185, αρ. 121 185-186, αρ. 122, υποσημ. 252, 255.

Υπάτης⁶¹. Στα περισσότερα από τα παραπάνω κτήρια αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα (πίν. 3, γ), στα εικονογραφικά θέματα και την τεχνοτροπία των οποίων κατά κανόνα βασίστηκε και η χρονολόγησή τους⁶². Από τις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες που παρουσιάζουν ορισμένα από αυτά τα ψηφιδωτά με εκείνα άλλων μνημείων του ελλαδικού χώρου, έχει διαπιστωθεί η δραστηριότητα τουλάχιστον δύο εργαστηρίων ψηφοθετών στην ευρύτερη περιοχή⁶³.

Όλα τα μνημεία που προαναφέρθηκαν χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Ο 4^{ος} αιώνας σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες αποτελεί περίοδο ακμής και ευημερίας των πόλεων της Θεσσαλίας και της Αχαΐας⁶⁴. Για το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα και εξής ούτε από τις πηγές, αλλά ούτε και από τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι δυνατός ο σχηματισμός μιας σαφούς εικόνας. Φαίνεται ότι πρόκειται για μια ταραχώδη περίοδο, κατά την διάρκεια της οποίας η περιοχή που καταλαμβάνει το γεωγραφικό διαμέρισμα της σημερινής Στερεάς Ελλάδας δέχεται επιθέσεις ξένων φύλων από τον Βορρά, που είχαν ξεκινήσει ήδη από τον 4^ο αιώνα με τον Αλάρικο και τους Βησιγότθους και έφθασαν μέχρι την Πελοπόννησο⁶⁵. Ειδικότερα, όσον αφορά στους Ούννους, ο Προκόπιος που περιγράφει τα γεγονότα του έτους 539 μνημονεύει τη νίκη τους στις Θερμοπύλες, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη λεηλασία ολόκληρης της ηπειρωτικής χώρας⁶⁶. Ενδεικτική της παρουσίας των Σλάβων στον ελλαδικό χώρο, γενικότερα, αλλά και πιο ειδικά στην περιοχή της Φθιώτιδας, αποτελεί η αλλαγή από τον 9^ο αιώνα ορισμένων τοπωνυμίων, όπως για παράδειγμα η μετονομασία της Λάρισας Κρεμαστής σε Γαρδικία ή της Λαμίας σε Ζητούνι⁶⁷.

Όσον αφορά στις φυσικές καταστροφές από τις οποίες επλήγη η περιοχή της σημερινής Φθιώτιδας, ο ιδιαιτέρως ισχυρός σεισμός του 375 είχε ως αποτέλεσμα την ερήμωση των επαρχιών, όπως μας πληροφορεί ο Ζώσιμος⁶⁸, ενώ εκείνος του έτους 551 είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία παλλιροϊκού κύματος που έπληξε τις ακτές του Μαλιακού κόλπου από τον Οπούντα έως τον Εχίνου⁶⁹. Η μικρότερη των δέκα πέντε χιλιομέτρων απόσταση μεταξύ του Εχίνου και της Πελασγίας μας οδηγεί στην εύλογη υπόθεση ότι και η τελευταία θα πρέπει να υπέστη σημαντικές καταστροφές από τον εν λόγω σεισμό. Ωστόσο, λείπουν έως τώρα τα ανασκαφικά δεδομένα που θα το επιβεβαίωναν. Το μοναδικό γνωστό μνημείο στην περιοχή εκείνη την περίοδο είναι η εξεταζόμενη βασιλική, όπου βάσει ορισμένων στοιχείων που

⁶¹ Sodini, 1978, 557, 559, 561, εικ. 1-3. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 176-178, αρ. 114.

⁶² Αυτό οφείλεται αφενός στο σωστικό χαρακτήρα της αρχαιολογικής έρευνας και αφετέρου στο ότι δεν ακολούθησε κάποια σχετική μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων.

⁶³ Spiro 1978, 209-211, 232-233, 305, 325. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 230-232.

⁶⁴ Σύμφωνα και με την μαρτυρία του σοφιστή Ευνάπιου (346-414) το έτος 376 (Αβραμέα 1974, 119, σημ. 5).

⁶⁵ Συθακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 49-50.

⁶⁶ Συθακάκη-Κριτσιμάλλη 2001, 50. Προκόπιος, *De bello persico*, II. 4.

⁶⁷ Πάλλης 2009, 1305.

⁶⁸ Ζώσιμος Δ' 18, 2 και Ε' 6.5. Βορτσέλας 1907, 31.

⁶⁹ Βορτσέλας 1907, 31-32. Χάδου 2010, 803-818.

εξετάζονται παρακάτω, η παύση της λειτουργίας της ή κάποια μετασκευή της θα μπορούσαν να αναχθούν στο ανωτέρω καταστροφικό γεγονός.

1. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Πρόκειται για μια ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική⁷⁰ με εξωτερικές διαστάσεις: 14μ. στον άξονα Β.-Ν. x 13,15μ. στον άξονα Α.-Δ. και προκτίσματα στη βόρεια, τη νότια και τη δυτική πλευρά (πίν. 4, α-β). Έχει ερευνηθεί μόνο το δυτικό τμήμα της εκκλησίας και, πιο συγκεκριμένα, μέρος του κεντρικού κλίτους, των πλαγίων κλιτών, ο νάρθηκας και τα τέσσερα προσκτίσματα, δεδομένου ότι ο υπόλοιπος ναός υπόκειται παράπλευρων αγροτικών οδών και όμορων ιδιοκτησιών. Ειδικότερα σήμερα, το ανατολικό τμήμα της βασιλικής βαίνει κάτω από το οδόστρωμα του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από την παραλία της Πελασγίας προς τον οικισμό, που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 3 χλμ. προς τα βορειοδυτικά. Το κτήριο έχει προσανατολισμό Α.-Δ., παρουσιάζοντας μικρή απόκλιση προς τα βορειοανατολικά. Το θέμα της απόκλισης από την ανατολή, δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο σε ναούς που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα⁷¹. Στην περίπτωση της συγκεκριμένης βασιλικής μοιάζει να οφείλεται στην προσαρμογή της κατασκευής στο ανάγλυφο του εδάφους, το οποίο δεν είναι ομαλό, αλλά από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά παρουσιάζει κατωφέρεια. Το κτηριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε σε βάθος περίπου -0,30μ. Α./-0,40μ. Δ. από τη στάθμη του εδάφους, ενώ το πάχος της επίχωσης που αφαιρέθηκε κυμάνθηκε από 0,30μ. στο ανατολικό τμήμα έως 0,60 μ. στο χώρο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων. Τα δύο ανώτερα στρώματα ήταν αναμοχλευμένα, λόγω της εκτεταμένης άρωσης του αγρού, η οποία κατά τόπους έφθασε στο επίπεδο των δαπέδων.

Πιο συγκεκριμένα, η μεγαλύτερη διατάραξη διαπιστώθηκε στο κεντρικό τμήμα του κυρίως ναού και του νάρθηκα με τη μερική καταστροφή των ψηφιδωτών δαπέδων (πίν. 5, α), ενώ τα πλακόστρωτα των πλαγίων κλιτών (πίν. 5, β-γ), του νότιου προσκτίσματος στα δυτικά του νάρθηκα (δωμάτιο VII) (πίν. 4, β) και το δάπεδο των υπόλοιπων τριών προσκτισμάτων, παρέμειναν σχεδόν ανέπαφα. Το στρώμα καταστροφής, που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος του κτηρίου, περιείχε αργούς λίθους που προέρχονταν από την ανωδομή των τοίχων – κυρίως στο ανατολικό τμήμα της βασιλικής – κεραμίδες στέγης, κεραμική, θραυσμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και ψηφίδες από τα κατεστραμμένα τμήματα του δαπέδου. Οι τοίχοι του ναού, που αναφάνηκαν ύστερα από την αφαίρεση της επίχωσης, σώζονται αποσπασματικά, σε χαμηλό ύψος, το οποίο σε ορισμένα μόνο σημεία φθάνει τα 0,40μ. πάνω από τη στάθμη του δαπέδου, ενώ σε άλλα έχει απομείνει μόνο το ίχνος τους. Το πλάτος που παρουσιάζουν κατά κανόνα είναι σταθερό περί τα 0,70μ. και στην τοιχοδομία παρατηρείται η χρήση μικρού και

⁷⁰ Γενικά για την παλαιοχριστιανική ξυλόστεγη βασιλική, βλ. Ορλάνδος 1952-1954.

⁷¹ Βλ. Ορλάνδος 1952, 86-87. Για πιθανούς λόγους απόκλισης, βλ. Ορλάνδος 1952, 87-88, Για παράδειγμα, βλ. τη βασιλική στη θέση Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο Πηλίου (τέλη 5^{ου} – αρχή 6^{ου} αι.) (Mailis 2011, 73, εικ. 55).

μεσαίου μεγέθους αργών λίθων, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται κατά διαστήματα κεραμίδες και αμμοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Η εύρεση στον χώρο «πώρινων δόμων», όπως αναφέρει ο ανασκαφέας⁷², υποδηλώνει ότι στην κατασκευή του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε και οικοδομικό υλικό που προήλθε από αρχαιότερα κτίσματα⁷³. Άλλωστε έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω ότι η περιοχή της Πελασγίας παρουσιάζει κατοίκηση ήδη από τους κλασικούς χρόνους.

Ακολουθεί η εκτενής περιγραφή των χώρων του κτηριακού συγκροτήματος ξεκινώντας από τον κυρίως ναό και καταλήγοντας στην περιγραφή των προσκτισμάτων του, με παρατηρήσεις, στη συνέχεια, σχετικές με την λειτουργία τους. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη χρονολόγηση και την προτεινόμενη αρχιτεκτονική του αποκατάσταση.

1.1. Κεντρικό κλίτος

Το κεντρικό κλίτος έχει εσωτερικές διαστάσεις: 6,65μ. στον άξονα Α.-Δ. x 5,50μ. στον άξονα Β.-Ν. και το πλάτος του είναι σχεδόν το διπλάσιο από εκείνο των πλαγίων κλιτών (2,55μ. το καθένα). Η είσοδος στον κυρίως ναό από το νόρθηκα γινόταν μέσω τριβήλου⁷⁴ (πίν. 6, α), το οποίο έχει κατασκευαστεί στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού. Η κατά χώραν εύρεση δύο ορθογωνικών λιθοπλίνθων, διαστ. 0,70μ. x 0,75μ., που διέκοπταν το κεντρικό τμήμα του ανατολικού τοίχου του νόρθηκα και αποτελούσαν τις βάσεις των κιόνων του τριβήλου, πλάτ. 0,85μ., το επιβεβαιώνει. Εκατέρωθεν αυτού διακρίνονται δύο δίοδοι πλάτους 1,55μ. η καθεμία. Τρίβηλα έχουν εντοπιστεί και σε άλλες τρίκλιτες βασιλικές στον ελλαδικό χώρο⁷⁵, τα οποία εξυπηρετούσαν την επικοινωνία μεταξύ του κεντρικού κλίτους και του νόρθηκα, ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις κατασκευάζονταν και εξωτερικά του ναού, όπως για παράδειγμα στην Βασιλική Α του Αγίου Δημητρίου (τέλη 5^{ου} – αρχή 6^{ου} αιώνα) στη Νέα Αγχίαλο, όπου στο νότιοανατολικό τμήμα της αποκαλύφθηκε τρίβηλο που οδηγούσε στα νότια κτήρια (πίν. 6, β)⁷⁶. Με την τελευταία το τρίβηλο της βασιλικής στην Πελασγία παρουσιάζει έντονες μορφολογικές ομοιότητες και διαστάσεις⁷⁷.

⁷² Ανασκαφικό ημερολόγιο, 116.

⁷³ Κυριακός 1878, 483.

⁷⁴ Για το τρίβηλο, βλ. Ορλάνδος 1952, 148. Sodini 1975, 581-588. Γκιολές 1998, 43.

⁷⁵ Συγκεκριμένα, στη Θεσσαλία τρίβηλα έχουν εντοπιστεί στις εξής παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 1) Δημητριάδα, λόφος προφήτη Ηλία, βασιλική Β (τέλη 4ου-αρχές 5^{ου} αι., Βαραλής 2001, 219-220, αρ. 525), 2) Σε τρίκλιτη βασιλική στη Λάρισα (μέσα 5^{ου} αι., στο ίδιο, 222, αρ. 536), 3) Νέα Αγχίαλος βασιλική Δ (δ' τετ. 5^{ου} αι., στο ίδιο, 227-228, αρ. 548), 4) Νέα Αγχίαλος βασιλική Δ (δ' τετ. 5^{ου} αι., στο ίδιο, 227-228, αρ. 548), 5) Νέα Αγχίαλος βασιλική Β του επισκόπου Ελπίδιου (τέλη 5^{ου} – αρχές 6^{ου} αι., στο ίδιο, 226-227, αρ. 547), 6) Αγ. Γεώργιος Προμυρίου (α' τετ. 6^{ου} αι., στο ίδιο, 214, αρ. 513), 7) Αγ. Παρασκευή Κοζάνης (μέσα 6^{ου} αι., στο ίδιο, 213, αρ. 511).

⁷⁶ Λαζαρίδης 1972, 33, πίν. 14, β.

⁷⁷ Πιο συγκεκριμένα, οι τετράγωνοι σχεδόν μαρμάρινοι δόμοι του, διαστάσεων 0,80μ. x 0,75μ. και 0,71μ. x 0,745μ., απέχουν 1,35μ. και 1,45μ. από την ανατολική και τη δυτική παραστάδα αντίστοιχα.

Το γεγονός ότι η επιφάνεια έδρασης των βάσεων των κιόνων του τριβήλου, είναι στο ίδιο επίπεδο τόσο με το δάπεδο του νάρθηκα όσο και με εκείνο του κεντρικού κλίτους, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και τα δύο έχουν κατασκευαστεί στην ίδια φάση. Ούτε και με τους χώρους των δύο πλαγίων κλιτών φαίνεται να υπήρχε κάποια υψομετρική διαφορά, κάτι που δεν συμβαίνει συνήθως σε άλλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπου το μεσαίο κλίτος βρίσκεται ψηλότερα από τα πλάγια κλίτη⁷⁸.

Το κεντρικό κλίτος χωριζόταν από τα πλάγια με ψηλούς κτιστούς στυλοβάτες, πλάτους 0,70μ., μέγ. σωζόμενου ύψους 0,40μ. περίπου και όμοιας τοιχοδομίας με τους εξωτερικούς τοίχους του ναού. Από το βόρειο στυλοβάτη (πίν. 6, γ) διατηρείται μόνο τμήμα του στα ανατολικά, το οποίο έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 3,30 μ. και στο μέσον του διακόπτεται από τετράγωνο πωρόλιθο διαστάσεων 0,57μ. x 0,57μ. x 0,40μ. Ο νότιος στυλοβάτης (πίν. 7, α) έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 4,25μ. στο δυτικό τμήμα μόνο, όπου η ένωσή του με τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα πραγματοποιείται χωρίς τη μεσολάβηση παραστάδας. Στο ανατολικό άκρο του, εντοπίζεται πωρόλιθος διαστάσεων 0,55μ. x 0,60μ. x 0,40μ., όμοιος με εκείνον του βόρειου στυλοβάτη. Κτιστούς στυλοβάτες συναντάμε και σε άλλους ναούς της ίδιας περιόδου στον ελλαδικό χώρο, όπως για παράδειγμα στη βασιλική της Ελευσίνας (α' πενήνταετία 6^{ου} αιώνα)⁷⁹. Μια πολυτελή εκδοχή τους βρίσκουμε σε τρίκλιτη βασιλική στην Παλαιά Κόρινθο (α' φάση, τέλη 5^{ου} – αρχές 6^{ου} αιώνα), όπου οι κτιστοί στυλοβάτες φέρουν μαρμάρινη επένδυση⁸⁰.

Το μεγάλο ύψος των στυλοβατών (περί τα 0,40 μ.) που παρουσιάζει η βασιλική, όπως διαπιστώνεται από το ανατολικό σωζόμενο τμήμα του βόρειου στυλοβάτη, αποτελεί τυπικό γνώρισμα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του αιγαιακού χώρου⁸¹. Η κατασκευή τους είναι ιδιαίτερος διαδεδομένη και στους ναούς που ανήκουν στην ίδια περίοδο στη Μικρά Ασία, ενώ η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική προτίμηση μοιάζει πιθανότερο να οφείλεται σε οικονομικούς λόγους, δεδομένου ότι το κόστος ψηλότερων μαρμάρινων κιόνων ήταν σαφώς μεγαλύτερο⁸². Ψηλούς στυλοβάτες διαθέτουν μεταξύ άλλων ναών η κοιμητηριακή τρίκλιτη βασιλική στο Δίον (α' φάση, β' τέταρτο 5^{ου} αιώνα) με ύψος 0,38μ., οι οποίοι ωστόσο παρουσιάζουν μικρότερο πλάτος 0, 63μ.⁸³ από αυτούς της εξεταζόμενης βασιλικής, η βασιλική στη θέση «Βαρκά» στα Λουτρά της Υπάτης (β' πενήνταετία 5^{ου} αιώνα)⁸⁴, αλλά και η βασιλική «της Σικυώνας» στο Κιάτο (τέλη 5^{ου} – αρχή 6^{ου} αιώνα)⁸⁵.

⁷⁸ Ορλάνδος 1952, 60.

⁷⁹ Βαραλής 2001, 64, αρ. 95, πίν. 9, δ.

⁸⁰ Στο ίδιο, 78-79, αρ. 143, πίν. 15, α. Με τους στυλοβάτες της συγκεκριμένης βασιλικής σημειώνεται και μια ακόμη αρχιτεκτονική συγγένεια στο ότι διακόπτονται κατά διαστήματα από μεγάλους δόμους που αποτελούν τις βάσεις των κιόνων.

⁸¹ Στο ίδιο, 447.

⁸² Ορλάνδος 1966, 12-13, εικ. 8.

⁸³ Βαραλής 2001, 287-288, αρ. 713, πίν. 90, β.

⁸⁴ Στο ίδιο, 223-224, αρ. 539.

⁸⁵ Στο ίδιο, 74, αρ. 135, πίν. 13, γ. Με τον συγκεκριμένο ναό παρατηρούνται και άλλες ομοιότητες, όπως είναι η ύπαρξη τριβήλου και προσκισμάτων.

Στην περίπτωση του εξεταζόμενου ναού και στο ερώτημα αν κατά μήκος των δύο στυλοβατών ανοίγονταν δίοδοι επικοινωνίας μεταξύ του κεντρικού κλίτους και των πλαγίων κλιτών⁸⁶, με βάση τα σωζόμενα τμήματά τους, όπως αυτά αποκαλύφθηκαν, η απάντηση θα ήταν παρακινδυνευμένη. Από τη μια πλευρά διότι το δυτικό τμήμα του βόρειου στυλοβάτη δεν σώζεται καθόλου, ενώ στην αντίστοιχη πλευρά από τον νότιο έχει απομείνει μόνο το ίχνος του και από την άλλη διότι το ανατολικό τμήμα της βασιλικής δεν έχει ερευνηθεί.

Όσον αφορά στις κιονοστοιχίες, η θέση των δύο πωρόλιθων που προαναφέρθηκαν, υποδηλώνει τη χρήση τους ως βάθρα, στα οποία εδράζονταν οι βάσεις των κιονοστοιχιών⁸⁷. Μια χαρακτηριστική διαφορά που θα μπορούσε να σημειωθεί από τη σύγκριση των λιθοπλίνθων που έχουν χρησιμοποιηθεί στο τρίβηλο με εκείνες των στυλοβατών, είναι ότι οι τελευταίες υψώνονται κατά 0,40μ. περίπου από το δάπεδο του ναού, ενώ οι άλλες δύο βρίσκονται θεμελιωμένες σε αυτό.

Η τοποθέτηση των βάσεων των κίωνων επάνω σε βάθρα ανάγει την καταγωγή της σε ρωμαϊκά κτήρια. Τα βάθρα στην περίπτωση της εξεταζόμενης βασιλικής απαντούν στην πιο απλή μορφή, χωρίς να φέρουν κάποιου είδους ανάγλυφη διακόσμηση ή μαρμάρινη επένδυση, όπως έχει διαπιστωθεί σε άλλες περιπτώσεις⁸⁸. Επίσης, δεν διακρίνονται στις επιφάνειές τους τόρμοι ή εγκοπές για τη στερέωση άλλων αρχιτεκτονικών μελών. Το γεγονός ότι δεν παρουσιάζουν μεταξύ τους σταθερές διαστάσεις μας οδηγεί στην υπόθεση ότι τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά μέλη ίσως προέρχονται από πρωιμότερο κτίσμα. Το ίδιο έχει προταθεί και για την περίπτωση της βασιλικής του Φωτεινού στην Κω (μέσα ή β' μισό 5^{ου} αιώνα), όπου και εκεί παρατηρείται η χρήση ορθογώνιων λιθοπλίνθων για την έδραση των βάσεων των κίωνων αντί βάθρων (διαστ. λιθοπλίνθων 0,43μ. x 0,40μ.)⁸⁹. Όμοιος τρόπος στήριξης της ανωδομής των κλιτών σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές απαντά στην Ήπειρο, στη βασιλική Δ της Νικόπολης (τέλη 5^{ου} – αρχές 6^{ου} αιώνα)⁹⁰, και στην Αχαΐα, στη βασιλική των Δελφών (μέσα 6^{ου} αιώνα). Στην τελευταία περίπτωση, ωστόσο, παρατηρείται και η ιδιομορφία ότι εκεί οι λιθοπλίνθοι στηρίζονται με τη σειρά τους σε κτιστά πλίνθινα βάθρα⁹¹.

Σε απόσταση περίπου 3,5μ. ανατολικά του τρίβηλου ανοίγματος έχει αποκαλυφθεί σε αποσπασματική κατάσταση και σε πολύ χαμηλό ύψος, λίγο πιο πάνω από τη στάθμη του δαπέδου, κάθετος στους δύο στυλοβάτες τοίχος από αργολιθοδομή, πλάτους 0,70μ. (πίν. 7, β). Διατηρούνται μόνο τα δύο άκρα του, τα οποία και ακουμπούν στους στυλοβάτες. Πιο

⁸⁶ Για δόδους επικοινωνίας στα άκρα των στυλοβατών, βλ. Βαραλής 2001, 447–448. Όπως για παράδειγμα στην τρίκλιτη βασιλική του Λεχαιού, όπου στα άκρα των δύο στυλοβατών (ύψ. 0,40μ.) του κυρίως ναού εντοπίστηκαν δύο ξεύγη διόδων, πλάτ. 1,50μ., που επέτρεπαν την επικοινωνία μεταξύ του κεντρικού και των πλαγίων κλιτών (Πάλλας 1959, 126, 128. Pallas 1984, 520–522).

⁸⁷ Δεν φαίνεται πιθανή η στήριξη της στέγης του ναού με πεσσούς και κίονες εναλλάξ, κάτι που ούτως ή άλλως σπανίως συναντάται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, με πιο γνωστό παραδείγματα την βασιλική του Αγίου Δημήτριου Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. (Γκιολές 1998, 109–110).

⁸⁸ Γκιολές 1998, 52.

⁸⁹ Μπρούσκαρη 2011, 8.

⁹⁰ Ορλάνδος 1959, 90. Βαραλής 2001, 203–204, αρ. 486, πίν. 59, γ.

⁹¹ Βαραλής 2001, 60, αρ. 83.

συγκεκριμένα, το βόρειο τμήμα του σώζεται σε μήκος 0,70μ. και το νότιο σε μήκος 3,10μ. Εάν στο σημείο διακοπής του, που εντοπίζεται βόρεια του κατά μήκος άξονα του ναού, υπήρχε θυραίο άνοιγμα, δεν είναι δυνατό σήμερα να διαπιστωθεί από την τοιχοποιία. Ο εγκάρσιος αυτός τοίχος εντοπίστηκε λίγο χαμηλότερα από την άνω επιφάνεια των λιθοπλίνθων των στυλοβατών, κάτω από το στρώμα καταστροφής που σε εκείνο το τμήμα του ναού περιείχε εκτός από κεραμίδες στέγης και μεγάλη ποσότητα αργών λίθων. Επειδή η ανασκαφική έρευνα στη συγκεκριμένη περιοχή δεν προχώρησε κάτω από τη στάθμη του δαπέδου, δεν γνωρίζουμε το βάθος της θεμελίωσης αυτού του εγκάρσιου τοίχου, στοιχείο που θα συνέβαλε και στην ερμηνεία του. Ωστόσο, αφενός το γεγονός ότι στο σημείο όπου βρέθηκε δεν θα μπορούσε να επιτελεί κάποια λειτουργία σχετική με τον ναό, όσο αυτός ήταν σε λειτουργία, και αφετέρου η παρουσία εφυαλωμένων οστράκων ανάμεσα στην κεραμική που περισυνελέγη από το εν λόγω σημείο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μεταγενέστερη κατασκευή. Ανάμεσα στα βασικά ερωτήματα που δημιουργούνται είναι τα εξής: γιατί και πότε κτίστηκε ο τοίχος αυτός, ποιά ήταν η λειτουργία του και αν η κατασκευή του σχετίζεται και με άλλες αλλαγές στο αρχικό σχέδιο του ναού και στη χρήση των χώρων του συγκροτήματος της βασιλικής.

Όπως προαναφέρθηκε, υπεράνω της στάθμης του δαπέδου του κυρίως ναού, εκατέρωθεν των δύο στυλοβατών στο ανατολικό τμήμα και πιο συγκεκριμένα μόνο ανατολικά του εγκάρσιου τοίχου, αποκαλύφθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής που περιείχε μεγάλη ποσότητα αργών λίθων. Οι συγκεκριμένοι λίθοι θα πρέπει να προέρχονται από την ανωδομή των στυλοβατών στον χώρο αυτό του ναού. Ο μεγάλος αριθμός τους, ωστόσο, υποδεικνύει ότι οι τοίχοι εκεί είχαν δομηθεί σε αρκετά μεγάλο ύψος, τόσο που να μην δικαιολογεί τη λειτουργία τους ως στυλοβατών, αλλά ως δύο τοίχων που διέθεταν ανωδομή σε μεγάλο ύψος. Είναι άλλωστε ελάχιστες οι περιπτώσεις που οι στυλοβάτες μιας βασιλικής έχουν χτιστεί σε ύψος άνω των 0,40μ.⁹². Εξάλλου, αν επρόκειτο για μια τέτοια περίπτωση θα ανέμενε κανείς μια αντίστοιχη εικόνα και προς το δυτικό τμήμα του ναού, μόνο που εκεί οι στυλοβάτες δεν παρουσιάζουν καμία τέτοια ένδειξη. Κατόπιν των παραπάνω, οδηγούμαστε στην εύλογη υπόθεση ότι ο ναός κάποια στιγμή υπέστη μετασκευές με την κατάργηση των πλαϊνών κλιτών του και τον περιορισμό του χώρου στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Εκεί οι στυλοβάτες θα πρέπει να κτίστηκαν και να κατασκευάστηκε ο εγκάρσιος τοίχος που θα «έκλεινε» από δυσμάς το χώρο. Γι' αυτό ενδέχεται να επαναχρησιμοποιήθηκε το οικοδομικό υλικό από τους τοίχους της αρχικής βασιλικής, ύστερα από τη λιθολόγηση των μη λειτουργικών πια τοίχων της, αλλά και την προσαρμογή των μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών της μελών στις ανάγκες του νέου κτηρίου, όπως θα δούμε ότι μάλλον συνέβη στο αντίστοιχο κεφάλαιο 2.1, όπου εξετάζονται τα γλυπτά.

---

⁹² Για παράδειγμα η βασιλική Α και η βασιλική του Μουσείου στους Φιλίππους με στυλοβάτες ύψ. 0,50μ. (Βαράλης 2001, 321–322, αρ. 786 και 325–326, αρ. 789 αντίστοιχα).

Τη χρήση του μεταγενέστερου κτηρίου, αν δηλαδή συνέχισε να διατηρεί τον λατρευτικό χαρακτήρα του ή όχι, δεν είμαστε σε θέση να τη γνωρίζουμε, διότι ο συγκεκριμένος χώρος δεν ερευνήθηκε περαιτέρω και από την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα δεν προέκυψαν στοιχεία που συμβάλλουν στην ερμηνεία του. Ωστόσο, χρήσιμες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από άλλες θέσεις, όπου εντοπίστηκαν παρόμοιες λύσεις. Στις περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές του ελλαδικού χώρου, όπου στους στυλοβάτες τους διαπιστώθηκε β' οικοδομική φάση, κατά την οποία ξανακτίστηκαν ως εξωτερικοί τοίχοι ενός μικρότερων διαστάσεων κτηρίου, επρόκειτο για την κατασκευή ενός μονόχωρου ναΐσκου που αντικατέστησε τη λειτουργία τους⁹³. Μάλιστα δύο παραδείγματα βρίσκουμε σε κοντινές στην Πελασγία θέσεις, στην τρίκλιτη βασιλική των Αλών στο Θεολόγο (πίν. 7, γ)⁹⁴ και στη βασιλική Β της Δημητριάδας, στο λόφο του προφήτη Ηλία⁹⁵.

Από τις λειτουργικές κατασκευές που θα περίμενε κανείς να αποκαλυφθούν στο χώρο του κεντρικού κλίτους είναι ο άμβωνας⁹⁶. Ωστόσο, ούτε τα ανασκαφικά δεδομένα, ούτε τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη προσφέρουν κάποιο στοιχείο που να οδηγεί στην υπόθεση ότι η βασιλική διέθετε έναν μαρμάρινο άμβωνα. Εάν αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το κλίτος δεν έχει ανασκαφθεί σε ολόκληρη την έκτασή του, δεδομένου ότι και η θέση της συγκεκριμένης κατασκευής βρίσκεται κοντύτερα στο φράγμα του πρεσβυτερίου, σύμφωνα με το κείμενο των *Αποστολικών Διαταγών*, οι οποίες επιβεβαιώνονται και ανασκαφικώς⁹⁷, αυτό μένει να διαπιστωθεί από τη μελλοντική αρχαιολογική έρευνα.

Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους καλυπτόταν από ψηφιδωτό διάκοσμο για το οποίο θα γίνει λόγος στο κεφάλαιο 2.2.

1.2. Πλάγια κλίτη

Τα δύο πλάγια κλίτη της βασιλικής είναι ισοπλατή, ενώ δεν έχουν ανασκαφεί σε ολόκληρο το μήκος τους.

Το *βόρειο κλίτος* έχει εσωτερικές διαστάσεις 8,30μ. x 2,55μ. (πίν. 5, β). Τόσο ο βόρειος όσο και ο δυτικός τοίχος του σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση, ενώ παρουσιάζουν όμοιο πλάτος με τους υπόλοιπους τοίχους του κτηρίου. Το χαμηλό ύψος της σωζόμενης τοιχοποιίας στο δυτικό τοίχο δεν επιτρέπει την εξακρίβωση της θέσης του ανοίγματος προς τον νάρθηκα. Ωστόσο, εύλογο είναι να υποθέσουμε ότι το άνοιγμα αυτό θα ήταν αντίστοιχο με

⁹³ Για παράδειγμα, στον Ακροκόρινθο (Blegen 1930, 21–24) και στη βασιλική του Λεχαίου (Πάλλας 1961, 151).

⁹⁴ Η β' οικοδομική φάση μάλλον χρονολογείται στο 12^ο αι. (Coleman κ.ά. 1999, 317).

⁹⁵ Η β' οικοδομική φάση μάλλον χρονολογείται γύρω στο 7^ο – 8^ο αι. (Βαραλής 2001, 220, αρ. 525).

⁹⁶ Sodini 1975, 585–588.

⁹⁷ Ορλάνδος 1969, 177–206.

αυτό του νότιου κλίτους (πλ. 0,90 μ.), το οποίο και διατηρείται. Για το στρώμα καταστροφής που κάλυπτε την περιοχή πλησίον του βόρειου στυλοβάτη έγινε ήδη λόγος παραπάνω.

Κατά τη διάρκεια της αρχαιολογικής έρευνας στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους ο ανασκαφέας παρατήρησε μια καθίζηση που είχε υποστεί το πλακόστρωτο δάπεδο. Πιο συγκεκριμένα, ο Πάντος αναφέρει ότι σε απόσταση περίπου 3μ. από το δυτικό τοίχο του κλίτους οι πήλινες πλάκες «έχουν μια απότομη κατακόρυφη κλίση», η οποία δημιούργησε την υπόνοια ότι ίσως επρόκειτο για κάποιο υπόγειο χώρο⁹⁸. Σημειώνεται ότι σε πολλές παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπου εντοπίστηκαν ορύγματα κάτω από τα δάπεδα των κλιτών, τα οποία δεν οφείλονταν σε γεωλογικούς παράγοντες, επρόκειτο για χώρους ταφής⁹⁹. Σε κάποιες περιπτώσεις οι ταφές που αποκαλύφθηκαν ήταν σύγχρονες με τη λειτουργία της βασιλικής ή τις περισσότερες φορές οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί στα ερείπια των εγκαταλελειμμένων ναών, όπως για παράδειγμα διαπιστώθηκε στο νάρθηκα της Αγίας Σοφίας του Μύτικα¹⁰⁰. Δεν μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο στο σημείο να είχε ανοιχθεί κάποιος λάκκος για τη φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων.

Ανάμεσα στα ευρήματα που εντοπίστηκαν στο βόρειο κλίτος βρίσκεται η μοναδική βάση κίονα που σώθηκε από τον ναό. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους, σε απόσταση περίπου 0,30 μ. από τον τετράγωνο παρόλθο του βόρειου στυλοβάτη (πίν. 6, γ). Καλυπτόταν από τους λίθους του στρώματος καταστροφής και βρισκόταν αρκετά ψηλότερα από τη στάθμη του πλακόστρωτου δαπέδου του κλίτους, γεγονός που υποδηλώνει ότι θα πρέπει να είχε πέσει εκεί από κάποιο βάθρο της κιονοστοιχίας¹⁰¹. Επίσης βρέθηκε και τμήμα αμφίγλυφου μαρμαρίνου θωρακίου¹⁰², το οποίο θα πρέπει να έφρασσε κάποιο από τα μετακίονια διαστήματα μεταξύ του βόρειου και του κεντρικού κλίτους, εάν υποθέσουμε ότι δεν έτυχε κάποιας μεταγενέστερης μετακίνησης.

Το *νότιο κλίτος* έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,20μ. x 2,55μ. (πίν. 5, γ). Ο νότιος εξωτερικός τοίχος του ναού έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 2μ. και διατηρείται σε χαμηλό ύψος, ενώ ο νότιος στυλοβάτης έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 4,25μ. και σώζεται καλύτερα στο ανατολικό τμήμα του. Στη δυτική πλευρά μόνο το ίχνος του έχει απομείνει. Στο μέσον του δυτικού τοίχου του κλίτους διακρίνεται σαφώς η ύπαρξη ανοίγματος, βάσει της κατεργασίας που έχουν δεχθεί οι δύο λίθοι που βρίσκονται τοποθετημένοι στους λαμπάδες της θύρας· οι στενές προς το άνοιγμα πλευρές των λίθων αυτών είναι λαξευμένες. Η θύρα έχει πλάτος 0,90μ. και επέτρεπε την επικοινωνία με τον νάρθηκα.

⁹⁸ Ανασκαφικό ημερολόγιο, 145.

⁹⁹ Για τις περιπτώσεις που βρέθηκαν τάφοι στα πλάγια κλίτη βασιλικών του Ανατολικού Ιλλυρικού, βλ. Βαραλής 2001, 449.

¹⁰⁰ Βοκοτόπουλος 1972, 113.

¹⁰¹ Θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η ιωνική βάση να ανήκε σε δεύτερο, παράλληλο στυλοβάτη, όπως για παράδειγμα στους Φίλιππους (Kourkoutidou – Nikolaidou, Marki 1995, 950-957), διότι αφενός δεν βρέθηκε κανένα αρχιτεκτονικό μέλος που να υποδηλώνει την παρουσία του και αφετέρου δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος του στο δάπεδο των πλαγίων κλιτών.

¹⁰² Το θωράκιο περιγράφεται από τον ανασκαφέα, αλλά δεν έχει ακόμη εντοπιστεί από την έρευνά μας στις αποθήκες της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα που προήλθε από το χώρο αυτό, είναι ένα ακέραιο μαρμάρينو ιωνικό κιονόκρανο, το οποίο βρέθηκε κοντά στην νοτιοδυτική γωνία του, επάνω στις πήλινες πλάκες του δαπέδου. Αν θεωρήσουμε ότι δεν έχει μετακινηθεί ύστερα από την κατάρρευσή του, τότε ενδεχομένως να έπεσε στο συγκεκριμένο σημείο από κάποιον κίονα της νότιας κιονοστοιχίας. Διαφορετικά, εξίσου πιθανό μοιάζει να έστεφε κάποιον από τους κίονες που πλαισίωναν το κεντρικό άνοιγμα του τριβήλου.

Τα πλίνθινα δάπεδα και των δύο πλαγίων κλιτών αποκαλύφθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους, αλλά όχι σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση. Οι περισσότερες πλάκες είναι θραυσμένες, ενώ σε δύο περιοχές απουσιάζουν. Αυτές βρίσκονται ακριβώς ανατολικά των διόδων προς τα πλάγια κλίτη και παρουσιάζουν διαστάσεις 2,50μ. στον άξονα Β.-Ν. x 1μ. στον άξονα Α.-Δ., στο βόρειο, και 1,90μ. στον άξονα Β.-Ν. x 0,90μ. στον άξονα Α.-Δ., στο νότιο κλίτος. Οι πλίνθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι κατά κανόνα τετράγωνου σχήματος – λίγες είναι ορθογώνιες – και έχουν όμοιες διαστάσεις, 0,32μ. x 0,32μ. x 0,05μ. Έχουν μάλιστα πακτωθεί σε υπόστρωμα κονιάματος κατά οριζόντιες στρώσεις με λεπτούς αρμούς πλάτους περίπου 0,07μ. Στην επιφάνειά τους φέρουν δύο εγχάρακτες διαγώνιες γραμμές σε σχήμα Χ (πίν. 8, α). Η χρήση όμοιων πλίνθων απαντά σε πολλούς ναούς της ίδιας περιόδου (πίν. 8, β)¹⁰³, όπως στη βασιλική της Βραυρώνας και στη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών, ενώ πλινθόστρωτα πλάγια κλίτη στη Θεσσαλία βρίσκουμε στη βασιλική Β της Δημητριάδας (τέλη 4^{ου} – αρχές 5^{ου} αιώνα)¹⁰⁴, στον τρίκλιτο ναΐσκο της Νέας Αγχιάλου (α' πενηνταετία - μέσα 6^{ου} αιώνα)¹⁰⁵ και στη βασιλική του Αγίου Γεωργίου στα Βαρκά Υπάτης (β' φάση, 6^{ος} αιώνας)¹⁰⁶. Τα δάπεδα αυτά, όπως διαπιστώνεται και από τα παραπάνω παραδείγματα, γνωρισαν μεγάλη διάδοση, καθώς ήταν πολύ φθηνότερα από τα μαρμαροθετήματα. Οι πήλινες πλάκες φέρουν συνήθως εγχαράξεις και δαχτυλιές σε διάφορα σχήματα, που τους επιτρέπουν την καλύτερη πρόσφυση.

1.3. Νάρθηκας

Ο νάρθηκας¹⁰⁷, με εσωτερικές διαστάσεις 3,90μ. στον άξονα Α.-Δ. x 11,60μ. στον άξονα Β.-Ν., είναι επιμήκης και καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του ναού (πίν. 4, β), τυπικό γνώρισμα της πλειονότητας των παλαιοχριστιανικών βασιλικών¹⁰⁸. Η αποσπασματική διατήρηση της ανωδομής των τοίχων του δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό όλων των θυραίων ανοιγμάτων που διέθετε για την επικοινωνία τόσο με τον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής όσο και με τα προσκτίσματα VI (δυτικό) και VII (νότιο). Εκτός από το τρίβηλο που οδηγούσε στο κεντρικό

¹⁰³ Ορλάνδος 1954, 241, εικ. 194.4.

¹⁰⁴ Βλ. σημ. 73.

¹⁰⁵ Βαράλης 2001, 228–229, αρ. 550.

¹⁰⁶ Βλ. σημ. 84.

¹⁰⁷ Ορλάνδος 1952, 130–151.

¹⁰⁸ Βαράλης 2001, 451.

κλίτος και τα ανοίγματα που είναι ευδιάκριτα από την τοιχοποιία στο βόρειο τοίχο και στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου, τα οποία οδηγούσαν στο βόρειο πρόσκτισμα (Δωμάτιο II) και στο νότιο κλίτος αντίστοιχα, η θέση των υπόλοιπων θυρών δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί. Όσον αφορά στον προσδιορισμό της θέσης της βόρειας θύρας, αυτός δεν οφείλεται σε τίποτα παραπάνω από το γεγονός ότι έχουν διατηρηθεί *in situ* στη δυτική πλευρά οι λαξευμένοι λίθοι που είχαν τοποθετηθεί στους λαμπάδες του ανοίγματος (πίν. 8, γ). Το ίδιο παρατηρείται και στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου, ο οποίος ωστόσο σε εκείνο το σημείο σώζεται σε καλύτερη κατάσταση. Από το δυτικό τοίχο διατηρείται αποσπασματικά το κεντρικό τμήμα μόνο σε μήκος περί τα 4,5μ., ενώ ο νότιος τοίχος σώζεται και αυτός ελάχιστα σε μήκος 1,40μ. στο ανατολικό τμήμα του. Όσον αφορά στο πλάτος των δύο εξακριβωμένων θυραίων ανοιγμάτων, γνωρίζουμε μόνο εκείνου που οδηγούσε στο νότιο κλίτος (0,90μ.). Η θύρα αυτή δεν βρίσκεται αξονικά τοποθετημένη αλλά κατά 0,20μ. εγγύτερα στο νότιο στυλοβάτη (πίν. 9, α). Όσον αφορά στην κύρια είσοδο, στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές η κεντρική είσοδος στο ναό από τον εξωτερικό χώρο γινόταν συνήθως από δύο διόδους που ανοίγονταν στα άκρα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα ή σπανιότερα από μια θύρα που ανοιγόταν στο μέσον του¹⁰⁹. Στην προκειμένη περίπτωση τη βασιλικής της Πελασγίας θα μπορούσε να αποκλειστεί η ύπαρξη ανοίγματος στο μέσον του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, όπως φαίνεται από την τοιχοποιία που σώζεται σε ύψος 0,40 μ. περίπου. Όσο για τις πλαϊνές εισόδους, στη βόρεια πλευρά παρατηρούμε λίγους λίθους, οι οποίοι εξαιτίας της θέσης όπου βρίσκονται και της μορφής τους – είναι επίπεδοι και παρουσιάζουν μικρό πάχος – θα ήταν δυνατόν να ανήκουν σε κατώφλι που ίσως υπήρχε σε εκείνο το σημείο. Σχετικά με την ύπαρξη εισόδου στη νότια πλευρά του νάρθηκα δεν υπάρχει καμία ένδειξη.

Στο χώρο του νάρθηκα δεν εντοπίστηκε καμία κατασκευή, όπως είναι για παράδειγμα τα κτιστά θρανία-καθίσματα που έχουν βρεθεί σε άλλες περιπτώσεις¹¹⁰. Ωστόσο, σημειώνεται ότι ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη που περισυλλέχθηκαν από τον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής πριν από την αρχή των ανασκαφικών εργασιών ήταν και μια βάση περιρραντηρίου. Αυτή κατά πάσαν πιθανότητα θα στήριζε τη φιάλη όπου νίβονταν οι πιστοί πριν να εισέλθουν στο ναό¹¹¹. Για τη μορφή της μια εικόνα μπορούμε να αποκτήσουμε από τη μαρμάρινη φιάλη που προέρχεται από τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη (πίν. 9, β)¹¹². Κρήνη υπό την μορφή αρχαίου περιρραντηρίου¹¹³ απεικονίζεται και στο ψηφιδωτό του Αγίου Βιταλίου της Ραβέννας (πίν. 9, γ)¹¹⁴. Η κρήνη συνήθως βρισκόταν τοποθετημένη μπροστά από την κύρια

¹⁰⁹ Συνήθως σε εκείνο το σημείο υπήρχε παράθυρο (Ορλάνδος 1952, 142).

¹¹⁰ Pallas 1984, 515. Στη ΒΑ. γωνία του νάρθηκα της βασιλικής του Μαστιχάρη στην Κω αποκαλύφθηκε χαμηλό κτιστό πεζούλι (Ορλάνδος 1966, 7–8).

¹¹¹ Η λεγόμενη *κάθαρσις*, για την τέλεση της οποίας μας πληροφορούν οι πηγές ήδη από τον 4^ο αι. (Ορλάνδος 1952, 28).

¹¹² Γκιολές 1998, 48, 149, εικ. 15.

¹¹³ Για τα αρχαία περιρραντήρια, βλ. Ginouvès 1962.

¹¹⁴ Ορλάνδος 1952, 121, εικ. 171.

είσοδο του ναού¹¹⁵, όπως για παράδειγμα στην βασιλική της Μαριολάτας (β' μισό 5^{ου} αιώνα), όπου είναι προσαρτημένη στο δίβηλο του βόρειου προσκτίσματος, το οποίο λειτουργούσε ως πρόπυλο (πίν. 9, δ)¹¹⁶. Το δάπεδό του νάρθηκα καλυπτόταν με ψηφιδωτό, για το οποίο γίνεται λόγος στο κεφάλαιο 2.2.

Όσον αφορά στην ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στον εξωτερικό χώρο δυτικά του νάρθηκα, δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να υποδεικνύει την ύπαρξη αιθρίου, η οποία άλλωστε δεν θεωρείται και δεδομένη σε επαρχιακούς ναούς¹¹⁷. Τέλος, ας σημειωθεί ότι σε απόσταση περί τα 3μ. από το μέσον σχεδόν του δυτικού τοίχου του νάρθηκα αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου ή τοίχων κατασκευασμένων από αργολιθοδομή και αμμοκονίαμα, οι οποίοι ωστόσο επειδή εισχωρούσαν στο δυτικό πρανάς του αγρού προς την όμορη ιδιοκτησία δεν ερευνήθηκαν περαιτέρω.

1.4. Προσκτίσματα

Δύο είναι τα κείμενα, οι *Αποστολικές Διαταγές* (περί το 380) και η *Διαθήκη του Κυρίου* (5^{ος} αιώνας), που θέτουν προδιαγραφές για τα μέρη του ναού και τα προσκτίσματά του και για τις χρήσεις που είχε το καθένα. Οι εκκλησίες δεν ήταν μεμονωμένα κτήρια στο χώρο, αλλά ανήκαν σε οικοδομικά συγκροτήματα με διάφορες αίθουσες, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κατά τόπους χριστιανικών κοινοτήτων¹¹⁸. Ένα μεγάλο μέρος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών που έχουν αποκαλυφθεί, επιβεβαιώνουν τις μαρτυρίες των πηγών με τους δευτερεύοντες βοηθητικούς χώρους που διαθέτουν¹¹⁹. Τα κτίσματα αυτά είναι προσαρτημένα συνήθως στις πλευρές των πλαγίων κλιτών και του νάρθηκα ή του αιθρίου – εφόσον υπάρχει – και σπανιότερα έχουν κατασκευαστεί σε κοντινή απόσταση από το ναό ως ανεξάρτητα κτήρια¹²⁰. Ωστόσο οι παραπάνω κανόνες, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, δεν φαίνεται να τηρούνται τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο με ιδιαίτερη αυστηρότητα. Και αυτό γιατί συνήθως πρόκειται για τετράπλευρης κάτοψης δωμάτια, των οποίων η θέση, η χρήση και λειτουργία δεν φαίνεται να ήταν σταθερή και, ως εκ τούτου, δεν είναι και εύκολα ανιχνεύσιμη. Δεν είναι λίγες οι φορές που τα προσκτίσματα, στο σύνολό τους ή ορισμένα μόνο από αυτά, δεν αποτελούν μέρος του αρχικού σχεδιασμού του συγκροτήματος μιας εκκλησίας, αλλά κατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις, προκειμένου να καλύψουν τις αντίστοιχες λειτουργικές ανάγκες του ναού¹²¹. Σε ορισμένες ευτυχείς περιπτώσεις τα ευρήματα

¹¹⁵ Pallas 1984, 516.

¹¹⁶ Mailis 2011, 83, 260, εικ. 72, b, 73, a.

¹¹⁷ Ορλάνδος 1952, 94.

¹¹⁸ Ορλάνδος 1952, 28.

¹¹⁹ Για τα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του ελλαδικού χώρου. βλ. πρόσφατα Mailis 2011.

¹²⁰ Ορλάνδος 1952, 57.

¹²¹ Βαράλης 2008, 71.

που περισυλλέγονται ή οι κατασκευές που σώζονται μέσα στους παράπλευρους αυτούς χώρους μαρτυρούν αλλαγές στη χρήση και την διευθέτηση των προσκτισμάτων. Όταν όμως τα παραπάνω τεκμήρια είναι ανεπαρκή, η αναγνώριση του προορισμού των χώρων αυτών καθίσταται επισφαλής.

Στην παρούσα μελέτη η περιγραφή του κάθε προσκτίσματος γίνεται ξεχωριστά. Η αρίθμηση που έχει χρησιμοποιηθεί είναι εκείνη που τους δόθηκε από τον ανασκαφέα. Στο τέλος του υποκεφαλαίου καταγράφονται οι σχετικές παρατηρήσεις που αφορούν στη χρήση τους.

Η ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη στους χώρους γύρω από τον κυρίως ναό αποκάλυψε τέσσερα προσκτίσματα, τα οποία εντάσσονται ομαλά στο αρχιτεκτονικό σχέδιο της βασιλικής, καθώς οι τοίχοι τους ευθυγραμμίζονται τόσο με αυτούς του κυρίως ναού όσο και με εκείνους του νάρθηκα. Εξάιρεση αποτελεί ο βόρειος τοίχος του δυτικού προσκτίσματος (Δωμάτιο VI), ο οποίος παρεκκλίνει από την ευθεία του νότιου στυλοβάτη και ο ανατολικός τοίχος του νότιου προσκτίσματος (δωμάτιο VII), ο οποίος είναι κατά 0,30 μ. πλατύτερος των υπολοίπων τοίχων του ναού και, ως εκ τούτου, μόνο το δυτικό του μέτωπο ευθυγραμμίζεται με το αντίστοιχο του δυτικού εξωτερικού τοίχου του ναού. Η αρμονικότητα του σχεδίου ωστόσο λίγο διαταράσσεται από αυτές τις δύο μικροαποκλίσεις που σημειώθηκαν. Οι εξωτερικοί τοίχοι των προσκτισμάτων διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση από εκείνους του κυρίως ναού και σώζονται σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος τους και σε ύψος 0,30μ., κατά μέσο όρο. Εξάιρεση αποτελούν τα προς νότο τμήματα των Δωματίων VII και VIII, διότι δεν αποκαλύφθηκαν σε όλη τους την έκταση. Όλοι οι τοίχοι των προσκτισμάτων – εκτός από δύο εξαιρέσεις στις οποίες προαναφερθήκαμε – παρουσιάζουν ίδιο πλάτος (0,70μ.) και όμοια τοιχοποιία με τους υπόλοιπους τοίχους του ναού. Και τα τέσσερα είναι μονόχωρα κτίσματα ορθογώνιας κάτοψης και μικρών διαστάσεων, με εμβαδόν που δεν ξεπερνάει τα 17-18 τμ.

Το *Δωμάτιο II* τετράγωνης σχεδόν κάτοψης με εσωτερικές διαστάσεις: 3,95μ. στον άξονα Α.-Δ. x 4,65 μ. στον άξονα Β.-Ν. είναι προσαρτημένο στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα και έχει πλάτος ίσο με αυτόν (πίν. 10, α). Σε ολόκληρη την έκτασή του, ο χώρος καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από αργούς λίθους, κεραμική και θραυσμένες κεραμίδες στέγης, το οποίο ερευνήθηκε εν μέρει.

Η πρόσβαση στο Δωμάτιο II γινόταν από τη βόρεια πλευρά του νάρθηκα, από θυραίο άνοιγμα, το οποίο βρισκόταν στο μέσον του νότιου τοίχου του (πίν. 10, β). Από την τοιχοποιία που παρουσιάζει ο δυτικός τοίχος του δωματίου, φαίνεται ότι ίσως υπήρχε και δεύτερη είσοδος, η οποία επέτρεπε την επικοινωνία με τον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής. Πιο συγκεκριμένα, το άνοιγμα αυτό εντοπίζεται στο βόρειο μισό τμήμα του δυτικού τοίχου και έχει πλάτος περίπου 0,80μ. (πίν. 10, γ). Ίσως για κάποιον λόγο σε κάποια χρονική στιγμή η θύρα αυτή καταργήθηκε και το άνοιγμα κτίστηκε σε εκείνο το σημείο.

Το δάπεδο του χώρου φαίνεται ότι ήταν επιχρισμένο με αμμοκονίαμα, όπως υποδεικνύει σωζόμενο τμήμα του, σε περιοχή διαστάσεων 0,90μ. στον άξονα Β.-Ν. x 0,80μ.

στον άξονα Α.-Δ. στη βορειοδυτική γωνία (πίν. 10, δ). Στην επιφάνεια του κονιάματος διακρίνονται αμυδρά αποτυπώματα λεπτών αρμών. Αν όντως η παρατήρηση ευσταθεί, τότε ο χώρος θα διέθετε δάπεδο από πήλινες πλάκες, όπως τα πλάγια κλίτη και το αντίστοιχο πρόσκτισμα στη νότια πλευρά του νάρθηκα (Δωμάτιο VII), ενώ το κονίαμα θα αποτελούσε το υπόστρωμά του.

Στο σχέδιο της κάτοψης του ναού, έχει σημειωθεί μια πλίνθινη κατασκευή διαστάσεων 1,5μ. x 1,2μ., ωειδούς σχήματος, να εφάπτεται στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου και να οριοθετείται στη βόρεια και τη νότια πλευρά της από λίγους μικρούς αργούς λίθους. Το εσωτερικό της φαίνεται να καλύπτεται από επίπεδα όστρακα (πίν. 11, α). Ωστόσο, οι λίθοι αυτοί στην πραγματικότητα δεν φαίνεται να παρουσιάζουν κάποια συνοχή και πιο πιθανό μοιάζει να προέρχονται από την ανωδομή του ανατολικού τοίχου του προσκτίσματος, παρά να ανήκουν σε κάποια κατασκευή, όπως θα μπορούσε να ήταν μια τράπεζα. Όσο για τις κεραμίδες που εντοπίστηκαν στο εν λόγω σημείο σώζεται μόνο μια στρώση τους, η οποία δεν φαίνεται να διαφέρει σε τίποτε από την εικόνα που παρουσιάζει το στρώμα καταστροφής στον υπόλοιπο χώρο. Ούτε η τοποθέτηση πάλι σε εκείνο το σημείο ενός πύθου μοιάζει πιθανή, καθώς ο πυθμένας είναι αβαθής και τα όστρακα επίπεδα. Ίσως να πρόκειται στην πραγματικότητα για το σωζόμενο τμήμα ενός πλίνθινου δαπέδου, που ενδεχομένως διέθετε ο χώρος, υπόθεση που διατυπώσαμε ήδη με αφορμή τον εντοπισμό του κονιάματος. Άλλωστε δύο από τις κεραμίδες της νότιας πλευράς της «κατασκευής» έχουν ακριβώς ίδιες διαστάσεις με τις πήλινες πλάκες που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη των πλαγίων κλιτών.

Το Δωμάτιο VI είναι επίμηκες, ορθογώνιας κάτοψης, με εσωτερικές διαστάσεις 3,24μ. στον άξονα Α.-Δ. x 5μ. στον άξονα Β.-Ν. και προσκολλάται στα δυτικά του νότιου τμήματος του νάρθηκα (πίν. 11, β). Εδώ το πάχος της επίχωσης που αφαιρέθηκε ήταν μεγαλύτερο κατά 0,20 μ. από εκείνο στους υπόλοιπους χώρους του ναού. Και αυτό το δωμάτιο καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής. Ο βόρειος τοίχος του παρουσιάζει πλάτος περίπου 0,05-0,10μ. μικρότερο από τους τοίχους του κυρίως ναού, διατηρείται σε όλο του το μήκος, ενώ το ύψος του είναι χαμηλό, περί τα 0,20μ. Ο παράλληλός του νότιος τοίχος έχει πλάτος 0, 70μ. και σώζεται στο ίδιο σχεδόν ύψος με αυτόν. Ο ανατολικός τοίχος, που ταυτίζεται με το δυτικό εξωτερικό τοίχο του ναού δεν διατηρείται καθόλου. Το μοναδικό θυραίο άνοιγμα που διαπιστώνεται στο συγκεκριμένο χώρο είναι εκείνο στο μέσον του νότιου τοίχου, πλάτ. περίπου 1,80μ. ή και λίγο μικρότερο, το οποίο εξασφάλιζε την επικοινωνία με το διπλανό δωμάτιο VIII, που βρίσκεται στα νότια.

Για το δάπεδο του συγκεκριμένου χώρου δεν προέκυψε καμία ένδειξη που να υποδηλώνει ότι παρουσίαζε κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση και μάλλον ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα.

Το Δωμάτιο VII (πίν. 11, γ) με εσωτερικές διαστάσεις 3,80 μ. στον άξονα Α.-Δ. x 5,45μ. στον άξονα Β.-Ν. είναι επίμηκες, ορθογώνιας κάτοψης και προσκολλάται στη νότια

πλευρά του νάρθηκα, με τον οποίο παρουσιάζει το ίδιο πλάτος, όπως και το Δωμάτιο II. Δεν έχει ερευνηθεί σε όλη του την έκταση, διότι το νότιο τμήμα του βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα του παρακείμενου δρόμου. Σημειώνεται ότι οι τοίχοι του προς εκείνη την κατεύθυνση φαίνεται όχι μόνο ότι συνεχίζουν, αλλά και ότι διατηρούνται σε μεγαλύτερο ύψος. Πιο συγκεκριμένα, δεν έχει εντοπιστεί ο νότιος τοίχος, ενώ ο ανατολικός και ο δυτικός έχουν εν μέρει αποκαλυφθεί σε μήκος 2,50μ. και 6,20μ. αντίστοιχα. Ο τελευταίος, στο βόρειο μισό και αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα του, έχει πλάτος 0,70μ., ενώ στο νότιο φθάνει το 1μ. (πίν. 12, α). Δεν είναι σαφές εάν αυτή η διαφοροποίηση που παρατηρείται στο πλάτος των δύο άκρων του, αποτελεί κατασκευαστική επιλογή ή απλά στα βόρεια δεν σώζονται οι λίθοι που σχημάτιζαν το ανατολικό μέτωπο. Και αυτό γιατί ακριβώς ανατολικά και βόρεια του συγκεκριμένου τοίχου ούτε οι πλάκες του δαπέδου διατηρούνται ούτε οι λίθοι του νότιου τοίχου του νάρθηκα. Για την κατασκευή του νότιου πλατύτερου τμήματός του, που παρουσιάζει αυτή την ιδιομορφία, στο μεν ανατολικό μέτωπο παρατηρείται η χρήση μεγάλου μεγέθους αργών λίθων τοποθετημένων κατά την μακρά τους πλευρά (δρομικώς), στο δε νότιο γίνεται χρήση και μικρότερων λίθων, οι οποίοι ωστόσο έχουν τοποθετηθεί κατά την στενή τους πλευρά (διατόνως). Το μεταξύ τους διάστημα γεμίζουν μικρότεροι διάτονοι λίθοι. Το γεγονός ότι αποτελεί το μοναδικό τοίχο του κτηριακού συγκροτήματος που παρουσιάζει τόσο μεγάλο πλάτος και διαφορετική τοιχοποιία δημιουργεί ερωτηματικά για το αν όντως πρόκειται μόνο για έναν μεγάλου πλάτους τοίχο ή για έναν τοίχο στη βάση του οποίου είχε κτιστεί κάποια κατασκευή, αν τυχόν διαπιστώνεται από την τοιχοποιία κάποια άλλη οικοδομική φάση και ποιά ανάγκη κάλυπτε η συγκεκριμένη κατασκευαστική επιλογή.

Οι λίθοι που βρίσκονται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του συγκεκριμένου τοίχου φαίνεται να εδράστηκαν επάνω στις πήλινες πλάκες του δαπέδου, κάτι που διακρίνεται και από τις γωνίες των πλακών που εισχωρούν κάτω από αυτούς. Και οι συγκεκριμένοι λίθοι, αλλά και οι λίθοι που είναι τοποθετημένοι στο μέσον του, σχηματίζουν μέτωπο προς τα ανατολικά, δηλαδή προς το εσωτερικό του δωματίου. Οι παραπάνω ενδείξεις υποδηλώνουν την μεταγενέστερη προσθήκη των λίθων που είναι τοποθετημένοι κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του τοίχου. Εάν δεν πρόκειται για κάποιου είδους θρανίο, τότε ο τεχνίτης του θεώρησε για κάποιο λόγο ότι ο συγκεκριμένος τοίχος χρειαζόταν περαιτέρω ενίσχυση. Η ανάγκη αυτή ίσως να σχετίζεται με την κατασκευή ενός ληνού που βρίσκεται στην δυτική πλευρά του ίδιου τοίχου και η οποία φαίνεται να ανήκει σε μεταγενέστερη φάση, όπως εξετάζεται παρακάτω, ή να προέκυψε ύστερα από κάποιο καταστροφικό γεγονός, όπως είναι για παράδειγμα ένας σεισμός.

Ο χώρος VII φαίνεται ότι επικοινωνούσε με το νάρθηκα με άνοιγμα στο δυτικό τμήμα του νότιου μακρού τοίχου του ναού, το οποίο σώζεται αποσπασματικά. Το δάπεδό του ωστόσο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, με εξαίρεση τη βορειοδυτική γωνία του, που δεν σώζεται. Είναι κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες ορθογώνιου κατά κανόνα σχήματος, με

διαστάσεις περ. 0,30μ. x 0,40μ., τοποθετημένες πιο αραιά από εκείνες των πλαγίων κλιτών, σχηματίζοντας παχείς αρμούς και διαγώνια ως προς τους τοίχους που περιβάλλουν το χώρο, με κατεύθυνση από ΒΑ. προς τα ΝΔ. Από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά σώζονται δέκα σειρές πλίνθων πλάτους 0,30μ. Παρόμοια διαγώνια τοποθέτηση πλίνθων, δεν είναι συχνή. Την συναντάμε στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής Α στην Κάτω Μηλιά Πιερίας (τέλη 5^{ου} – αρχή 6^{ου} αιώνα)¹²², στο βόρειο πρόσκτισμα της βασιλικής «του Μαρτυρίου» στη Νέα Αγχίαλο (β' τρίτο 6^{ου} αιώνα)¹²³ και στην γ' φάση του φωτιστηρίου της Νεμέας (β' πενήνταετία 6^{ου} αιώνα)¹²⁴. Στην προκειμένη περίπτωση η συγκεκριμένη επιλογή μοιάζει να οφείλεται σε καθαρά αισθητικούς λόγους, δεδομένου ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη που θα μας οδηγούσε σε άλλες υποθέσεις.

Το *Δωμάτιο VIII* είναι ορθογώνιας κάτοψης με εσωτερικές διαστάσεις 3,90μ. στον άξονα Α.-Δ. x 6μ. στον άξονα Β.-Ν. και βρίσκεται ακριβώς δυτικά του δωματίου VII και νότια του δωματίου VI (πίν. 12, β). Ο βόρειος τοίχος του σώζεται αποσπασματικά μόνο στο ανατολικό άκρο του. Ο δυτικός έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 2,60μ., ενώ ο νότιος τοίχος δεν έχει εντοπιστεί. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το δυτικό και το νότιο τμήμα του χώρου δεν ανασκάφηκαν πλήρως, διότι εκτείνονται κάτω από το παρακείμενο οδόστρωμα. Έτσι, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η πρόσβαση σε αυτό γινόταν και από τον εξωτερικό χώρο. Το μόνο θυραίο άνοιγμα που διέθετε και διακρίνεται από την τοιχοποιία έχει πλάτος 1,80μ. και επέτρεπε την επικοινωνία με το δωμάτιο VI που βρίσκεται ακριβώς στα βόρειά του.

Κατά μήκος του ανατολικού του τοίχου και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε ορθογώνια κτιστή κατασκευή, διαστάσεων 3,50μ. στον άξονα Β.-Ν. x 1,10μ. στον άξονα Α.-Δ., η οποία στο εσωτερικό της είναι επιχρισμένη με κονίαμα. Τα τοιχώματά της είναι κτισμένα από μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους, που διατηρούνται σε κακή κατάσταση, και ύψος το οποίο δεν ξεπερνά τα 0,20μ. Πιο συγκεκριμένα, η μακρά προς ανατολάς πλευρά της ταυτίζεται με τον πλατύ τοίχο, πλάτ. 1μ., στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Η βόρεια στενή πλευρά στο σχέδιο φαίνεται να έχει πλάτος 0,20μ., ωστόσο παρατηρούμε ότι οι παρακείμενοι λίθοι που αποκαλύφθηκαν ακριβώς στα βόρειά της θα μπορούσαν να αποτελούν μέρος της πλευράς αυτής και, ως εκ τούτου, να έχει στην πραγματικότητα μεγαλύτερο πλάτος (πίν. 12, γ). Η δυτική πλευρά της σώζεται αποσπασματικά, με πλάτος που κυμαίνεται από 0,30μ. έως 0,60μ. Στο νότιο τμήμα του δυτικού τοιχώματος και κάθετα σε αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού μήκους 0,33μ. και διαμέτρου 0,055-0,08μ. Όπως είναι φανερό, πρόκειται για έναν ληνό¹²⁵. Η θέση που επιλέχθηκε για την τοποθέτησή του πιθανώς δεν είναι καθόλου τυχαία διότι ο χώρος στη συγκεκριμένη περιοχή παρουσιάζει μια φυσική κλίση – προαπαιτούμενο για τη λειτουργία του ληνού –, την οποία φαίνεται να εκμεταλλεύτηκε ο κατασκευαστής του. Ο αγωγός που εντοπίστηκε θα χρησίμευε προφανώς για την εκροή του γλεύκους προς το

¹²² Βαραλής 2001, 317, αρ. 776.

¹²³ Στο ίδιο, 229-230, αρ. 551, πίν. 69, α.

¹²⁴ Στο ίδιο, 101, αρ. 203.

¹²⁵ Για ληνούς που έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή, βλ. Γιαλούρη 2006, 1247-1264.

υπολήνιο, κάποιο αγγείο που θα βρισκόταν τοποθετημένο σε χαμηλότερο επίπεδο. Σημειώνεται ότι η ανασκαφική έρευνα στο συγκεκριμένο χώρο δεν προχώρησε βαθύτερα από τη στάθμη του επιχρισμένου πυθμένα της δεξαμενής. Περίπτωση κατασκευής ενός ληνού σε κάποιο από τα προσκτίσματα ενός ναού απαντάται στη βασιλική «της Σικυώνας» (πίν. 13, α). Πιο συγκεκριμένα κατά την γ' οικοδομική φάση του ναού (α' μισό 6^{ου} αιώνα) στο δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους προσαρτήθηκε ένα ορθογώνιας κάτοψης δωμάτιο (διαστ. 6 x 7,40μ.), το οποίο διέθετε ληνό, από τη βάση του οποίου εξερχόταν πήλινος αγωγός¹²⁶. Το δωμάτιο VIII ήταν στεγασμένος χώρος, όπως υποδεικνύει η μεγάλη ποσότητα των κεραμίδων στέγης που περιείχε το στρώμα καταστροφής που το κάλυπτε.

Για την ταύτιση των χώρων των προσκτισμάτων με συγκεκριμένες λειτουργίες λαμβάνονται υπόψη κυρίως τέσσερις παράμετροι. Οι κανόνες της Διαθήκης του Κυρίου¹²⁷, η θέση τους μέσα στο αρχιτεκτονικό σχέδιο του συγκροτήματος και τα κινητά ευρήματα και οι κατασκευές που εντοπίζονται σε αυτά.

Σύμφωνα με το κείμενο της *Διαθήκης του Κυρίου* δεξιά της κύριας εισόδου του ναού έπρεπε να βρίσκεται το *διακονικόν*. Εδώ κατέθεταν οι πιστοί τις προσφορές τους και φυλάσσονταν τα σκεύη του ναού¹²⁸. Στην προκειμένη περίπτωση αυτό το δωμάτιο είναι το πρόσκτισμα VI. Το συγκεκριμένο δωμάτιο, όμως, δεν διαθέτει θύρα για την επικοινωνία με τον εξωτερικό χώρο, ούτε εντοπίστηκαν σε αυτό εύλογες κατασκευές, όπως θα ήταν μια τράπεζα προσφορών. Επίσης, από τα υπόλοιπα προσκτίσματα του συγκροτήματος κανένα δεν παρουσίασε τέτοια χαρακτηριστικά, που να οδηγούν στην ταύτισή τους με το διακονικό του ναού. Άλλωστε ο χαρακτηρισμός ενός χώρου ως διακονικού για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του ελλαδικού χώρου έχει κατά καιρούς προκαλέσει έντονο προβληματισμό και διχογνωμίες στην επιστημονική κοινότητα¹²⁹.

Ως προς την διάταξη των χώρων, τα δωμάτια που βρίσκονται τοποθετημένα συμμετρικά εκατέρωθεν του νάρθηκα σε κάποιες περιπτώσεις έχουν ταυτιστεί με πύργους¹³⁰ ή με κλιμακοστάσια¹³¹. Στην εξεταζόμενη βασιλική δεν εντοπίστηκε καμία κατασκευή, αλλά ούτε υπάρχουν και ενδείξεις, όπως θα ήταν το μεγαλύτερο πάχος των τοίχων, για τη στήριξη κάποιου ορόφου, που να δηλώνουν την ύπαρξη κάποιας κλίμακας.

Ο χώρος VI, στο σημείο όπου έχει διευθετηθεί, δεν προϋποθέτει την ύπαρξη κυρίας εισόδου του ναού στη νότια πλευρά, όπως ήταν το σύνηθες· δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να αποτελεί ένα πρόπυλο και αυτό γιατί, όπως προαναφέρθηκε, δεν επικοινωνούσε με τον περιβάλλοντα χώρο, αλλά και ούτε διαπιστώνεται στην τοιχοποιία του κάποιο άνοιγμα που σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση ίσως κλείστηκε. Άλλωστε, ακόμα και αν διέθετε

¹²⁶ Mailis 2011, 93.

¹²⁷ Γκιολές 1998, 44, σημ. 29.

¹²⁸ Ορλάνδος 1952, 193.

¹²⁹ Στο ίδιο, 152-153. Βαραλής 2001, 460-461.

¹³⁰ Στη βασιλική Δ της Νέας Αγχιάλου (Mailis 2011, 76-77).

¹³¹ Στη βασιλική Β της Δημητριάδας, το βόρειο πρόσκτισμα (στο ίδιο, 73-74).

θύρα προς τον εξωτερικό χώρο, δεν είχε τίποτε που να τονίζει την είσοδο αυτή. Στη βασιλική της Μαριολάτας (β' μισό 5^{ου} αιώνα)¹³², για παράδειγμα, το βόρειο πρόσκτισμα που είχε αυτή την λειτουργία, διέθετε ένα δίβηλο, ενώ στην είσοδό του είχε προσαρτηθεί το περιρραντήριο, προς χρήση των πιστών πριν από την είσοδό τους στον ναό.

Ως προς την ταύτιση των χώρων με βάση τα ευρήματά τους, μόνο στον χώρο VIII εξακριβώθηκε η ύπαρξη μιας κατασκευής, εκείνης δηλαδή του ληνού. Ο χώρος με βεβαιότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως εργαστηριακός, όπου πραγματοποιούνταν το πάτημα των σταφυλιών. Επίσης δεν αποκλείεται εδώ να λάμβαναν χώρα και άλλες αγροτικές εργασίες, όπως είναι η παραγωγή λαδιού, εάν το τμήμα ενός λίθινου πιεστηρίου¹³³ που βρέθηκε στον χώρο του νάρθηκα προέρχεται από εκεί. Αν το συγκεκριμένο δωμάτιο σε μια πρωιμότερη φάση είχε κάποια άλλη λειτουργία, όπως στην περίπτωση του βαπτιστηρίου της βασιλικής της Αιγειαλείας, το οποίο τον 6^ο αιώνα κατά την β' οικοδομική φάση του ναού μετασκευάστηκε σε πατητήρι¹³⁴, κανένα από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν οδηγεί σε παρόμοιο συμπέρασμα.

Τέλος, το δυτικό πρόσκτισμα VI θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως χώρος αποθήκευσης σκευών, καθώς από την επίχωσή του περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως αποθηκευτικών αγγείων, ενώ περισυνελέγησαν και θραύσματα γυάλινων αγγείων. Στις βασιλικές των Δαφνουσίων Λοκρών και του Λεχαιού τα βορειοδυτικά προσκτίσματα έχουν ταυτιστεί με σκευοφυλάκια, ενώ στη βασιλική Α της Νέας Αγχιάλου σκευοφυλάκιο ήταν το αψιδωτό δωμάτιο στα νότια του αιθρίου¹³⁵.

*Χρονολόγηση*¹³⁶

Από την παρατήρηση της τοιχοδομίας και του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού των επιμέρους χώρων που περιλαμβάνει το κτηριακό συγκρότημα της βασιλικής διαπιστώθηκε η ύπαρξη περισσότερων οικοδομικών φάσεων. Πιο συγκεκριμένα, τα δύο προσκτίσματα II και VII, που βρίσκονται προσαρτημένα εκατέρωθεν του νάρθηκα, λόγω της όμοιας τοιχοποιίας που παρουσιάζουν και της ευθυγράμμισης όλων των τοίχων τους με εκείνους του κυρίως ναού, φαίνεται ότι ανήκουν στο αρχικό σχέδιο του συγκροτήματος, ανήκουν δηλαδή στην ίδια περίοδο κατασκευής με εκείνη του κυρίως ναού.

Η τοιχοποιία που παρουσιάζει ο βόρειος τοίχος του δυτικού δωματίου VI, η θέση που επιλέχθηκε για την κατασκευή του και η μη εναρμόνισή του με το σχέδιο του υπόλοιπου συγκροτήματος, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ο συγκεκριμένος χώρος θα πρέπει να κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση από εκείνη της βασιλικής. Επίσης, η

¹³² Στο ίδιο, 83.

¹³³ Το συγκεκριμένο εύρημα αναφέρεται στον κατάλογο καταγραφής της Εφ. Α. Φθ. Ευ. με αρ. Λ 772, ωστόσο από την έρευνά μας δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός του στις αποθήκες μέχρι σήμερα.

¹³⁴ Mailis 2011, 105.

¹³⁵ Στο ίδιο.

¹³⁶ Η χρονολόγηση που γίνεται στο παρόν κεφάλαιο στηρίζεται μόνο στην αρχιτεκτονική του μνημείου.

τοποθέτησή του στη νότια πλευρά του νάρθηκα, δεν επιτρέπει την πρόσβαση στο ναό τα νότια, όπου θα αναμενόταν η ύπαρξη μιας κύριας εισόδου.

Το δωμάτιο VIII επικοινωνεί μόνο με το δωμάτιο VI το οποίο βρίσκεται στα βόρεια. Το δυτικό άκρο του νότιου τοίχου του με το βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου του δωματίου VI δεν φαίνεται από την τοιχοποιία να συμπλέκονται. Αν όντως συμβαίνει αυτό, τότε το δωμάτιο VIII θα πρέπει να προϋπήρχε του VI. Σε σχέση όμως με το όμορό του προς τα ανατολικά δωμάτιο VII θα πρέπει να είναι μεταγενέστερο. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί το γεγονός ότι ο πλατύς τοίχος που τα διαχωρίζει θα ήταν εύλογο να έχει κατασκευαστεί εξαρχής με αυτό το πλάτος, κάτι που δεν φαίνεται να συμβαίνει. Άλλωστε έχει διαπιστωθεί ότι από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα και εξής στις περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές του ελλαδικού χώρου τα πλευρικά δωμάτια του νάρθηκα λαμβάνουν έναν καθαρά εργαστηριακό χαρακτήρα¹³⁷.

Όσον αφορά στον εγκάρσιο τοίχο που κατασκευάστηκε στο κεντρικό κλίτος σε μεταγενέστερη φάση, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, λόγω της αποσπασματικής του κατάστασης και της μη διατήρησης του μεγαλύτερου μέρους της ανωδομής του, μόνο από αρχιτεκτονικής πλευράς δεν μπορούμε να συναγάγουμε σε ποιά από τις παραπάνω φάσεις που διακρίναμε μπορεί να ανήκει.

Ως προς την απόλυτη χρονολόγηση, το σύστημα τοιχοποιίας που έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή της βασιλικής και των προσκτισμάτων της είναι κοινό κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Μορφολογικά στοιχεία που θα συνέβαλλαν σε στενότερο χρονικό προσδιορισμό, όπως είναι η χρήση μιας ή περισσότερων ζωνών πλίνθων στην τοιχοποιία, ελλείπουν, διότι η οι τοίχοι δεν διατηρούνται σε ικανό ύψος. Η χρήση αρχαιότερου οικοδομικού υλικού στην κατασκευή ενός ναού απαντά σε μνημεία τόσο του 5^{ου} όσο και του 6^{ου} αιώνα. Πιο γενικευμένα, αυτό παρατηρείται σε μνημεία του 6^{ου} αιώνα¹³⁸. Στην περίπτωση της συγκεκριμένης βασιλικής δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σε τι βαθμό είχε γίνει η χρήση του λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής της και της απουσίας χαρακτηριστικών αρχιτεκτονικών μελών.

Όσον αφορά στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της βασιλικής, παρατηρούμε ότι η συμμετρία και η κανονικότητα που διακρίνει την τοποθέτηση των προσκτισμάτων της ανάμεσα στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Θεσσαλίας βρίσκει παράλληλό της στην κάτοψη που παρουσιάζει κατά την α' οικοδομική της φάση η Βασιλική Δ της Νέας Αγχιάλου (πίν. 13, β), η οποία και έχει χρονολογηθεί στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα¹³⁹.

Όσο για τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά στοιχεία, το τρίβηλο όπως προκύπτει από τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν¹⁴⁰, απαντά συχνότερα στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Θεσσαλίας, οι οποίες χρονολογούνται κυρίως μέσα στον 5^ο αιώνα. Η χρήση βάθρων επίσης

---

¹³⁷ Βαράλης 2001, 461.

¹³⁸ Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, 638-639, σημ. 8.

¹³⁹ Mailis 2011, 76-77.

¹⁴⁰ Βλ. σημ. 75.

για την έδραση των βάσεων των κίωνων συναντάται συχνά κατά τη διάρκεια του ίδιου αιώνα¹⁴¹, ενώ το πιο κοντινό παράλληλο στην περίπτωση των βάθρων της εξεταζόμενης βασιλικής βρίσκουμε, όπως είδαμε, στη βασιλική του Φωτεινού στην Κω, η οποία χρονολογείται στα μέσα ή στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα. Η χρήση ιωνικών κιονοκράνων με χωριστό επίθημα για την επίστεψη των κίωνων¹⁴² έχει επισημανθεί μεταξύ των πιο γνωστών μνημείων στη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών (τέλη 4^{ου} – αρχές 5^{ου} αιώνα), αλλά και στη βασιλική της Σικυώνας (β' μισό 5^{ου} αιώνα)¹⁴³. Κατόπιν των παραπάνω, η α' φάση της βασιλικής της Πελασγίας, βάσει των στοιχείων της αρχιτεκτονικής της, θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα.

Μια ακόμα οικοδομική φάση στην οποία και ανήκει το νοτιοδυτικό πρόσκτισμα VIII (ληνός) θα μπορούσε να χρονολογηθεί κατά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι στην συγκεκριμένη περίοδο έχει διαπιστωθεί η γενικευμένη κατασκευή εργαστηρίων στους χώρους των βασιλικών.

Αρχιτεκτονική αποκατάσταση

Ο υπολογισμός των διαστάσεων του ναού δεν αποτελεί μια εύκολη υπόθεση από τη στιγμή που το κτήριο δεν έχει ανασκαφθεί σε όλο το μήκος του. Σε καμία περιοχή του Ανατολικού Ιλλυρικού οι διαστάσεις των παλαιοχριστιανικών βασιλικών δεν παρουσιάζουν μια σταθερή αναλογία, κάτι που ίσως θα περίμενε κανείς να ισχύει τουλάχιστον για ναούς που βρίσκονται στην ίδια περιοχή¹⁴⁴. Ιδιαίτερα στα μνημεία του 5^{ου} και του 6^{ου} αιώνα είναι ιδιαίτερος δύσκολο και συχνά αδύνατο να εξακριβωθεί ο εμβάτης που έχει χρησιμοποιηθεί από τον αρχιτέκτονα¹⁴⁵. Συνήθως, ωστόσο, σημειώνουμε ότι τα μήκη των τρίκλιτων βασιλικών που έχουν αποκαλυφθεί στον ελλαδικό χώρο κυμαίνονται από 100μ. (βασιλική Λεχαίου) έως λιγότερο από 20μ., με τις περισσότερες να παρουσιάζουν μήκος κάτω των 50μ.¹⁴⁶

Από τις διαστάσεις της εξεταζόμενης βασιλικής γνωρίζουμε μόνο το πλάτος της και το μεταξόνιο διάστημα, που μπορεί να υπολογιστεί με βάση τη θέση των δύο λιθοπλίνθων που έχουν βρεθεί στους στυλοβάτες. Πιο συγκεκριμένα, εάν υποθέσουμε ότι ακριβώς αντικριστά τους είχαν τοποθετηθεί αντίστοιχα βάθρα πλάτους 0,60μ., τότε το μεταξόνιο διάστημα εκτιμάται ότι θα ήταν 1,90 μ.¹⁴⁷. Μόνο με αυτές τις δύο διαστάσεις, οποιαδήποτε εκτίμηση του μήκους του ναού θα ήταν επισφαλής.

¹⁴¹ Γκιολές 1998, 52. Ορλάνδος 1954, 268.

¹⁴² Σουθακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 192, σημ. 31.

¹⁴³ Mailis 2011, 93.

¹⁴⁴ Ορλάνδος 1952, 202-206.

¹⁴⁵ Underwood 1968, 65.

¹⁴⁶ Caraher 2003, 17-18.

¹⁴⁷ Και στη βασιλική του Ακροκορίνθου σημειώνεται η ίδια απόσταση μεταξύ των κίωνων. Ο συγκεκριμένος ναός έχει μήκος 19,10 μ. ή 18,20 μ. χωρίς την αψίδα. Το πλάτος του κεντρικού του κλίτους είναι 4,80 μ. και των πλαϊνών 2,30μ. Ωστόσο, οι βάσεις των κίωνων του έχουν διάμετρο 0,50μ. (Blegen 1930, 21).

Με βάση τα παραπάνω ακολουθεί η προτεινόμενη αρχιτεκτονική αποκατάσταση που αφορά στην α΄ οικοδομική φάση της βασιλικής ως εξής¹⁴⁸:

Η ανίδα του ιερού θα ήταν στο σχέδιο πεταλόσχημη και στην όψη με κλιμακωτή στέγη. Ένα δίλοβο ή τρίλοβο παράθυρο θα ανοιγόταν στον ημικυκλικό τοίχο της. Η χορδή της θα πρέπει να ήταν λίγο μικρότερη από το πλάτος του κεντρικού κλίτους, δηλαδή περίπου 3,5 μέτρα. Το κεντρικό κλίτος χωριζόταν από τα πλάγια με κτιστούς στυλοβατες, οι οποίοι διακόπτονταν από λίθινα βάθρα πάνω στα οποία εδράζονταν απλές ιωνικές βάσεις κίωνων. Οι κίονες που θα είχαν χρησιμοποιηθεί, αν θεωρήσουμε ότι ο δωρικός κίονας διαμέτρου 0,43μ. που περισυνελεγγή από τον ανασκαφικό χώρο¹⁴⁹ προερχόταν από τις κιονοστοιχίες του κυρίως ναού, δεν θα παρουσίαζαν ομοιομορφία: ραβδωτοί και μονολιθικοί αρράβδωτοι κίονες, διαφορετικής πιθανώς διαμέτρου, θα είχαν τοποθετηθεί ανά ζεύγη πάνω στις βάσεις. Επειδή η βάση και το κιονόκρανο που έχουν βρεθεί έχουν την ίδια διάμετρο, ορισμένοι από τους κίονες, αν όχι όλοι, δεν θα παρουσίαζαν μείωση. Τα μετακίονια διαστήματα φράσσονταν με μαρμάρινα αμφίγλυφα θωράκια ύψ. περίπου 1μ. Τα κιονόκρανα που έστεφαν τους κίονες είναι απλά ιωνικά με ξεχωριστό επιθήμα, όπως φαίνεται από την επιφάνεια του άβακα του σωζόμενου κιονοκράνου, της οποίας η κατεργασία υποδηλώνει ότι ήταν τέτοια ώστε να δεχθεί την τοποθέτηση επιθήματος. Πάνω στα επιθήματα θα κατέληγαν ημικυκλικά τόξα. Ψηλότερα, θα υπήρχε μαρμάρινος κοσμήτης. Μονόλοβα ή δίλοβα τοξωτά παράθυρα, που θα κλείνονταν με υαλοπίνακες, θα διατρύπουσαν τους τοίχους του φωταγωγού πάνω από τις κιονοστοιχίες.

Τα πλάγια κλίτη θα διέθεταν δύο συμμετρικές προς τον ναρθηκα διόδους. Ο ναρθηκας επικοινωνούσε με το κεντρικό κλίτος μέσω του τριβήλου, το οποίο θα παρουσίαζε την εξής μορφή: πάνω στα δύο βάθρα θα έβαιναν απλές ιωνικές βάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα στήριζαν μαρμαρίνους κίονες. Απλά ιωνικά κιονόκρανα με χωριστά επιθήματα, όμοια με αυτά του κυρίως ναού, θα έστεφαν τους κίονες του τριβήλου. Στο ναρθηκα θα ανοίγονταν τέσσερις ακόμα θύρες, από μια στο βόρειο και το νότιο τοίχο, που θα παρείχαν πρόσβαση στα δύο εκατέρωθεν προσκτίσματα, και άλλες δύο στα άκρα του δυτικού τοίχου του, οι οποίες θα αποτελούσαν τις κύριες εισόδους στο ναό. Προσαρτημένο σε μια από τις δύο τελευταίες θα ήταν και το περιρραντήριο. Στο μέσον του δυτικού τοίχου μπορούμε να φανταστούμε ένα δίλοβο παράθυρο.

Τα δάπεδα του ναού βρίσκονται στην ίδια στάθμη. Το κεντρικό κλίτος και ο ναρθηκας διαθέτουν ψηφιδωτό δάπεδο, ενώ τα πλάγια κλίτη και τα δύο προσκτίσματα στα βόρεια και νότια κατασκευασμένα από πήλινες πλάκες.

Η στέγαση του κεντρικού κλίτους θα γινόταν με δίρριχτη στέγη, η οποία εξωτερικά θα καλυπτόταν από στρωτήρες και καλυπτήρες. Τα ζευκτά της στέγης θα ήταν ορατά από το εσωτερικό του ναού. Τα πλάγια κλίτη θα στεγάζονταν με μονόρριχτη στέγη το καθένα, η οποία

¹⁴⁸ Δεν σημειώνονται οι μετρήσεις που έχουν αναφερθεί κατά την εξέταση των επιμέρους χώρων της βασιλικής.

¹⁴⁹ Ανασκαφικό ημερολόγιο, 116.

θα βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνη του κεντρικού κλίτους. Η στέγαση του νάρθηκα θα γινόταν ανεξάρτητα με μια μονόρριχτη στέγη, η οποία θα ήταν χαμηλότερη από εκείνη του κεντρικού κλίτους, ενώ τα δύο πλευρικά προσκτίσματα θα καλύπτονταν το καθένα με τη δική του μονόρριχτη στέγη.

2. ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

2.1. Γλυπτά

Ο αριθμός των γλυπτών¹⁵⁰ που προήλθαν από την ανασκαφική έρευνα της βασιλικής είναι σχετικά μικρός. Πρόκειται για αρχιτεκτονικά μέλη, τα περισσότερα από τα οποία σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση. Μάλιστα σε ορισμένα ο βαθμός της φθοράς που διαπιστώνεται είναι τόσο μεγάλος, κυρίως λόγω θραύσεων, ρηγματώσεων και γενικά απώλειας υλικού, ώστε η ταύτισή τους να καθίσταται δυσχερής. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη ανήκουν στην πλειοψηφία τους σε στοιχεία στήριξης. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως από τα δέκα εννέα συνολικά γλυπτά, τα δέκα τέσσερα αφορούν σε τμήματα που προέρχονται από αμφικίονες, ημικίονες, κιονίσκους και έναν δωρικό κίονα¹⁵¹. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τρεις βάσεις κίωνων, εκ των οποίων η μια είναι ιωνική και είναι η μοναδική που σώζεται ακέραια (αρ. 13)¹⁵², καθώς και μια ακέραια βάση περιρραντηρίου (ΑΕ 83). Από τα στοιχεία επίστεψης σώζεται ένα ακέραιο ιωνικό κιονόκρανο (ΑΕ 79) και ένα αρχιτεκτονικό μέλος που ταυτίζεται με κύλλιβαντα (ΑΕ 82). Στα διακοσμητικά στοιχεία ανήκουν δύο τμήματα θωρακίων (ΑΕ 77 και αρ. 18)¹⁵³ και τμήμα μιας μαρμάρινης πλάκας που σώζει στην επιφάνειά της εγχάρακτο γράμμα (Λ 771).

Πολλά από τα παραπάνω γλυπτά περισυνελέγησαν από τους λιθοσωρούς που είχαν συγκεντρωθεί στο ανατολικό τμήμα του αγρού κατά τη διάρκεια της άρωσης, ενώ εκτός από το ιωνικό κιονόκρανο ΑΕ 79 και το θωράκιο ΑΕ 77 που αποκαλύφθηκαν επάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο του ναού, τα υπόλοιπα μέλη προήλθαν από το επιφανειακό διαταραγμένο στρώμα, πιθανότατα μετακινημένα από την αρχική τους θέση. Πιο συγκεκριμένα, τα περισσότερα από τα αρχιτεκτονικά μέλη εντοπίστηκαν στο χώρο γύρω από το τρίβηλο. Ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνονται δύο θραύσματα από αρράβδωτο κίονα¹⁵⁴, ο οποίος μάλλον θα είχε χρησιμοποιηθεί στο τρίβηλο. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους βρέθηκε η βάση κίονα με αρ. 13 και το αμφίγλυφο θωράκιο με αρ. 18¹⁵⁵, τα οποία ίσως να ανήκαν στον βόρειο στυλοβάτη. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του νότιου κλίτους βρέθηκε το ιωνικό κιονόκρανο ΑΕ 79, πιθανώς πεσμένο από τη νότια κιονοστοιχία. Από το βορειοδυτικό τμήμα του νάρθηκα περισυνελέγη η μαρμάρινη πλάκα Λ 771, που φέρει εγχάρακτο το γράμμα Α, καθώς και ένα

¹⁵⁰ Η ταύτιση των ανασκαφικών ομάδων που αποδόθηκαν στα αρχιτεκτονικά μέλη με τους αντίστοιχους αριθμούς καταγραφής τους στους καταλόγους δεν κατέστη δυνατή. Ως εκ τούτου βασίστηκε στην περιγραφή του ανασκαφέα σε συνδυασμό με τις ανασκαφικές φωτογραφίες.

¹⁵¹ Αναφέρεται από τον ανασκαφέα (Ανασκαφικό ημερολόγιο, 116).

¹⁵² Βάσει της αρίθμησης του καταλόγου στο παρόν υποκεφάλαιο, διότι το αρχιτεκτονικό μέλος είναι ακατάγραφο.

¹⁵³ Βλ. σημ. 153.

¹⁵⁴ Πρόκειται για τα θραύσματα Λ 763, α-β, τα οποία λόγω της κατάστασης διατήρησής τους δεν παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία. Και τα δύο κομμάτια μαρμάρου λόγω της φθοράς που έχουν υποστεί δεν έχουν συγκεκριμένη μορφή.

¹⁵⁵ Περιγράφεται από τον ανασκαφέα (Ανασκαφικό ημερολόγιο, 140). Δεν κατέστη δυνατή η ταύτισή του με κάποιο από τα καταγεγραμμένα αρχιτεκτονικά μέλη.

κομμάτι μαρμάρου που έφερε κυμάτιο¹⁵⁶. Από αυτά, η πλάκα ενδεχομένως να αποτελεί τμήμα θωρακίου. Στο Δωμάτιο II εντοπίστηκε τμήμα ενός μαρμαρίνου κιονίσκου¹⁵⁷, ίσως για την στήριξη μαρμαρίνης τράπεζας, ενώ στο Δωμάτιο VII βρέθηκε το αμφίγλυφο θωράκιο ΑΕ 77.

Για την κατασκευή των αρχιτεκτονικών μελών της βασιλικής έχει χρησιμοποιηθεί το ίδιο είδος μαρμάρου, που είναι από λευκό έως γκριζωπό, λεπτόκοκκο και μέτριας σκληρότητας. Όσον αφορά στα λατομεία της Θεσσαλίας, από όπου θα μπορούσε να προέρχεται το μάρμαρο αυτό, στην ευρύτερη περιοχή έχει εξακριβωθεί η λειτουργία πέντε λατομείων εξόρυξης μαρμάρου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα¹⁵⁸. Το λατομείο που φαίνεται πιθανότερο να αποτελεί τον τόπο προέλευσης του μαρμάρου των γλυπτών του ναού, με βάση τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο λίθος ως προς το χρώμα και το μέγεθος των κόκκων του, είναι το λατομείο Α της Νέας Αγχιάλου. Από το ίδιο μάρμαρο έχουν κατασκευαστεί και αρχιτεκτονικά γλυπτά για αρκετά παλαιοχριστιανικά μνημεία της Νέας Αγχιάλου¹⁵⁹.

Μόνον η μαρμαρίνη πλάκα Α 771 είναι από μάρμαρο Θάσου, ενώ ο κυλλίβαντας (:) ΑΕ 82 έχει κατασκευαστεί από κοινό ασβεστόλιθο. Όσον αφορά στο θασίο μάρμαρο, πρόκειται για λίθο χρώματος λευκού με ιριδίζοντες κόκκους, μέτριου μεγέθους. Τα πολυάριθμα αρχαία λατομεία που έχουν εντοπιστεί στο νησί αποδεικνύουν ότι εκεί κατά την αρχαιότητα λάμβανε χώρα συστηματική λατόμευση του μαρμάρου, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα γλυπτά που εζάγονταν και έχουν εντοπιστεί σε διάφορα μνημεία σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και όχι μόνο. Η λειτουργία των αρχαίων λατομείων στο νησί ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή και η παραγωγή τους εντείνεται κατά την διάρκεια της κλασικής και της ρωμαϊκής περιόδου¹⁶⁰. Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα συνεχίζουν να λειτουργούν τέσσερα λατομεία σε διάφορα σημεία της Θάσου, ειδικότερα κατά μήκος της ακτογραμμής του¹⁶¹. Οι εργαστηριακές αναλύσεις που έγιναν σε γλυπτά των παλαιοχριστιανικών χρόνων απέδειξαν την εξαγωγή του συγκεκριμένου είδους μαρμάρου στη Θεσσαλία και την Κεντρική Ελλάδα¹⁶², όπου οι ντόπιοι μαρμαράριοι προμηθεύονταν ακατέργαστους όγκους του λίθου¹⁶³. Άλλωστε, όπως σημειώθηκε και στην *Εισαγωγή*, η γεωγραφική θέση της Πελασγίας επέτρεπε την επικοινωνία τόσο μέσω ξηράς όσο και μέσω θαλάσσης με άλλα λιμάνια και σκάλες του Αιγαίου.

¹⁵⁶ Σύμφωνα με την περιγραφή του ανασκαφέα (Ανασκαφικό ημερολόγιο, 126). Δεν κατέστη δυνατή η ταύπισή του με κάποιο από τα καταγεγραμμένα αρχιτεκτονικά μέλη.

¹⁵⁷ Σύμφωνα με την περιγραφή του ανασκαφέα (Ανασκαφικό ημερολόγιο, 141). Δεν κατέστη δυνατή η ταύπισή του.

¹⁵⁸ Πιο συγκεκριμένα στις εξής θέσεις: 1) στη θέση «Κ αστρί» στη Λάρισα, 2) στη θέση «Χάνι της Κοκκώνας» στα Τέμπη, 3) στη Νέα Αγχιάλο στη θέση «Καζάνια», 4) στη Νέα Αγχιάλο στη θέση «Μεγάλη Βελανιδιά», λατομείο Α, 5) στη Νέα Αγχιάλο κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο, λατομείο Β (Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, 75-80). Για το λατομείο στη θέση «Ζάστενη» στους πρόποδες του Τισαίου δεν έχει εξακριβωθεί η χρονολόγησή του. Η Αβραμέα θεωρεί ότι ίσως βρισκόταν σε λειτουργία κατά τους βυζαντινούς χρόνους (Αβραμέα 1974, 68).

¹⁵⁹ Η Καραγιώργου υποστηρίζει την άποψη ότι τα παλαιοχριστιανικά γλυπτά των μνημείων της Νέας Αγχιάλου θα πρέπει να έχουν κατασκευαστεί από μάρμαρο που προήλθε από τη θέση «Ζάστενη» ή τη θέση «Καστρί». Επιπλέον αμφισβητεί τη λειτουργία του λατομείου Β κατά την αρχαιότητα (Καραγιώργου 2001, 173-174).

¹⁶⁰ Ορλάνδος 1994, 78.

¹⁶¹ Τα λατομεία αυτά βρίσκονται στις θέσεις: «Ακρόπολη», «Βαθύ», «Σαλιάρα» και «Φανάρι» (Αλευρά κ.ά. 2014, 154-158).

¹⁶² Γλυπτά από μάρμαρο της Θάσου έχουν εντοπιστεί στη Βελίκα Αγιάς (πληροφορία Γ. Βαραλή), καθώς και στους Δελφούς και τη Θήβα.

¹⁶³ Hermann κ.ά. 2000, 341.

Ως προς την κατεργασία τους τα αρχιτεκτονικά μέλη που χρησιμοποιήθηκαν στην εξεταζόμενη βασιλική δεν παρουσιάζουν όλα την ίδια επεξεργασία και επιμέλεια κατασκευής. Για παράδειγμα, υψηλή ποιότητα εκτέλεσης που παρουσιάζει το αμφίγλυφο θωράκιο ΑΕ 77 δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του ιωνικού κιονοκράνου ΑΕ 79, το οποίο όχι μόνο διακρίνεται από αμέλεια στο πλάσιμό του, αλλά επιπλέον ο αφαιρετικός τρόπος με τον οποίο έχουν αποδοθεί τα επιμέρους στοιχεία του έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της εντύπωσης πως στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα ημίεργο αρχιτεκτονικό μέλος¹⁶⁴. Εκτός από την αρχική επεξεργασία τους, στα περισσότερα γλυπτά διαπιστώθηκε ότι είχαν δεχθεί και μεταγενέστερη κατεργασία. Πιο συγκεκριμένα, ορισμένα από αυτά με τη χρήση βελονιού ή πριονιού – ίχνη των οποίων διακρίνονται στις επιφάνειές τους – έχουν τεμαχιστεί και λαξευθεί σκοπίμως είτε σε συγκεκριμένα σημεία είτε στο μέσον τους, προκειμένου να προσαρμοστούν στις ανάγκες της νέας χρήσης τους. Τα «κοψίματα» αυτά έχουν γίνει κατά κανόνα κάθετα, ενώ επιπλέον κάποιες φορές η μια από τις πλευρές του γλυπτού λαξεύθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνει ελαφρώς κοίλη.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά σε εκείνα τα αρχιτεκτονικά μέλη των οποίων η κατάσταση διατήρησης είναι τέτοια που επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις σημειώνουμε τα εξής:

Η ιωνική βάση με αρ. 13 (πίν. 14, α) απαντά εδώ στην πιο απλουστευμένη της παραλλαγή, καθώς διαθέτει μια τετράγωνη πλίνθο, μια σπείρα και μια ταινία. Παρόμοιας μορφής βάσεις έχουν βρεθεί στην βασιλική της Αλικίας στο Άργος (πίν. 14, β)¹⁶⁵, αλλά και στις ανασκαφές της Κορίνθου (πίν. 14, γ)¹⁶⁶. Η μοναδική διαφορά που διαπιστώνεται συγκρίνοντας τη βάση από την Πελασγία με εκείνη του Άργους είναι ότι η πρώτη δεν διαθέτει τόρμους και εγκοπές στερέωσης, ενώ στη βάση από την Κόρινθο η σπείρα και η ταινία παρουσιάζουν μεγαλύτερο ύψος από τις δύο προηγούμενες. Λαμβάνοντας υπόψη την αλλοιωμένη και σχηματοποιημένη μορφή του τύπου αυτού της ιωνικής βάσης και στηριζόμενοι στα ανωτέρω παράλληλα που αναφέραμε, τα οποία ανήκουν στον 6^ο αιώνα, εύλογο θα ήταν να προταθεί μια ίδια χρονολόγηση στην ίδια περίοδο και για τη βάση της εξεταζόμενης βασιλικής.

Όσον αφορά στη βάση του περιρραντηρίου ΑΕ 83 (πίν. 15, α) διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για έναν συντηρητικό τύπο αρχιτεκτονικού μέλους που με το πέρασμα των αιώνων δεν υπέστη κατά κανόνα αλλαγές, όπως φαίνεται μέσα από τις αρχαιότερες απεικονίσεις του στην αγγειογραφία και στα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκουν στον τύπο αυτό¹⁶⁷. Οι

¹⁶⁴ Η εξαγωγή ημικατεργασμένων αρχιτεκτονικών μελών είχε διαπιστωθεί από την εύρεσή τους σε διάφορα παλαιοχριστιανικά μνημεία του ελλαδικού χώρου και επιβεβαιώθηκε με την ανακάλυψη του ναυαγίου του Marzamemi στη Σικελία (Karitán 1980). Για παράδειγμα, αναφέρεται η περίπτωση δύο κιονοκράνων που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή της βασιλικής του Λεχαιού (Πάλλας 1959, 131, πίν. 114, γ).

¹⁶⁵ Πάλλας 1960, 98, πίν. 79, α.

¹⁶⁶ Scranton 1957, 108, αρ. 47, πίν. 24.

¹⁶⁷ Σχετικά με τα αρχαία περιρραντήρια, βλ. Ginouvès 1962.

συγκεκριμένοι κιονίσκοι χρησιμοποιήθηκαν και ως στηρίγματα τραπεζών¹⁶⁸, όπως για παράδειγμα το τραπεζοφόρο ΑΛ/1018 που προέρχεται από τη βασιλική Β της Νικόπολης (πίν. 15, β)¹⁶⁹. Με το τελευταίο η βάση περιρραντηρίου ΑΕ 83 έχει όμοιες αναλογίες, ενώ διαφορές σημειώνονται στην απόδοση της βάσης και του άνω τμήματος του κιονίσκου. Πιο συγκεκριμένα, η βάση του τραπεζοφόρου είναι πλατύτερη, πιο χαμηλή και στην περιφέρειά της φέρει κοιλόκυρτο κυμάτιο. Επιπλέον, το άνω από τις απολήξεις των γλυφών τμήμα περιτρέχει βαθιά αυλάκωση και πλαστική στενή ταινία, ενώ ο κιονίσκος διευρύνεται λαμβάνοντας σχήμα ανεστραμμένου κώνου. Η περιφέρεια της επιφάνειας τοποθετήσεως της τράπεζας περιτρέχεται επίσης από βαθιά αυλάκωση. Ένα πρωιμότερο παράδειγμα περιρραντηρίου προέρχεται από οικία ρωμαϊκών χρόνων στην Πέλλα (πίν. 15, γ)¹⁷⁰, το οποίο στη διαμόρφωση της βάσης του και του άνω τμήματός του ομοιάζει με το τραπεζοφόρο της Νικόπολης. Επιπλέον διαφορές που παρουσιάζει το τελευταίο με το περιρραντήριο ΑΕ 83 είναι στην απόδοση των γλυφών του, οι οποίες είναι πιο στενές και βαθύτερα λαξευμένες. Το περιρραντήριο που εξετάζουμε με τον όγκο και τις αναλογίες που παρουσιάζει, την έντονη σχηματοποίηση των γλυφών του και την ομοιότητά του με το τραπεζοφόρο από τη Νικόπολη (α΄ τέταρτο 6^{ου} αιώνα)¹⁷¹, θα μπορούσε να αναχθεί χρονικά στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Σχετικά με το ιωνικό κιονόκρανο ΑΕ 79 (πίν. 16, α), τα επιμέρους στοιχεία του διακρίνονται για την εκφυλισμένη απόδοσή τους, όπως φαίνεται αφενός από τις σπείρες οι οποίες έχοντας χάσει οποιαδήποτε πλαστικότητα έχουν καταντήσει δύο απλές χαράξεις και αφετέρου από το έντονα σχηματοποιημένο ωό που διακοσμεί τον εχίνο του. Στις πλάγιες όψεις του οι ζωστήρες αποδίδονται επίσης με τρεις παράλληλες χαράξεις. Με τον βαρύ όγκο του, τις αναλογίες του, που έχουν χάσει τη συμμετρία τους, και τον τρόπο απόδοσης του διακόσμου του, το κιονόκρανο βρίσκεται παράλληλο του σε ένα κιονόκρανο που ανήκει στην κατηγορία ΙΙΙ – βάσει της κατηγοριοποίησης των Hermann και Sodini – από τον Λιμένα της Θάσου (πίν. 16, β)¹⁷², το οποίο έχει τοποθετηθεί στην περίοδο 370-410, και σε ένα κιονόκρανο από τη βασιλική του Πανόρμου στην Κρήτη (πίν. 16, γ)¹⁷³, που ανήκει στην εποχή περί το 500, αν δεν αποτελεί σύλλημα από παλαιότερο κτίριο, εδώ σε δεύτερη χρήση. Με το πρώτο, το ιωνικό κιονόκρανο ΑΕ 79 παρουσιάζει όμοιες διαστάσεις στο ύψος και το πλάτος του άβακα, ωστόσο το κιονόκρανο της Θάσου δεν φέρει ωό στον εχίνο και οι έλικές του έχουν εκτελεστεί με βαθύτερη και πιο πλαστικά αποδοσμένη χάραξη. Το κιονόκρανο από τον Πάνορμο παρουσιάζει μια πιο ογκώδη και συνεπτυγμένη παραλλαγή του τύπου με τη μείωση του πλάτους του άβακα και την αύξηση

¹⁶⁸ Η μόνη διαφορά που διαπιστώνεται μεταξύ των βάσεων περιρραντηρίων και των τραπεζοφόρων έγκειται στο γεγονός ότι ο κιονίσκος του περιρραντηρίου φέρει οπή για την υποδοχή της φιάλης.

¹⁶⁹ Παπαδοπούλου-Κωνσταντάκη 2007, 652, 439, εικ. 37.

¹⁷⁰ Μακαρόνας 1960, 81, πίν. 53, α.

¹⁷¹ Το εν λόγω γλυπτό φαίνεται να προέρχεται από το χώρο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων, τα οποία κατασκευάστηκαν επί του επισκόπου Αλκίσωνος, στο α΄ τέταρτο του 6^{ου} αι. (Παπαδοπούλου-Κωνσταντάκη 2007, 644, 652, σημ. 104).

¹⁷² Hermann-Sodini 1977, 481, εικ. 23, 498, αρ. 2456, 505.

¹⁷³ Τσιγωνάκη 2000, 1153, 1154, εικ. 15.

του ύψους του εχίνου, ο οποίος επίσης είναι ακόσμητος και στη θέση του ωού φέρει μια καμπυλόσχημη προεξοχή. Οι έλικες εδώ έχουν χαραχθεί το ίδιο βαθιά, αλλά παρουσιάζουν εντονότερη σχηματοποίηση, όπως συμβαίνει και στο κιονόκρανο ΑΕ 79. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό και το γεγονός ότι η μορφή του εξεταζόμενου κιονοκράνου παραπέμπει σε ημίεργο αρχιτεκτονικό μέλος, οδηγούν στην ταύτισή του με εκείνη την κατηγορία των γλυπτών της Ιουστινιάνειας περιόδου που ο Πάλλας είχε χαρακτηρίσει ως «αισθητικώς ανεπεξέργαστα»¹⁷⁴. Παρόμοιας τεχνοτροπίας κιονόκρανα έχουν αποκαλυφθεί και στη βασιλική του Αλκίσωνος στη Νικόπολη και έχουν χρονολογηθεί στην ίδια περίοδο¹⁷⁵.

Το αμφίγλυφο θωράκιο ΑΕ 77 (πίν. 17, α-γ) διακοσμείται με χρίσμα στην α' όψη και με λατινικό σταυρό στη β' όψη. Οι δύο γωνίες της κάθε πλευράς φέρουν από έναν ρόδακα ως παραπληρωματικό κόσμημα. Τόσο το χριστόγραμμα όσο και ο σταυρός αποτελούν τα κατεξοχήν διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιήθηκαν κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και απαντούν σε όλες τις μορφές της τέχνης¹⁷⁶. Παρόμοιο θωράκιο με χριστόγραμμα βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη που χρονολογείται στον 5^ο αιώνα (πίν. 18, α)¹⁷⁷. Από το κάτω μέρος του στεφανιού του εκφύονται επιπλέον δύο βλαστοί με τη μορφή ταινιών που απολήγουν σε λημνίσκους, ενώ δεν φέρει ρόδακες στις γωνίες του όπως το θωράκιο ΑΕ 77. Το πλαίσιο και των δύο θωρακίων, ωστόσο, είναι κοινό. Μεγαλύτερη τεχνοτροπική ομοιότητα παρουσιάζουν στη βαθιά χάραξη του χρίσματος, ενώ διαφέρουν στην απόδοση των δευτερευόντων διακοσμητικών στοιχείων τους, καθώς οι καμπύλες γραμμές και το πιο έξεργο ανάγλυφο στο οποίο έχουν εκτελεστεί οι ταινίες του στεφανιού από το θωράκιο της Θεσσαλονίκης δίνουν μια αίσθηση κίνησης στην παράσταση, σε αντίθεση με τη σχηματοποίηση που παρουσιάζουν οι ρόδακες του θωρακίου ΑΕ 77. Ένα άλλο θωράκιο του πρώιμου 6^{ου} αιώνα με το ίδιο θέμα προέρχεται από τους γειτονικούς Ωρεούς της Εύβοιας (πίν. 18, β)¹⁷⁸. Ως προς την εικονογραφία το θωράκιο αυτό διαφέρει από εκείνο της Πελασγίας στο ότι μεταξύ των κεραιών του χριστογράμματος σχηματίζονται κισσόφυλλα. Από τεχνοτροπική πλευρά το χρίσμα και σε αυτήν την περίπτωση έχει χαραχθεί με επιμέλεια, αλλά η επιφάνειά του παρουσιάζει πιο αδρή επεξεργασία και το πλαίσιό του αποδίδεται ως σχεδόν επίπεδη ταινία. Όπως διαπιστώνουμε από τα παραπάνω παραδείγματα δεν παρατηρούνται έντονες τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ των θωρακίων που φέρουν χρίσμα ως προς την απόδοσή του. Αυτό που βοηθά στη χρονολόγηση του γλυπτού μας, είναι τα παραπληρωματικά κόσμηματα – στην προκειμένη περίπτωση οι ρόδακες – η σχηματοποίηση των οποίων είναι τόσο μεγάλη, που κατεβάζει την χρονολόγησή του στον πρώιμο 6^ο αιώνα, εποχή στην οποία έχει τοποθετηθεί το θωράκιο του Ωρεού.

¹⁷⁴ Πάλλας 1987-1988, 497-524.

¹⁷⁵ Παπαδοπούλου-Κωνσταντάκη 2007, 644.

¹⁷⁶ Ειδικότερα για το χριστόγραμμα, βλ. Βίγκλας 2011, 35-36.

¹⁷⁷ *Ημερολόγιο ΜΒΠ* 2013, 69.

¹⁷⁸ Γκιολές 2001, 9, εικ. 2.

Η μαρμάρινη πλάκα Λ 771 (πίν. 19, α-β) από τη διακόσμησή της διατηρεί μόνο ένα μικρό τμήμα πλαισίου από κυμάτια, τα οποία λίγο βοηθούν στην ακριβή ταύτιση του γλυπτού. Ωστόσο, στη μια γωνία της έχει χαραχθεί το γράμμα Α. Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα επιγραφές συναντάμε μεταξύ άλλων και σε μαρμάρινα μέλη, όπως είναι τα επιστύλια των κιονοστοιχιών¹⁷⁹, τα θωράκια των φραγμάτων του πρεσβυτερίου ή οι πλάκες του στηθαίου και της κλίμακας των αμβώνων¹⁸⁰ κ.τ.ό. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση και δεδομένου ότι το γράμμα έχει χαραχθεί λοξά ως προς το πλαίσιο της πλάκας, πιο πιθανό μοιάζει να πρόκειται για ένα τεκτονικό σύμβολο¹⁸¹. Τεκτονικά σύμβολα – συγκεκριμένα τα γράμματα Α και Δ – έχουν χαραχθεί και στην κάτω δεξιά γωνία της πρόσθιας όψης του μαρμάρινου πτερυγίου από τον άμβωνα της Καταπολιανής της Πάρου (πίν. 20, α-β)¹⁸². Από την παλαιογραφία του γράμματος, η μαρμάρινη πλάκα από τη βασιλική της Πελασγίας χρονολογείται ή στον 3^ο-4^ο ή στον 6^ο αιώνα¹⁸³.

Ακολουθεί ο κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών, όπου για τα καταγεγραμμένα ευρήματα σημειώνεται ο αριθμός καταγραφής στους καταλόγους της πρώην ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας)¹⁸⁴. Ο χώρος εύρεσής τους σημειώνεται εφόσον είναι γνωστός. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονται και τα μέλη τα οποία δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν από την έρευνά μας μέχρι σήμερα, αλλά τα περιγράφει ο ανασκαφέας.

1. Τμήμα αμφικίονα παραθύρου, ΑΕ 64 (πίν. 21, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,45μ., πλάτ.= 0,135μ., πάχ.= 0,075μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή. Δεν σώζεται αέριος. Φέρει αποκρούσεις κατά μήκος των άκρων του, πιο έντονες στη μια πλάγια όψη του. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Σώζεται τμήμα του ενός ημικίονα και του συμφυούς πεσσίσκου του αρχιτεκτονικού μέλους. Ο ημικίονας σώζεται περίπου κατά το ήμισυ και η επιφάνειά του είναι λεία, σε αντίθεση με την πλάγια όψη, όπου είναι ορατές πυκνές, λοξές αυλακώσεις από την χρήση ή τρυπανιού ή λεπτού βελονιού. Το σημείο της ένωσης του ημικίονα με τον πεσσίσκο δεν τονίζεται. Στο ένα άκρο του πεσσίσκου σώζεται ορθογώνιος βαθύς τώρμος για τη στερέωση ίσως κάποιου ξύλινου στελέχους. Ο αμφικίονας έχει δεχθεί και μεταγενέστερη επεξεργασία με την κοπή του υπόλοιπου μισού τμήματός του και την λείανση της πίσω πια όψης του, η οποία είναι επίπεδη. Η δεύτερη χρήση αυτού του αρχιτεκτονικού μέλους δεν είναι προφανής.

2. Τμήμα αμφικίονα παραθύρου, ΑΕ 65 (πίν. 22, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.=0,35μ., διάμ. ημικιον. =0,135 μ., πλάτ.=0,265μ.

¹⁷⁹ Για παράδειγμα, αναφέρω το επιστύλιο του Αγίου Πολυεύκτου και των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη και του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο (Σωτηρίου 1924, 158, σημ. 1).

¹⁸⁰ Πρβλ. πλάκα από τη Δήλο (Orlandos 1936, 82, εικ. 13).

¹⁸¹ Για τεκτονικά σύμβολα που ίσως αποτελούν την σφραγίδα-υπογραφή εργαστηρίου βλ. Karagiorgou 2015, 177-199.

¹⁸² Ορλάνδος 1969, 180, εικ. 2 α, β, 181, 3 α, β, 186, σημ. 2.

¹⁸³ Πρβλ. Moutsopoulos 1975, 75, πίν. 2.

¹⁸⁴ Η συγκεκριμένη διευκρίνιση γίνεται διότι το θωράκιο ΑΕ 77, το κιονόκρανο ΑΕ 79 και η βάση περιρραντηρίου ΑΕ 83 έχουν συμπεριληφθεί και στον αντίστοιχο κατάλογο καταγραφής της πρώην 24^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Επίσης σημειώνεται ότι στις διαστάσεις των γλυπτών αναγράφονται τα μέγιστα σωζόμενα μεγέθη.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Κατά τόπους φέρει αποκρούσεις και ιδιαίτερα στο κάτω μέρος του. Διακρίνεται και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Σώζεται μέρος του ενός ημικίονα και τμήμα του πεσσίσκου ο οποίος στην επιφάνειά του φέρει λοξές, κοντές και βαθιές αυλακώσεις από τη χρήση βελονιού. Στη μακρά του πλευρά παρουσιάζει κατεργασία, ώστε το μέλος να μπορεί να επαναχρησιμοποιηθεί. Συγκεκριμένα, σε μήκος περίπου όσο είναι το μισό ύψος του ημικίονα φέρει κάθετη εγκοπή. Πιο χαμηλά, στην πλαϊνή πλευρά αυτής της εγκοπής και στο προεξέχον τμήμα, σώζονται ίχνη από τετράγωνη σχεδόν βάθυνση για την στερέωση ίσως κάποιου ξύλινου στελέχους. Η πίσω όψη είναι λειασμένη. Το αρχιτεκτονικό μέλος παρουσιάζει την ίδια μορφή και την ίδια διάμετρο με το ΑΕ 67 και φαίνεται ότι αποτελούν συνανήκοντα (αλλά μη συγκολλώμενα) τμήματα.

3. Τμήμα αμφικίονα παραθύρου, ΑΕ 67 (πίν. 23, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,32μ., διάμ. ημικιον.= 0,135 μ., πλάτ.= 0,175μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Φέρει αποκρούσεις στο ένα άκρο του και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Σώζεται τμήμα του ημικίονα και του διαχωριστικού πεσσίσκου. Η επιφάνεια του ημικίονα είναι λειασμένη, ενώ του πεσσίσκου αδρότερα κατεργασμένη και φέρει λοξές, εγγράμμες, βαθιές αυλακες από τη χρήση βελονιού. Η άλλη μακρά πλευρά όπου βρισκόταν ο δεύτερος ημικίονας, ο οποίος σήμερα δεν σώζεται, έχει κοπεί στη μέση με πριόνι σε μήκος περίπου όσο είναι το ήμισυ του ύψους της και φέρει κάθετη εγκοπή. Ο ημικίονας, στο κάτω μέρος του και κοντά στην ένωσή του με τον πεσσίσκο, σώζει βαθύ τετράγωνο τόρμο για την στερέωση ίσως κάποιου ξύλινου στελέχους.

4. Τμήμα ημικίονα, ΑΕ 69 (πίν. 24, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,65μ., διάμ. ημικίονα= 0,135μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Ο ημικίονας είναι αποκεκρουμένος πιο έντονα στο ένα του άκρο, όπου σώζεται μικρό ορθογώνιο τμήμα από τον πεσσίσκο. Η επιφάνειά του είναι λεία. Και αυτό το γλυπτό έχει κοπεί κατά το μήκος του σε δεύτερη χρήση.

5. Τμήμα ημικίονα, ΑΕ 71 (πίν. 25, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,26μ., πλάτ.= 0,17μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Φέρει αποκρούσεις.

Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Η επιφάνειά του έχει διατηρηθεί λεία μόνο σε μικρό τμήμα κατά μήκος της μιας μακράς πλευράς. Η υπόλοιπη φέρει αδρή λαύξευση με βελόνι. Έχει κοπεί σε επόμενη φάση για να αποκτήσει τετράπλευρο σχήμα, έτσι ώστε η μια μεγάλη επιφάνειά του να είναι ελαφρώς κοίλη.

6. Τμήμα ημικίονα, ΑΕ 74 (πίν. 26, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,18μ., διάμ.= 0,19μ., πλάτ.= 0,10μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Και αυτό το μέλος έχει κοπεί κατά το ήμισυ και σώζεται σε μικρό ύψος. Η επιφάνειά του κίονα είναι λεία. Οι υπόλοιπες πλευρές του έχουν δεχτεί αδρή κατεργασία.

7. Τμήμα ημικίονα, ΑΕ 75 (πίν. 27, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,13μ., πλάτ.= 0,11μ., πάχ.= 0,063μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Έχει κοπεί και αυτός σε δεύτερη φάση και σε τριγωνικό σχήμα. Η μια επιφάνειά του είναι λεία, ενώ η άλλη κοίλη και αδρά κατεργασμένη.

8. Επίκρανο κιονίσκου, ΑΕ 70 (πίν. 28, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,075μ., διάμ.= 0,08μ., πλάτ.= 0,055μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Φέρει αποκρούσεις και στις δύο επιφάνειες. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Σώζεται μικρό τμήμα του που, λόγω της μεταγενέστερης κοπής, παρουσιάζει τριγωνική τομή αντί για κυκλική. Η επιφάνειά του είναι λεία, ενώ οι πλευρές που έχουν κοπεί είναι επίπεδες και σχεδόν λείες. Από τη μια όψη του, όπου σώζει μια βαθιά, οριζόντια, ανισοπλατή αυλάκωση, φαίνεται ότι έφερε ανάγλυφη διακόσμηση.

9. Τμήμα κιονίσκου, ΑΕ 72 (πίν. 29, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,17μ., διάμ.= 0,10μ., πλάτ.= 0,105μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος. Φέρει αποκρούσεις. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Σώζεται μικρό μέρος από το άνω τμήμα του. Και αυτό το μέρος έχει κοπεί σε τριγωνικό σχεδόν σχήμα. Η επιφάνειά του είναι κάπως τραχειά δουλεμένη. Λίγο πιο πάνω από το μέσον του φέρει βαθιά οριζόντια αυλάκωση εκατέρωθεν δύο έξεργων λεπτών ταινιών ημικυκλικής τομής, εκ των οποίων η ανώτερη είναι πιο λεπτή.

10. Σπόνδυλος δωρικού κίονα

Τόπος φύλαξης: -

Διαστάσεις: ύψ.= 1,02μ., διάμ. = 0,43 μ., τόρμος= 0,025μ. x 0,025μ.

Υλικό: Μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραιος.

Περιγραφή: Φέρει κάθετες βαθιές γλυφές. Στο κέντρο του διακρίνεται λαξευμένος τόρμος τετράγωνου σχήματος με κυκλική οπή.

11. Τμήμα βάσης κίονα, ΑΕ 68 (πίν. 30, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: κάτω επιφάνεια= 0,16 x 0,09μ., ύψ.= 0,18μ., πλάτ.= 0,12μ., ύψ. βάσης= 0,10μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Δεν σώζεται ακέραια. Φέρει αποκρούσεις και στις δύο επιφάνειες. Παρουσιάζει και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Το μέλος σώζει μικρό τμήμα της γωνίας της τετράγωνης ψηλής πλίνθου και τμήμα ημικυκλικής (:) τομής σπείρας. Η επιφάνεια έδρασης της πλίνθου είναι πιο αδρά κατεργασμένη, ενώ η εξωτερική επιφάνειά της είναι λειασμένη. Το μέλος έχει κοπεί κατά το ήμισυ με τέτοιο τρόπο, ώστε η μια από τις δύο κομμένες πλευρές να είναι κοίλη, ενώ η άλλη κατακόρυφη. Οι επιφάνειές τους φέρουν αδρή λαύξευση από βελόνι.

12. Τμήμα βάσης κίονα, ΑΕ 80 (πίν. 31, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας

Διαστάσεις: 0,18μ. x 0,18μ. x 0,05μ.

Υλικό: Μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Φέρει αποκρούσεις και μεταγενέστερη κατεργασία.

Περιγραφή: Το αρχιτεκτονικό μέλος έχει κοπεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να πάρει τη μορφή τετράπλευρης πλίνθου με αδρά λαξευμένες όλες τις επιφάνειες πλὴν της μιας στενής πλευράς, η οποία έχει αφεθεί λεία και διατηρεί τμήμα της τετράγωνης ψηλής πλίνθου και της πλατιάς εισέχουσας οριζόντιας ταινίας. Ίσως πρόκειται για βάση κίονα με συμφυή πλίνθο, όπως υποδηλώνει το μεγάλο ύψος της τελευταίας.

13. Ιωνική βάση κίονα (πίν. 14, α)

Τόπος φύλαξης: -

Τόπος εύρεσης: Βόρειο κλίτος.

Διαστάσεις: πλίνθος= 0,37μ. x 0,38μ., διάμετρος= 0,32 μ.

Υλικό: Μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Ακέραιη.

Περιγραφή: Η ιωνική βάση ανήκει σε απλό τύπο, αποτελούμενο από μια τετράγωνη πλίνθο με μια σπείρα και μια ταινία.

14. Βάση περιρραντηρίου, ΑΕ 83 (πίν. 15, α)

Τόπος φύλαξης: Παρουσιάζεται στη μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας.

Διαστάσεις: ύψ.= 0,56μ., διάμ.= 0,23μ. και 0,35μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Ακέραια. Φέρει μικρή απόκρουση μόνο στη βάση της.

Περιγραφή: Η βάση είναι επίπεδη και στενή, ο κορμός του κιονίσκου είναι κυλινδρικός και φέρει δέκα πέντε κατακόρυφες ραβδώσεις που καταλήγουν σε πλατιά ελαφρώς προεξέχοντα ταινία. Το άνω τμήμα που στήριζε τη φιάλη έχει την ίδια μορφή με τη βάση μόνο που παρουσιάζει μικρότερη διάμετρο. Στην επιφάνειά της φέρει κυκλικό βαθύ τόρμο.

15. Ιωνικό κιονόκρανο, Α.Ε. 79 (πίν. 16, α)

Τόπος φύλαξης: Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας.

Τόπος εύρεσης: νότιο κλίτος.

Διαστάσεις: μήκ. κύριας όψης= 0,40μ., μήκ. πλάγιας όψης= 0,34μ., ύψ.= 0,145μ., διάμ.= 0,33μ., άβακας= 0,32μ. x 0,275μ. x 0,02μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Ακέραιο. Αποκεκρουμένο στο ωό της μιας όψης.

Περιγραφή: Οι σπείρες αποδίδονται με βαθιά χάραξη που σε ορισμένα σημεία ξεφεύγει του περιγράμματος. Ο εχίνος έχει συρρικνωθεί και κοσμεύεται στο κάτω μέρος του με ένα σχηματοποιημένο ωό, το περίγραμμα του οποίου ορίζει λεπτή ημικυκλική ταινία. Τα προσκεφάλαια είναι κοίλα και οι ζωστήρες αποδίδονται υποτυπωδώς με τρεις κάθετες εγχάρακτες γραμμές εκατέρωθεν λεπτών ανάγλυφων ταινιών. Ο άβακας είναι ιδιαίτερα χαμηλός.

16. Κιλλίβαντας (;), ΑΕ 82 (πίν. 32, α-β)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Διαστάσεις: 0,41μ.x0,21μ.x0,23μ.

Υλικό: Ασβεστόλιθος.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Διαβρωμένη επιφάνεια. Παρουσιάζει φθορές με τη μορφή λεπτών κίτρινου χρώματος που απλώνονται σε ολόκληρη την επιφάνεια και φαίνεται να προκλήθηκαν από περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Περιγραφή: Ορθογώνιου σχήματος αρχιτεκτονικό μέλος, του οποίου η πάνω επιφάνεια έχει πεπλατυσμένα άκρα. Στις δύο του στενές όψεις φέρει έξεργα προεξέχοντα καμπύλα στοιχεία, τα οποία ίσως υποδηλώνουν την προσπάθεια απόδοσης ανάγλυφου διακόσμου, η επεξεργασία του οποίου, ωστόσο δεν φαίνεται να ολοκληρώθηκε. Η μορφή του αρχιτεκτονικού μέλους και οι αναλογίες του συγκλίνουν στην ταύτισή του με κιλλίβαντα.

17. Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου, Α.Ε. 77 (πίν. 17, α-γ)

Τόπος φύλαξης: Παρουσιάζεται στη μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας.

Τόπος εύρεσης: Δωμάτιο VII (νότιο πρόσκτισμα).

Διαστάσεις: α) ύψ.= 0,78μ., πλάτ.= 0,60μ., πάχ.= 0,08μ. β) ύψ.= 0,36μ., πλάτ.= 0,32μ., πάχ.= 0,08μ.

Υλικό: Λευκό έως γκριζωπό μάρμαρο, λεπτόκοκκο, μέτριας σκληρότητας.

Κατάσταση διατήρησης: Δεν είναι ακέραιο. Σώζονται δύο τμήματά του.

Περιγραφή: Στο πρώτο τμήμα η α' όψη φέρει πλαίσιο από κυρτό κυμάτιο εσωτερικά και οριζόντια ταινία εξωτερικά. Το κέντρο της σύνθεσης καταλαμβάνει ένα ανάγλυφο στεφάνι που εγγράφεται σε ορθογώνιο πλαίσιο. Στο κέντρο του φέρει χριστόγραμμα από το οποίο διατηρούνται κατά το ήμισυ το κάτω τμήμα της κάθετης κεραίας του σταυρού, το μεγαλύτερο τμήμα της μιας διαγώνιας κεραίας κάτω δεξιά, και μικρό τμήμα από την άλλη διαγώνια κεραία κάτω αριστερά. Εσωτερικά το περίγραμμα των κεραίων περιτρέπει βαθιά στενή αυλάκωση. Το σημείο όπου διασταυρώνονται οι κεραίες φέρει ομφάλιο από δύο πλαστικούς ομόκεντρους δακτυλίου και στο κέντρο τους κουκκίδα. Την κάτω δεξιά γωνία κοσμεί ανάγλυφος ρόδακας

από έξι πέταλα με καμπύλη απόληξη, τα οποία φέρουν κατά μήκος τους μια στενή πλαστική ταινία εκατέρωθεν δύο αυλακώσεων. Στη β' όψη διακρίνεται το άνω τμήμα της κάθετης κεραίας ενός εγχάρακτου λατινικού σταυρού με πεπλατυσμένες τις απολήξεις των κεραίων. Στο δεύτερο κομμάτι του θωρακίου στην α' όψη σώζεται τμήμα της περιφέρειας από το στεφάνι, ενώ στη γωνία διακρίνονται τρία πέταλα από έτερο δυσχιδή ρόδακα, τα οποία έχουν οξυκόρυφη απόληξη και το ένα ελαφρώς κάμπτεται άνω. Στη β' όψη του διατηρείται μόνο το πεπλατυσμένο άκρο του σταυρού.

18. Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου

Τόπος φύλαξης: -

Τόπος εύρεσης: Βόρειο κλίτος.

Διαστάσεις: πλάτ.= 0,22μ., πάχ.= 0,035 μ.

Υλικό: Μάρμαρο.

Κατάσταση διατήρησης: Θραυσμένο.

Περιγραφή: Από την περιγραφή του ανασκαφέα¹⁸⁵ εκτιμούμε ότι πρόκειται για ένα αμφίγλυφο θωράκιο που στην μια του όψη εικονιζόταν ένα κυπαρίσσι¹⁸⁶ και στην άλλη ένας σταυρός τύπου Μάλτας.

19. Τμήμα πλάκας με εγχάρακτο το γράμμα Α, Λ 771 (πίν. 19, α)

Τόπος φύλαξης: Κάστρο Λαμίας.

Τόπος εύρεσης: Νάρθηκας.

Διαστάσεις: 0,20μ. x 0,17μ. x 0,05μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, μέτριου ιριδίζοντος κόκκου.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Σώζεται σε θραύσμα.

Περιγραφή: Το σχήμα του είναι σχεδόν τριγωνικό. Στη μια στενή πλευρά διατηρείται πλαίσιο από κυρτά κυμάτια. Η επιφάνειά της κατά τόπους φέρει αβαθείς διαγώνιες χαράξεις εντονότερες κάτω από το Α. Πάνω από την μακρά κεραία του γράμματος και κατά μήκος της άλλης στενής πλευράς διακρίνεται μια αβαθής λοξόστητη γλυφή. Η πλευρά αυτή μαζί με εκείνη που διατηρεί το πλαίσιο φαίνεται ότι σχηματίζουν οξεία γωνία. Πάνω από το πλαίσιο και διαγώνια προς αυτό σώζεται το γράμμα το Α, του οποίου η κεντρική κεραία είναι γωνιώδης και αποδίδεται με δύο λοξές γραμμές που σχηματίζουν ισοσκελές τρίγωνο, ενώ από τις δύο κατακόρυφες, οι οποίες έχουν ευθύγραμμες απολήξεις, η αριστερή προεκτείνεται πέραν της κορυφής του. Πάνω από το Α και δεξιά σώζεται κυκλική βάθυνση. Η πλάκα στην πίσω όψη, που είναι αδρή και ακατέργαστη, φέρει στο μέσον της σχεδόν βαθιά κατακόρυφη αυλάκωση, το ένα άκρο της οποίας κάμπτεται ελαφρώς.

2.2. Ψηφιδωτά

Τα δάπεδα του κεντρικού κλίτους και του νάρθηκα ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά¹⁸⁷. Η κατάσταση διατήρησής τους δεν είναι καλή, εξαιτίας της βαθείας άρωσης του αγρού, προτού γίνει η ανασκαφή. Ειδικότερα, από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους σώζεται μόνο μικρό τμήμα της νότιας και της βόρειας πλευράς του ψηφιδωτού διακόσμου, ενώ από τα τρία διάχωρα του μωσαϊκού του νάρθηκα το βόρειο διατηρεί μικρό μέρος της βόρειας πλευράς του, το μεσαίο διατηρεί το νοτιοδυτικό του ήμισυ και το νότιο – το οποίο είναι και το καλύτερα διατηρημένο – είναι ελλιπές ως προς τη νοτιοδυτική γωνία του (πίν. 33, α). Παρατηρώντας τα προσεκτικά κανείς εύκολα μπορεί να διακρίνει λίγες από τις επιδιορθώσεις που έχουν δεχτεί, δεδομένου ότι

¹⁸⁵ Ανασκαφικό ημερολόγιο, 140.

¹⁸⁶ Στουφή-Πουλημένου 1999, 108, 110, εικ. 129, α.

¹⁸⁷ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 180-181, αρ. 116.

στα επιδιορθωμένα σημεία έχουν τοποθετηθεί ψηφίδες διαφορετικού χρώματος. Παρόμοιες περιπτώσεις επισκευής των ψηφιδωτών έχουν επισημανθεί και σε άλλα δάπεδα στον ελλαδικό χώρο, όπως για παράδειγμα σε εκείνα της οικοδομικής νησίδας 4 στους Φυλίσπους, όπου εκτός από διαφορετικό χρώμα οι ψηφίδες παρουσίαζαν επιπλέον διαφορετικό μέγεθος και σχήμα¹⁸⁸.

Το σύνολο των ψηφιδωτών δαπέδων μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας αποκολλήθηκαν για να συντηρηθούν και να προστατευθούν και σήμερα φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, όπου στην αίθουσα του ισογείου εκτίθεται τμήμα του νότιου διαχώρου του νάρθηκα.

Η τεχνική κατασκευής που έχει χρησιμοποιηθεί για την εκτέλεσή τους είναι η *opus tessalatum*, δηλαδή εκείνη που κάνει χρήση της κομμένης στις τέσσερις πλευρές ψηφίδας, η οποία είναι γνωστή ήδη από τον 3ο αιώνα π.Χ. και συνεχίζεται κατά την Ύστερη Αρχαιότητα χωρίς αλλαγές¹⁸⁹. Όλες οι ψηφίδες προέρχονται από φυσικούς λίθους και κατά κανόνα είναι τετράγωνες ή ορθογώνιες, με το μέγεθός τους να κυμαίνεται από 1εκ. έως 1,5εκ., χωρίς ωστόσο να λείπουν, ιδίως στα εικονιστικά θέματα, και οι μικρές ακανόνιστου σχήματος ψηφίδες για την πλήρωση των λεπτομερειών, ωστόσο σε περιορισμένο αριθμό. Όλες βρίσκονται τοποθετημένες σε αραιά σχετικά διαστήματα δημιουργώντας αρμούς πλάτους περίπου δύο χιλιοστών ρόδινου χρώματος. Η επιλογή του συγκεκριμένου χρώματος κονιάματος δεν είναι τυχαία, αλλά σε αντίθεση με την ελληνιστική περίοδο, οι ψηφοθέτες των παλαιοχριστιανικών χρόνων προτιμούσαν τη χρήση του για αισθητικούς λόγους, προκειμένου να μειωθεί η χρωματική αντίθεση που δημιουργούνταν μεταξύ των πολύχρωμων ψηφιδών της παράστασης και του λευκού κονιάματος, καθιστώντας έτσι την σύνθεση ομοιόμορφη¹⁹⁰. Στη χρωματική παλέτα παρατηρείται ποικιλία με τη χρήση εννέα διαφορετικών χρωμάτων και αποχρώσεων: κυανού, γαλάζιου, γκριζωπού, κεραμιδί, πορτοκαλί, ερυθρού, κίτρινου, πράσινου και λευκού. Η χρήση παρόμοιων χρωμάτων είναι συνηθισμένη στα περισσότερα ψηφιδωτά δάπεδα της ίδιας περιόδου, όπως για παράδειγμα στη βασιλική του Διστόμου (μέσα 5^{ου} αιώνα)¹⁹¹ ή στη βασιλική του Βοσκοχωρίου Κοζάνης (αρχές 6^{ου} αιώνα), όπου έχουν σημειωθεί παρόμοιες αποχρώσεις¹⁹².

Όσον αφορά στο υπόστρωμα πάνω στο οποίο είχαν τοποθετηθεί οι ψηφίδες, αυτό αποτελούνταν, όπως διακρίνεται και στα κατεστραμμένα από το υνί του μηχανικού αρότρου τμήματα, από ένα χαμηλότερο στρώμα πατημένου χώματος που περιείχε χοντρά χαλίκια και πάνω από αυτό στρώση ασβεστοκονιάματος, μέσα στο οποίο είχαν πακτωθεί οι ψηφίδες¹⁹³ (πίν. 33, β). Η κακή διατήρησή τους δεν επιτρέπει παρατηρήσεις σχετικά με το αν σώζονταν στην επιφάνεια χαράξεις, δηλωτικό ίσως της ύπαρξης προσχεδίου πάνω στο κονίαμα. Άλλωστε εκτός

¹⁸⁸ Γούναρη 2003, 197–198.

¹⁸⁹ Πελεκανίδης 1974, 39.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, 40.

¹⁹¹ Παπαδοπούλου 1988, 551.

¹⁹² Ξυγγόπουλος 1940, 16.

¹⁹³ Για την τεχνική κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων, βλ. Πελεκανίδης 1974, 39–40. Στην προκειμένη περίπτωση από τη φωτογραφία είναι αδύνατη η διάκριση των δύο ανώτερων στρωμάτων κονιάματος.

από το παράδειγμα του ναού του Άγιου Ιωάννη στην Έφεσο (6^{ος} αιώνας) ελάχιστες είναι οι εξακριβωμένες περιπτώσεις όπου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα σε μωσαϊκό δάπεδο έχει διαπιστωθεί η χρήση κάποιου προσχεδίου¹⁹⁴.

Όσον αφορά στο θεματολόγιο του εικονογραφικού προγράμματος που έχει επιλεγεί για τη διακόσμηση των δαπέδων της βασιλικής, αυτό αντλεί μοτίβα από τον κόσμο των ζώων και των φυτών σε συνδυασμό με γεωμετρικά θέματα. Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο του κεντρικού κλίτους το ψηφιδωτό περιλαμβάνει μόνο γεωμετρικά σχέδια, τουλάχιστον στο σωζόμενο τμήμα του, ενώ στο χώρο του νάρθηκα παραστάσεις πτηνών και ψαριών συνυπάρχουν με γεωμετρικά μοτίβα. Οι απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών λείπουν από τα σωζόμενα ψηφιδωτά της βασιλικής της Πελασγίας, όπως και οι επιγραφές.

Ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή κάθε διαχώρου ξεχωριστά, ξεκινώντας από το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους και στην συνέχεια του νάρθηκα, με εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, καθώς και συγκρίσεις με μωσαϊκά άλλων μνημείων της ίδιας περιόδου. Η μελέτη των ψηφιδωτών ολοκληρώνεται με ερμηνευτικές παρατηρήσεις σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα και τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών.

Κεντρικό κλίτος

Από το ψηφιδωτό δάπεδο που κάλυπτε το κεντρικό κλίτος σώζονται δύο τμήματα διαστάσεων 2,70 x 0,80μ. (βόρειο) και 2,60 x 0,70μ. (νότιο). Στα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για την φιλοτέχνησή του περιλαμβάνονται το λευκό, το κυανό, το γαλάζιο, το κίτρινο, το κεραμιδί, το πορτοκαλί και το πράσινο (πίν. 34, α-β).

Η παράσταση περιβάλλεται από πλαίσιο απλής οριζόντιας ταινίας, πλάτ. 0,05μ., η οποία αποτελείται από τέσσερις παράλληλες σειρές κυανών ψηφίδων. Μεταξύ του πλαισίου αυτού και του κυρίου θέματος μεσολαβεί μια σειρά λευκών ψηφίδων και τέλος ακολουθεί η ζώνη που καλύπτει την επιφάνεια, που βρίσκεται εξωτερικά των κύκλων – εν είδη βάθους – σε κυανό χρώμα.

Το θέμα του διαχώρου είναι αμιγώς γεωμετρικό: κύκλοι δύο μεγεθών που ενώνονται αλυσιδωτά κάθετα και οριζόντια με τη μορφή σφηκικών τροχών. Ουσιαστικά πρόκειται για οφθαλμωτό αλυσοειδή πλοχμό, ο οποίος συμπλέκεται με δεύτερο μικρότερο πλοχμό. Οι κύκλοι που ανήκουν στον πρώτο έχουν μεγαλύτερο μέγεθος και στο κέντρο τους φέρουν ομόκεντρο ανισοπλατές κυκλίσκο από μια με δύο σειρές ψηφίδων πράσινου ή κυανού χρώματος. Για τον κάθε κύκλο έχουν χρησιμοποιηθεί τέσσερα διαφορετικά χρώματα – κυανό, λευκό, κίτρινο, πορτοκαλί ή πράσινο και κεραμιδί – εκ των οποίων το κυανό ορίζει και τα εξωτερικά περιγράμματα. Οι κεντρικές ταινίες, οι οποίες αποτελούνται από δύο με τρεις σειρές έγχρωμες ψηφίδες και, λόγω της πολυχρωμίας τους, δημιουργούν το λεγόμενο τόξο της ίριδας¹⁹⁵

¹⁹⁴ Πελεκανίδης 1974, 40.

¹⁹⁵ Ορλάνδος 1966, 59, σημ. 1.

συμπλέκονται μεταξύ τους ενώ συνεχίζουν στους ίδιους χρωματικούς τόνους ακόμα και μετά τη διακοπή τους από τα εξωτερικά περιγράμματα. Μεταξύ των κύκλων σχηματίζονται οκτάγωνα με κυανό επίσης περίγραμμα, των οποίων οι τέσσερις πλευρές είναι βραχείες και ευθύγραμμες και οι υπόλοιπες μακρές και καμπύλες. Στο εσωτερικό τους φέρουν δύο ζεύγη ρόμβων, σταυρικά διατεταγμένων, εν είδη ανθεμίου, ανά δύο κίτρινου και κυανού χρώματος σε λευκό κάμπο.

Τόσο το θέμα του απλού αλυσοειδούς¹⁹⁶ όσο και του αλυσοειδούς οφθαλμωτού πλοχμού είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο από τα ρωμαϊκά ήδη χρόνια και συχνά προτιμάται για τη διακόσμηση πλαισίων διαχώρων. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο η αλλαγή παρατηρείται ακριβώς στο γεγονός ότι, σε αντιδιαστολή με παλαιότερες εποχές, στους βυζαντινούς χρόνους τα συγκεκριμένα μοτίβα επιλέγονται ως κύριο θέμα της σύνθεσης και ως εκ τούτου καλύπτουν μεγάλες επιφάνειες¹⁹⁷, όπως είναι αυτή ενός κλίτους. Η περίπτωση του γεωμετρικού διακόσμου που φέρει το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους της Πελασγίας ανήκει στην κατηγορία εκείνη που περιλαμβάνει τα σπειρόμορφα σχέδια και τους πλοχμούς¹⁹⁸.

Και σε άλλα, εκκλησιαστικά κατά κανόνα, κτήρια στον ελλαδικό χώρο συναντάται το μοτίβο των κύκλων που συμπλέκονται μεταξύ τους. Για παράδειγμα, το εντοπίζουμε στην Ερμιόνη, στη στοά νότια από το αίθριο της βασιλικής (τέλη 4^{ου} – β' μισό 5^{ου} αιώνα) (πίν. 35, α)¹⁹⁹, στην Κω, στο νότιο κλίτος της νότιας βασιλικής του Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο (β' μισό 5^{ου} αιώνα) (πίν. 35, β)²⁰⁰ και στη Σπάρτη, στον κεντρικό χώρο αψιδωτού κτηρίου που αποκαλύφθηκε στην οδό Τριπόλεως (τέλη 5^{ου} αιώνα) (πίν. 35, γ)²⁰¹. Στην Κω το συγκεκριμένο θέμα φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αγαπητό, όπως διαπιστώνεται από την επιλογή του και σε άλλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές²⁰² στο νησί, ενώ επιπλέον απαντά και σε πιο πολύπλοκα σχέδια και εμπλουτίζεται με ποικίλλα παραπληρωματικά κοσμήματα²⁰³. Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε ξεχωριστά στο ψηφιδωτό από την Κέφαλο, που κατά τη γνώμη μας παρουσιάζει την μεγαλύτερη ομοιότητα με το εν λόγω ψηφιδωτό της Πελασγίας.

Τά ψηφιδωτά από την Ερμιόνη και τη Σπάρτη, που αναφέρονται μαζί καθώς είναι σχεδόν πανομοιότυπα, παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές σε σχέση με εκείνο της εξεταζόμενης βασιλικής. Καταρχήν οι ταινίες που συνθέτουν τους κύκλους του πλοχμού δεν είναι συνεχείς, αλλά διακόπτονται όταν συναντώνται μεταξύ τους, ενώ επίσης δεν είναι σταθερά ισοπλατείς. Οι κουκκίδες που φέρουν στο κέντρο οι μεγαλύτεροι σε διάμετρο κύκλοι, είναι μονόχρωμες και

¹⁹⁶ Για την καταγωγή του αλυσοειδούς πλοχμού, βλ. Ορλάνδος 1966, 83, σημ. 2.

¹⁹⁷ Πελεκανίδης 1974, 28.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, 28-30.

¹⁹⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 65, αρ. 12, πίν. 66.

²⁰⁰ Πελεκανίδης 1974, 65, αρ. 25, πίν. 27, β.

²⁰¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 103-105, αρ. 46, πίν. 148, β. Kanvadia-Spondilis 1990, 149-160, 153 εικ. 6.

²⁰² Όπως, για παράδειγμα, στο βόρειο κλίτος της βασιλικής Σκανδαρίου, που χρονολογείται στα τέλη 5^{ου} – α' μισό 6^{ου} αι. (Πελεκανίδης 1974, 24, αρ. 32, πίν. 45, α).

²⁰³ Campbell 1979, πίν. 43 εικ. 11 και πίν. 44, εικ. 14.

όχι δίχρωμες. Επίση, τα διάχωρα που σχηματίζονται μεταξύ των κύκλων δεν είναι ακριβή οκταγωνικά πλαίσια, ενώ πληρούνται ενίοτε με αφηρημένα αποδοσμένο ρομβοειδές κόσμημα.

Στο ψηφιδωτό από την Κω οι ταινίες των κύκλων επίσης διακόπτονται από τα εξωτερικά περιγράμματα, ενώ η εξωτερική ταινία που περιβάλλει την κεντρική κουκκίδα των μεγαλύτερων κύκλων είναι στικτή, κάτι που δεν συμβαίνει στο ψηφιδωτό από την Πελασγία. Τέλος, τα ενδιάμεσα οκτάγωνα στην Κω διακοσμούνται με ρόμβο, που στο κέντρο του φέρει λευκή κουκκίδα.

Ο αρμονικός τρόπος με τον οποίο συμπλέκονται οι ταινίες που σχηματίζουν τους κύκλους, ο τονισμός της κεντρικής ταινίας που επιτυγχάνεται με τη χρήση εντονότερου χρώματος ψηφίδων σε κίτρινους, γαλάζιους και πορτοκαλί τόνους, η ποικιλία των χρωμάτων που εναλλάσσονται αντιθετικά μέσα στην σύνθεση, προσδίδουν στο διάχωρο από το κεντρικό κλίτος της βασιλικής της Πελασγίας κίνηση και ζωντάνια. Ωστόσο, οι τονικές διαβαθμίσεις των χρωμάτων των ταινιών δεν βοηθούν στην ομαλή μετάβαση από το ένα χρώμα στο άλλο.

Στον εξεταζόμενο ναό παρατηρείται ακρίβεια στην εκτέλεση των γεωμετρικών σχεδίων και των περιγραμμάτων τους, χαρακτηριστικό που δεν παρουσιάζουν τα ψηφιδωτά της Σπάρτης και της Ερμιόνης. Αυτό διακρίνεται ιδιαίτερα στην αμελή εκτέλεση του οκταγώνου που σχηματίζεται μεταξύ των κύκλων. Η ομοιότητα που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα δύο παραπάνω παραδείγματα – εκείνα της Ερμιόνης και της Σπάρτης – οφείλεται στο γεγονός ότι φαίνεται να έχουν φιλοτεχνηθεί από το ίδιο εργαστήριο, όπως ήδη έχει επισημανθεί από τους μελετητές²⁰⁴. Στο ψηφιδωτό από την Κω παρατηρείται μεγαλύτερη επιμέλεια στην εκτέλεση σε σχέση με εκείνο της εξεταζόμενης βασιλικής και υψηλότερη ποιότητα, η οποία μοιάζει να οφείλεται και στις ψηφίδες που είχε στη διάθεσή του ο κάθε τεχνίτης, δεδομένου ότι οι ψηφίδες που έχουν χρησιμοποιηθεί εκεί έχουν πιο κανονικό σχήμα, που επιτρέπει επιπλέον να τοποθετηθούν και πιο πυκνά.

Νάρθηκας

Το εικονογραφικό πρόγραμμα που έχει επιλεγεί για τη διακόσμηση του νάρθηκα έχει οργανωθεί σε τρία επιμέρους ορθογώνια διάχωρα. Το κεντρικό διάχωρο είναι τετράγωνου σχήματος και φέρει ένα κυκλικό πλαίσιο, ενώ τα δύο διάχωρα εκατέρωθεν είναι ορθογώνιου σχήματος και παρουσιάζουν το ίδιο θεματολόγιο. Όλα περιβάλλονται από κοινό πλαίσιο, έναν πολύχρωμο αλυσοειδή οφθαλμωτό πλοχμό, πλάτους 0,45μ. περίπου, αποτελούμενο από μονές, διπλές και τριπλές ταινίες σε κυανό, λευκό, κεραμιδί, κίτρινο και γαλάζιο χρώμα (πίν. 36, α-β). Ο οφθαλμός στο κέντρο των κύκλων είναι ρομβοειδής και αποτελείται από δύο χρώματα, κεραμιδί για το εξωτερικό περίγραμμα και κυανό για το κέντρο του.

---

²⁰⁴ . Kavvadia-Spondilis 1990, 153.

Πιο αναλυτικά:

Κεντρικό διάχωρο

Σε τετράγωνο διάχωρο διαστάσεων 3 x 3μ., εγγράφεται κυκλικό μετάλλιο, διαμ. 3μ., από το οποίο σώζεται το δυτικό μισό, σχεδόν, τμήμα του. Στις γωνίες του τετραγώνου σχηματίζονται τέσσερα ορθογώνια τρίγωνα, από τα οποία σώζονται μόνο τα δύο της δυτικής πλευράς, διαστ. 1,40 x 1,40 x 1,90μ. Ορθή οπτική της συγκεκριμένης παράστασης ήταν σε θέση να έχει κανείς μόνο αν στεκόταν στη δυτική πλευρά του νάρθηκα, κάτι που, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, δεν συμβαίνει στην περίπτωση των δύο διαχωρών που βρίσκονται εκατέρωθεν της.

Το μετάλλιο φέρει διπλό πλαίσιο. Ειδικότερα, δύο ζώνες πλάτ. 0,35μ. η εξωτερική και 0,25μ. η εσωτερική, που κοσμούνται με αλυσοειδή πλοχμό και σπειρομαϊάνδρο αντίστοιχα (πίν. 36, γ-δ), περιτρέχουν την περιφέρεια του κύκλου. Ο αλυσοειδής πλοχμός διαμορφώνεται από δύο ταινίες, οι οποίες αποτελούνται από πέντε παράλληλες σειρές ψηφίδων η κάθε μια – δύο μονές, μια διπλή και μια μονή σειρά – σε πέντε χρώματα, λευκό, κυανό, κεραμιδί, κίτρινο και γαλάζιο, τα ίδια δηλαδή που έχουν χρησιμοποιηθεί και για τον αλυσοειδή οφθαλμωτό πλοχμό του εξωτερικού πλαισίου. Τη μετάβαση από τη μια ζώνη στην άλλη ορίζει λευκή ταινία από τρεις παράλληλες σειρές ψηφίδων, πλάτους 0,03μ.. Ο σπειρομαϊάνδρος έχει φορά από τα βόρεια προς τα νότια, και για την εκτέλεσή του έχει γίνει χρήση κεραμιδιών ψηφίδων πάνω σε λευκό βάθος. Η κάτω οριζόντια ταινία του δεν παρουσιάζει σε όλα τα σημεία το ίδιο πάχος, αλλά το πλάτος της κυμαίνεται από 1-3 εκ., δηλαδή άλλοτε διαθέτει μια και άλλοτε δύο σειρές ψηφίδων. Το καμπτόμενο τμήμα του σπειρομαϊάνδρου, ωστόσο, αποτελείται σταθερά από δύο παράλληλες σειρές ψηφίδων. Το παραπάνω διπλό πλαίσιο του κεντρικού μεταλλίου και την κεντρική παράσταση ορίζει μια λεπτή κυανή ταινία, πλάτ. 1 εκ.

Στο μετάλλιο, διαμ. 1,70μ., εικονίζεται ένα μεγάλο δίωτο κλειστό αγγείο που θα κατάλαμβανε σχεδόν όλο τον διαθέσιμο χώρο, πλάτ. 0,90μ. από 1,50μ. και ύψ. 1μ. περίπου (πίν. 37, α-β). Είναι ελλιπές κατά τη δεξιά λαβή και το χείλος του. Σώζεται η βάση, η κοιλιά, το μεγαλύτερο μέρος του λαιμού και το κάτω μέρος της αριστερής λαβής. Πρόκειται για κάνθαρο²⁰⁵. Μια ιδέα για την ολοκληρωμένη μορφή που παρουσίαζε ο κάνθαρος μπορούμε να σχηματίσουμε από το αγγείο που εικονίζεται στο τριγωνικό πλαίσιο στο κάτω και αριστερά τμήμα, το οποίο, όπως φαίνεται, στην πραγματικότητα αποτελεί μικρογραφία του κεντρικού. Η βάση του κανθάρου είναι τριγωνική, προεξέχουσα και υπερυψωμένη, ενώ η μετάβαση προς το σώμα του αγγείου εξαιρείται από στρογγυλό κομβίο. Το σώμα του είναι καλυκωτό, βαθύ με καμπύλα τοιχώματα. Ο λαιμός είναι ψηλός και κωνικός, ευρύτερος στο κάτω μέρος και στενότερος προς το χείλος. Φαίνεται ότι απέληγε σε οριζόντιο έξω νεύον χείλος. Η σωζόμενη λαβή είναι κάθετη, ξεκινά από το ύψος του ώμου του αγγείου και κατέληγε πιθανώς στο χείλος.

²⁰⁵ Για τους τύπους των κανθάρων, βλ. Hayes 1972, 270-271 και για παραδείγματα στην αγγειογραφία, βλ. στο ίδιο, 216.

Το κάτω σωζόμενο άκρο της κάμπτεται σπειροειδώς προς τα έξω. Το άνω άκρο της – με βάση το όμοιο μικρογραφικό αγγείο – θα καμπτόταν αντιστοίχως προς τα μέσα. Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για την εκτέλεση του κανθάρου είναι πέντε: γκριζο, κυανό, κίτρινο, λευκό και κεραμιδί. Πιο συγκεκριμένα, για το περίγραμμα του αγγείου έχουν χρησιμοποιηθεί κυανές ψηφίδες. Η βάση αποτελείται από τρεις με τέσσερις παράλληλες σειρές γκριζών ψηφίδων, τοποθετημένων κατά τη φορά των τοιχωμάτων της και περικλείουν λευκό τριγωνικό κόσμημα, που στο κέντρο του φέρει γκρι κουκκίδα. Το κομβίο σχηματίζεται από δύο ομόκεντρους κύκλους, εκ των οποίων ο εξωτερικός αποτελείται από μια σειρά κυανές ψηφίδες και ο εσωτερικός από γκριζες. Στο κέντρο σχηματίζεται άσπρο σταυροειδές κόσμημα από τρεις κάθετα και δύο οριζόντια τοποθετημένες ψηφίδες, από τις οποίες μόνο η κεντρική έχει ορθογώνιο σχήμα ενώ οι άλλες είναι μικρότερες και ακανόνιστες. Το περίγραμμα του υπόλοιπου σώματος του αγγείου διαμορφώνεται από δύο σειρές ψηφίδων. Από το κομβίο της βάσης μέχρι το ύψος του ώμου περίπου φέρει διακόσμηση από επτά ανισοπλατή, επιμήκη πέταλα κάθετα διατεταγμένα. Το καμπύλο τμήμα τους βρίσκεται προς τον ώμο, ενώ το στενό είναι οξυκόρυφο και καταλήγει στο κομβίο της βάσης. Εξωτερικά περιθέονται από σειρά κυανών ψηφίδων, στη συνέχεια από διπλή σειρά κίτρινων και γαλάζιων εναλλάξ ψηφίδων, ενώ το κεντρικό τμήμα τους τονίζεται από σειρά κάθετα τοποθετημένων λευκών ψηφίδων. Σε ορισμένα σημεία αντί για λευκές ψηφίδες έχουν χρησιμοποιηθεί γκριζες, ίσως από μεταγενέστερη συμπλήρωση. Η μετάβαση προς τον ώμο του αγγείου δηλώνεται από οριζόντια σειρά λευκών ψηφίδων. Ο ώμος φέρει διακόσμηση από οριζόντια ταινία που αποτελείται από ζεύγη εναλλάξ μαύρων και λευκών ψηφίδων, τοποθετημένων κάθετα, εκατέρωθεν δύο ισοπλατών οριζόντιων κυανών διπλών λωρίδων. Ο λαιμός φέρει σε όλη σχεδόν την επιφάνειά του μετόπη, το περίγραμμα της οποίας ακολουθεί το σχήμα του. Το βάθος είναι λευκό και δηλώνεται από μια σειρά λευκών ψηφίδων που περιτρέχει εξωτερικά τη μετόπη, η οποία έχει γκρι χρώμα. Το κέντρο της κοσμεύεται με λευκό μεγάλο ρόμβο. Και εδώ ανάμεσα στις άσπρες ψηφίδες παρατηρούνται σποραδικά και λίγες γαλάζιες. Το χείλος του κανθάρου διακρίνεται από το λαιμό με διπλή κυανή ταινία. Από εκεί και πάνω σώζοντας ελάχιστες ψηφίδες. Μια σειρά κεραμιδιών ψηφίδων στη συνέχεια θα πρέπει να ανήκουν στο χείλος του αγγείου. Πάνω από αυτές μια λεπτή λευκή ταινία φαίνεται να δηλώνει το στόμιό του, ενώ λίγες γκριζες ψηφίδες (τρεις-τέσσερις έχουν απομείνει) ορίζουν το εσωτερικό τοίχωμα του χείλους. Για τη λαβή έχουν χρησιμοποιηθεί ψηφίδες κίτρινου χρώματος, εκτός από το εξωτερικό της περίγραμμα που είναι κυανό.

Εκατέρωθεν του κανθάρου, από το ύψος των ώμων του έως τη βάση του απεικονίζεται σκηνή κυνηγιού που κατά το ήμισυ μόνον σώζεται. Πιο συγκεκριμένα, στο ύψος της βάσης του αγγείου και στην αριστερή πλευρά του ένας σκύλος (πίν. 38, α-β) τρέχει προς τα δεξιά (προς τα βόρεια δηλαδή) καταδιώκοντας ένα λαγό (πίν. 38, γ) που βρίσκεται στην άλλη πλευρά του αγγείου στο ίδιο ύψος και στραμμένο επίσης προς τα βόρεια. Τα δύο ζώα εικονίζονται κατά

κρόταφον και τόσο το σώμα του σκύλου όσο και του λαγού ακολουθούν την καμπύλη που σχηματίζει η περιφέρεια του κύκλου.

Για την απόδοση του τριχώματος του σκύλου έχουν χρησιμοποιηθεί κυανές ψηφίδες για τη ράχη, την ουρά και την σιαγόνα του, λευκές για την κοιλιά, το κεφάλι και τα αυτιά του και γκριζες για τα άκρα του. Η ράχη από την κοιλιά του ξεχωρίζει από μια σειρά εναλλάξ τοποθετημένων γαλάζιων και κυανών ψηφίδων. Πάνω από το μάτι του τρεις καστανές ψηφίδες, καθώς και πέντε μεγάλες ορθογώνιες λευκές ψηφίδες κατά μήκος του δεξιού μπροστινού του άκρου, φαίνεται να αποτελούν μεταγενέστερη επισκευή. Ο σκύλος είναι μεσαίου μεγέθους, το σώμα του είναι μακρύ και λεπτό και τα άκρα του μακρά και προτεταμένα και στην απόληξή τους διχαλωτά. Η στάση του σώματός του είναι δηλωτική της έντονης κίνησης στην οποία βρίσκεται. Η ουρά του είναι ανασηκωμένη κατακόρυφα και κοντά στην απόληξή της κάμπτεται ημικυκλικά. Το κεφάλι είναι μεγάλο και μακρόστενο, τα αυτιά είναι μεγάλα και κάπως τριγωνικά, ενώ η σιαγόνα είναι επίσης μακριά και στρογγυλή. Από το μισάνοιχτο στόμα του εκτείνεται η γλώσσα του, υποδηλώνοντας την κούρασή του. Έχει αποδοθεί με σχήμα τριγωνικό και διαμορφώνεται από τρεις ερυθρές ψηφίδες. Το μάτι είναι μεγάλο και στρογγυλό, τονισμένο με ερυθρές ψηφίδες στο πάνω μέρος και λευκές στο κάτω, ενώ η κόρη του δηλώνεται με μια μεγάλη ορθογώνια σχεδόν κυανή ψηφίδα. Ο λαιμός δεν διακρίνεται από το υπόλοιπο σώμα, ωστόσο, το λουρί του ξεχωρίζει από δύο κάθετες σειρές ερυθρών ψηφίδων που βρίσκονται κάτω από τα αυτιά.

Όσον αφορά στο λαγό λείπουν οι ψηφίδες εκείνες που σχηματίζουν τα πίσω άκρα του, εκτός από λίγες που έχουν απομείνει στην απόληξή τους. Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι παρόμοια με εκείνα του σκύλου, κυανό, γκρι, γαλάζιο και λευκό, με μεγαλύτερη ωστόσο χρήση των ανοικτότερων τόνων. Μάλιστα και η τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος είναι παρόμοια, όπως για παράδειγμα στο κεφάλι, την κοιλιά και τα αυτιά, τα οποία και στα δύο ζώα είναι λευκά. Επιπλέον, στο λαγό η μύτη είναι γκριζα ενώ ο λαιμός του παρουσιάζει τριχρωμία με την εναλλαγή γαλάζιων, γκρι και λευκών ψηφίδων. Το ίδιο συμβαίνει και στην περιοχή μεταξύ της γαλάζιας ράχης του και της κοιλιάς του, κάτι που παρατηρήθηκε και στο σώμα του σκύλου. Τα άκρα του είναι γαλάζιου χρώματος, ενώ το εσωτερικό περίγραμμα του πίσω αριστερού άκρου φωτίζεται από δύο παράλληλες σειρές λευκών ψηφίδων. Εντύπωση δημιουργεί το μέγεθος του λαγού, το μακρύ σώμα του οποίου είναι λίγο πιο ογκώδες από εκείνο του σκύλου. Τα άκρα του είναι επίσης μακριά και προτεταμένα, λόγω της κίνησής του. Το κεφάλι του είναι ωοειδές, το στόμα είναι μισάνοιχτο και η μύτη τριγωνική. Το μάτι είναι κυκλικό και δηλώνεται με μια μεγαλύτερου μεγέθους από τις υπόλοιπες ορθογώνια λευκή ψηφίδα, που περιβάλλεται από σειρά κυανών ψηφίδων. Τα αυτιά είναι μακριά και λεπτά, ξεκινούν από τον αυχένα χαμηλά και εκτείνονται παράλληλα και κοντά στο σώμα του, ενώ τα μυτερά άκρα τους κάμπτονται ελαφρώς προς τα πάνω. Ο λαιμός

είναι βραχύς αλλά πιο διακριτός από το λαιμό του σκύλου. Στη μέση του αριστερού μηρού αγνοφαινόνται λίγες ψηφίδες από το κυανό περίγραμμα της ουράς, η οποία δεν σώζεται.

Στην αριστερή πλευρά του κυκλικού πλαισίου και πάνω από την ανασηκωμένη ουρά του σκύλου εικονίζεται ένα σχηματοποιημένο φυτό, που δεν σώζεται ολόκληρο. Φαίνεται ότι πρόκειται για άκανθα (πίν. 39, α). Πιο συγκεκριμένα, ο πλατύς βλαστός, ερυθρού χρώματος με κυανό περίγραμμα, εκφύεται από το μέσον της περιφέρειας του πλαισίου, κάμπτεται ελαφρώς προς τα κάτω σχηματίζοντας καμπύλη και, στη συνέχεια, υψώνεται κατά μήκος και παράλληλα με τη λαβή του κανθάρου. Αποτελείται από έξι τριγωνικά σχεδόν φύλλα, εκ των οποίων τα δύο χαμηλότερα είναι πιο κοντά και σχηματίζουν διχάλα, στο εσωτερικό της οποίας εικονίζεται η καμπύλη ουρά του σκύλου. Τα υπόλοιπα τέσσερα φύλλα είναι τοποθετημένα ανά δύο εκατέρωθεν του βλαστού με τις άκρες τους στραμμένες προς τα πάνω. Τα δύο φύλλα που βρίσκονται χαμηλότερα είναι κοντά, ενώ εκείνα που βρίσκονται στην κορυφή του βλαστού επιμήκη. Παράλληλα στην άκανθα και αριστερά της, δηλαδή προς νότον, η σκηνή περιελάμβανε και τρίτο ζώο, από το οποίο διατηρούνται μόνο τα πίσω άκρα του (πίν. 39, α). Το περίγραμμά τους είναι κυανό και το χρώμα τους κίτρινο. Τα άκρα είναι κι αυτά προτεταμένα, προς το μέσον καμπυλώνουν ελαφρά και στην απόληξή τους είναι διχαλωτά. Και αυτό το ζώο μοιάζει να τρέχει. Από τα χρώματα και τη μορφή των άκρων, υποθέτουμε ότι πρόκειται για ένα ελάφι.

Ψηφίδες σώζονται και σε ένα μικρό τμήμα πάνω από το κεφάλι του λαγού (πίν. 39, β). Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για δύο οριζόντιες σειρές ψηφίδων κυανού και ερυθρού χρώματος. Ίσως και σε αυτό το σημείο εικονιζόταν ένα φυτό, όπως στην αντίστοιχη πλευρά του κανθάρου στο ίδιο ύψος. Αν θεωρήσουμε ότι η παράσταση του κυκλικού πλαισίου παρουσίαζε συμμετρία, τότε φαίνεται να περιελάμβανε τέσσερα ζώα που έτρεχαν ανά δύο εκατέρωθεν του κανθάρου, με εκείνα της ίδιας πλευράς να διαχωρίζονται μεταξύ τους από το φυτό.

Παραστάσεις σώζονται και στις δύο δυτικές γωνίες του διαχώρου. Πιο συγκεκριμένα, στο βόρειο τριγωνικό διάχωρο απεικονίζεται όπως ήδη έχουμε αναφέρει κατά την περιγραφή του κεντρικού πλαισίου, ένας κύνθαρος (39, γ-40, α). Η γωνία του διαχώρου έχει καταστραφεί. Το πλαίσιο του αποτελείται από μια σειρά κυανών ψηφίδων, ενώ η επιφάνεια της παράστασης είναι λευκή. Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για τον κύνθαρο είναι τα ίδια με εκείνα του αγγείου στο κεντρικό πλαίσιο, μόνο που στην προκειμένη περίπτωση δεν έχουν χρησιμοποιηθεί κίτρινες ψηφίδες για την απόδοση του σώματός του. Επιπλέον, οι διακοσμητικές οριζόντιες ταινίες στο λαιμό αποτελούνται από σειρά ψηφίδων και όχι από δύο, ενώ οι λαβές διαμορφώνονται από σειρά κυανών ψηφίδων, προφανώς λόγω έλλειψης χώρου. Από το χείλος του κανθάρου εκφύονται δύο ελισσόμενοι βλαστοί χρώματος κυανού που απλώνονται στις δύο γωνίες του διαχώρου και απολήγουν σε τρία κόκκινα και κίτρινα κισσόφυλλα. Από το βόρειο τμήμα διατηρούνται μόνο τα δύο.

Στο νότιο τρίγωνο εικονίζεται ένας λωτός εκατέρωθεν δύο κυανών ελυσσόμενων βλαστών (πίν. 40, β - 41, α). Το κάτω τμήμα του διαχώρου, δηλαδή εκείνο που βρίσκεται προς τη γωνία, έχει καταστραφεί. Στην περίμετρο του διαχώρου υπάρχει σειρά κυανών ψηφίδων εν είδει πλαίσιου. Το βάθος είναι λευκό. Το περίγραμμα του φυτού ορίζεται από σειρά κυανών ψηφίδων. Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για τα φύλλα είναι γαλάζιο, λευκό και κόκκινο. Ο λωτός αποτελείται από τρεις πολυκλαδισμένους κατακόρυφους βλαστούς, εκ των οποίων ο κεντρικός περιλαμβάνει τέσσερα λογχοειδή φύλλα και οι δύο εκατέρωθεν από πέντε. Πάνω από τα φύλλα του κεντρικού βλαστού εικονίζεται σε ερυθρό χρώμα μέσα σε κυανό περίγραμμα το άνθος του φυτού.

Βόρειο και νότιο διάχωρο του νάρθηκα

Τα δύο διαχωρά, διαστάσεων 4μ. στον άξονα Β.-Ν. x 3μ. στον άξονα Α.-Δ., εξετάζονται μαζί διότι παρουσιάζουν το ίδιο διακοσμητικό θέμα. Μέσα σε τετράγωνα πλαίσια διαστάσεων: 0,50 x 0,50μ. εναλλάξ κύκλοι και τετράγωνα ενωμένα μεταξύ τους με τη μορφή σφηκικών τροχών πληρούνται με γεωμετρικά μοτίβα, φυτά, πτηνά και ψάρια. Το κάθε διάχωρο αποτελούνταν από σαράντα οκτώ τετράγωνα, έξι από Α.-Δ., κατά μήκος δηλαδή του ναού και οκτώ Β.-Ν. Από αυτά σώζονται περίπου τα μισά και ανάμεσά τους πολλά σε αποσπασματική κατάσταση. Το πλαίσιο του οφθαλμωτού πλοχμού περιτρέχει την ανατολική, τη δυτική και τη νότια πλευρά. Η ένωση των δύο πλευρικών διαχωρών με το κεντρικό γίνεται χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου ιδιαίτερα διαμορφωμένου πλαισίου, αλλά με μια διπλή κατακόρυφη ταινία, πλάτους 0,10μ. περίπου αποτελούμενη από δύο παράλληλες σειρές λευκών και κυανών ψηφίδων. Τα πλαίσια των τετραγώνων και των κύκλων είναι πολύχρωμα και αποτελούνται από τέσσερα χρώματα κεραμίδι, κυανό, κίτρινο και λευκό. Το βάθος του κάθε διαχώρου είναι λευκό.

Ακολουθεί η περιγραφή του κάθε διαχώρου ξεχωριστά. Η αρίθμηση που έχει δοθεί για την ευκολία της περιγραφής είναι η εξής: Α έως ΣΤ στον άξονα Α.-Δ. και 1-8 στον άξονα Β.-Ν. Επειδή η κατάσταση διατήρησης κάποιων διακοσμητικών θεμάτων είναι κακή και δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις πλην της ταύτισής τους, εκτενέστερη περιγραφή δίνεται για όσα σώζονται καλύτερα.

Βόρειο διάχωρο (πίν. 41, β)

A1) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται ρόμβος με κυανό περίγραμμα που πληρείται από δύο τετράγωνα, κόκκινο το εξωτερικό και λευκό το εσωτερικό. Στο μέσον του φέρει σταυρό από σειρά κυανών ψηφίδων που οι κεραίες τους καταλήγουν στις γωνίες του. Στο κέντρο του διακοσμείται με δεύτερο μικρότερο λευκό ρόμβο. A2) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται ένας μικρός κύνθαρος. Είναι όμοιος ως προς το σχήμα του με τα αντίστοιχα αγγεία του κεντρικού διαχώρου. Για το περίγραμμα και τις λαβές γίνεται χρήση του κυανού χρώματος, ενώ για το

υπόλοιπο σώμα του ερυθρού. Για την απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών έχουν χρησιμοποιηθεί λευκές και γκριζες ψηφίδες. A3) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται σταυρός που σχηματίζεται από μονές και διπλές ταινίες σε χρώματα γκριζο, λευκό, κεραμιδί και κυανό. Τα τρίγωνα που σχηματίζονται από την εγγραφή του στον κύκλο είναι κίτρινα και λευκά. Σώζεται κατά το ήμισυ. B1) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται κόμβος του Σολομώντα. Το περίγραμμά του είναι κυανό και οι ταινίες που τον σχηματίζουν αποτελούνται από διπλή σειρά κεραμιδιών ψηφίδων εκατέρωθεν δύο μονών σειρών λευκών ψηφίδων, στα άκρα των κεραιών κάμπτονται σπειροειδώς σχηματίζοντας πλοχμό. Στο κέντρο φέρει έναν κεραμιδί σταυρόσχημο οφθαλμό. B2) Εικονίζεται εγγεγραμμένος σε κύκλο ρόμβος, αποτελούμενος από τέσσερα διαφορετικά χρώματα, κυανό, λευκό, κεραμιδί και γαλάζιο. Γ2) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται ζιγκζαγκωτό σχέδιο. Δ1) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται πτηνό. Ε1) Μέσα σε κύκλο εγγράφεται σταυρός.

Νότιο διάχωρο (πίν. 42, α-β)

A1) Εγγεγραμμένο σε κύκλο εικονίζεται πτηνό. A2) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται ένας κάνθαρος κίτρινου και κυανού χρώματος. Το αγγείο σώζεται κατά το ήμισυ. A3) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται χιαστό γεωμετρικό κόσμημα. A4) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται κόμβος του Σολομώντα. A5) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται μια πέρδικα εκατέρωθεν δύο ανθέων που μοιάζουν με παπαρούνες. Η στάση του πτηνού υποδηλώνει κίνηση, καθώς το ένα άκρο του είναι ανασηκωμένο. Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι λευκό, κυανό, κόκκινο και πορτοκαλί, τα οποία στο κάτω μέρος του σώματος του πουλιού σχηματίζουν ραβδώσεις, προκειμένου να αποδοθούν φυσιοκρατικά τα φτερά του (πίν. 42, γ). A6) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται ζατρίκιο αποτελούμενο από τρία χρώματα, κυανό, λευκό και κεραμιδί (πίν. 42, δ). A7) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται ρόμβος όμοιος με εκείνον του τετραγώνου A1 του βόρειου διαχώρου. A8) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται κόμβος του Σολομώντα πιο απλός, ωστόσο, από εκείνον στο τετράγωνο B1 του βόρειου διαχώρου. Το περίγραμμά του είναι κυανό, ενώ οι ταινίες που τον σχηματίζουν είναι λευκές και κόκκινες και στα άκρα των κεραιών καμπύλες (πίν. 43, α). B2) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται πτηνό. Η παράσταση έχει καταστραφεί και διακρίνονται μόνο τα άκρα του. B3) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζονται τέσσερα φύλλα κισσού διατεταγμένα σταυρικά, εκ των οποίων διατηρούνται τα δύο. B5) Εικονίζεται ρόμβος που διαλύεται σε μικρότερους ρόμβους χρώματος κυανού, γαλάζιου, κίτρινου και λευκού, ενώ στο κέντρο του σχηματίζεται λευκό σταυρόσχημο κόσμημα που στο μέσον φέρει μαύρη κουκκίδα (πίν. 43, β). B6) Εικονίζεται λευκός κύκλος που πληρείται από κυανά τρίγωνα εναλλάξ, μεγαλύτερου μεγέθους στην περιφέρειά του και μικρότερα γύρω από το κέντρο του το οποίο δηλώνεται με κόκκινη κουκκίδα (πίν. 43, γ). B7) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται ζιγκζαγκωτό θέμα σε τέσσερα χρώματα, κυανό, λευκό, κόκκινο και κίτρινο (πίν. 43, δ). B8) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται ρόμβος που διαλύεται σε μικρότερους άσπρους, κυανούς, κόκκινους και γαλάζιους

ρόμβους (πίν. 43, ε). Γ1) Εικονίζεται κύκλος, όμοιος με εκείνον του τετραγώνου Β6, με μόνη διαφορά ότι εδώ τα τρίγωνα που σχηματίζονται είναι κόκκινα και περισσότερα (πίν. 43, στ). Γ2) Η παράσταση δεν σώζεται, αλλά θα εικονιζόταν ένα πτηνό. Γ3) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται ρόμβος όμοιος με εκείνον του τετραγώνου Α1 του βόρειου διαχώρου. Γ4) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται πτηνό. Το μεγαλύτερο μέρος από το σώμα του δεν σώζεται. Το περίγραμμά του είναι κυανό και το σώμα του γκρίζο και λευκό. Το κεφάλι είναι μικρό και ο λαιμός μακρύς και στενός και στρέφεται προς τα πίσω σχηματίζοντας καμπύλη. Έτσι, το πτηνό ακουμπάει με το ράμφος του το πάνω μέρος των φτερών του. Το κεραμιδί μάτι του είναι στρογγυλό και το ράμφος του στενό και κοντό (πίν. 43, ζ). Γ6) Σε τετράγωνο πλαίσιο εικονίζεται ψάρι. Το σώμα κάμπτεται έντονα δηλώνοντας κίνηση και το κεφάλι του είναι στραμμένο προς τα βόρεια. Το κεφάλι του διακρίνεται από το σώμα του με σειρά κεραμιδί ψηφίδες εκατέρωθεν δύο κυανών. Η κοιλιά είναι λευκή, το υπόλοιπο σώμα γαλάζιο, ενώ τα λέπια και η κρινοειδής ουρά κεραμιδιά. Το μάτι δηλώνεται με λευκή στρογγυλή κουκκίδα (πίν. 43, η). Γ7) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται ένα λευκό άνθος λωτού. Το μεγαλύτερο τμήμα της παράστασης έχει καταστραφεί (πίν. 44, α). Γ8) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται τετράφυλλος ρόδακας. Οι δύο γωνίες του τετραγώνου έχουν καταστραφεί. Διατηρούνται δύο κόκκινα άνθη και ένα κίτρινο (πίν. 44, α). Δ1) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται τετράφυλλος ρόδακας. Τα πέταλά του είναι κόκκινα και κίτρινα εναλλάξ. Τα μεταξύ τους κενά πληρώνονται από δίχρωμα μικρά τρίγωνα κόκκινου και λευκού χρώματος (πίν. 44, β). Δ2) Το μεγαλύτερο τμήμα του διαχώρου έχει καταστραφεί. Μέσα σε κύκλο εικονιζόταν άνθος. Δ3) Μέσα σε τετράγωνο εγγράφεται λευκός σταυρός. Οι κεραίες του στο μέσον περιτρέχονται από σειρά κυανών ψηφίδων. Ανάμεσά τους σχηματίζονται τρίγωνα που διαλύονται σε μικρότερα τρίχρωμα τρίγωνα από κίτρινες, λευκές και γκρίζες ή κόκκινες, λευκές και γκρίζες ψηφίδες, τοποθετημένες κατά το περίγραμμα του κοσμήματος (πίν. 44, γ). Δ4) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται πυροστρόβιλος από τρία διαφορετικά χρώματα, λευκό, μαύρο και κόκκινο που εναλλάσσονται (πίν. 44, δ). Δ6) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται μικρό πτηνό σε χρώματα γαλάζιο, λευκό, κυανό και κόκκινο. Βρίσκεται στην ίδια στάση με το πτηνό του διαχώρου Α5, δηλαδή σαν να κινείται. Μπροστά του εικονίζεται κόκκινο άνθος (πίν. 44, ε). Ε1) Εικονίζεται κόμβος του Σολομώντα, όμοιος με εκείνον του τετραγώνου Α8, με τη διαφορά ότι εδώ βρίσκεται μέσα σε κύκλο. Ε2) Εικονίζεται όμοιος κάνθαρος με το τετράγωνο Α2. Δεν σώζεται ολόκληρη η παράσταση. Ε3) Μέσα σε κύκλο εγγράφεται πολύχρωμος σταυρός από λευκές, κυανές, κεραμιδιές και κίτρινες ψηφίδες, τοποθετημένες με τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζονται τρίγωνα (πίν. 44, στ). Ε4) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται κόμβος του Σολομώντα όμοιος με το τετράγωνο Β1 του βόρειου διαχώρου. Ε5) Όμοιο με τα τετράγωνα Α7 και Γ3. ΣΤ1) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζεται φολιδωτό κόσμημα. Οι κορυφές των φολίδων τονίζονται από κίτρινο χρώμα, ενώ η επιφάνειά τους έχει αφεθεί λευκή (πίν. 44, ζ). ΣΤ2) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται πτηνό, από το οποίο διατηρείται μόνο το ένα άκρο και το πίσω τμήμα του. Τα φτερά του έχουν αποδοθεί ραβδωτά με κυανές και λευκές ψηφίδες (πίν. 45, α). ΣΤ3) Μέσα

σε τετράγωνο εικονίζεται ζατρίκιο από λευκές, γαλάζιες και κόκκινες ψηφίδες (πίν. 45, α). ΣΤ4) Μέσα σε κύκλο εικονίζεται εξάφυλλος ρόδακας αποτελούμενος από λευκά και κόκκινα πέταλα εναλλάξ. Η παράσταση σώζεται αποσπασματικά. ΣΤ5) Μέσα σε τετράγωνο εικονίζονται τέσσερα κισσόφυλλα σταυροειδώς τοποθετημένα, εκ των οποίων τα δύο είναι κόκκινου χρώματος και το τρίτο δίχρωμο, από κίτρινες και γαλάζιες ψηφίδες. Το τέταρτο κισσόφυλλο δεν σώζεται (πίν. 45, β).

Ως προς τη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος όμοια οργάνωση της σύνθεσης που να περιλαμβάνει ένα κεντρικό μετάλλιο εκατέρωθεν μικρότερων κυκλικών και τετράγωνων διαχώρων τα οποία πληρούνται με επαναλαμβανόμενα μοτίβα συναντάμε και στο νότιο κλίτος της βασιλικής Α στην Αμφίπολη (β' τέταρτο-μέσα 6^{ου} αιώνα)²⁰⁶ (πίν. 45, γ). Όμως εκεί τα διάχωρα διατάσσονται κατά το μήκος του ναού και όχι κατά το πλάτος, όπως συμβαίνει στην εξεταζόμενη βασιλική, δεδομένου ότι ο διάκοσμος έχει προσαρμοστεί σε κάθε περίπτωση στην επιφάνεια που επρόκειτο να καλύψει. Επίσης, το κεντρικό μετάλλιο περιβάλλεται από ένα και όχι από δύο πλαίσια όπως στην Πελασγία. Διπλό, ωστόσο, είναι το πλαίσιο που περικλείει όλα τα διάχωρα.

Όσον αφορά στο πλαίσιο του οφθαλμωτού πλοχμού που περιβάλλει ολόκληρη την σύνθεση στο νάρθηκα της εξεταζόμενης βασιλικής, παρουσιάζουμε δύο παράλλαγές του θέματος από τα Δωδεκάνησα. Το πρώτο παράδειγμα συναντάται σε λουτρό του α' μισού του 5^{ου} αιώνα²⁰⁷ (πίν. 46, α) όπου ο πλοχμός αντί των συνηθισμένων οφθαλμών φέρει αστεροειδή κοσμήματα και όχι ρόμβους όπως στην Πελασγία. Επιπλέον, οι ταινίες που τον διαμορφώνουν είναι ισοπλατείς αποτελούμενες από τρεις τριπλές σειρές διαφορετικού χρώματος ψηφίδων. Το άλλο παράδειγμα προέρχεται από τη βασιλική των Θερμών στην Κω²⁰⁸, που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} - α' μισό 6^{ου} αιώνα (πίν. 46, β). Εκεί παρατηρείται ομοιότητα στον αριθμό των σειρών των ψηφίδων από τις οποίες αποτελείται ο κάθε κύκλος, όμως η διαμόρφωση και σε αυτή την περίπτωση των οφθαλμών είναι διαφορετική, καθώς στο παράδειγμα από την Κω μοιάζει να είναι στρογγυλός.

Σχετικά με τα πλαίσια που περιβάλλουν το κεντρικό μετάλλιο του νάρθηκα εντοπίζουμε όμοιο αλυσοειδή πλοχμό στο βαπτιστήριο της Υπάτης²⁰⁹ που χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αιώνα (πίν. 46, γ). Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι ακριβώς τα ίδια με εκείνα στη βασιλική της Πελασγίας, όπως και η χαρακτηριστική τοποθέτηση λευκών ψηφίδων στο σημείο που ενώνονται οι πλοχμοί τόσο στην εσωτερική τους όσο και στην εξωτερική τους πλευρά. Ωστόσο, διαφορές εντοπίζονται στη διαμόρφωση των ταινιών των πλοχμών, όπου στο βαπτιστήριο, πέραν του εξωτερικού περιγράμματος, ο καθένας αποτελείται από δύο διπλές

²⁰⁶ Στίκας 1969, πίν. 58. Pallas 1977, 95, εκ. 6.

²⁰⁷ Πελεκανίδης 1974, 73-74, αρ. 42, πίν. 47, α-γ.

²⁰⁸ Στο ίδιο, 69, αρ. 29, πίν. 36, α-γ.

²⁰⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 182-183, αρ. 119, πίν. 311, α.

σειρές ψηφίδων σε δύο χρώματα, ενώ στην Πελασγία διαμορφώνεται από μια τριπλή και μια μονή σειρά ψηφίδων. Επίσης, στο σημείο της ένωσης των πλοχμών και, συγκεκριμένα, στην εξωτερική τους πλευρά, στο βαπτιστήριο υπάρχει μόνο μια κουκκίδα και όχι τρεις με τέσσερις που παρατηρούνται στο ψηφιδωτό της Πελασγίας. Τέλος, οι ψηφίδες που έχουν χρησιμοποιηθεί στη φιλοτέχνηση του μωσαϊκού του βαπτιστηρίου της Υπάτης είναι πιο μικρές σε μέγεθος, τετράγωνου σχήματος και πιο πυκνά τοποθετημένες.

Το πλαίσιο του σπειρομαϊάνδρου απαντά ομοίως, μεταξύ άλλων, και στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής Α στα Πλατανίδια του Βόλου²¹⁰, όπου πλαισιώνει το κεντρικό κλίτος, αλλά και στο βαπτιστήριο της Λειβαδιάς²¹¹. Το συγκεκριμένο θέμα, καθώς έχει πάντα την ίδια μορφή, δεν χρήζει περαιτέρω εικονογραφικών παρατηρήσεων.

Όσον αφορά στο κεντρικό διάχωρο του νάρθηκα με τον κύνθαρο που πλαισιώνεται από το κυνήγι των ζώων, η συγκεκριμένη παράσταση παρουσιάζει πρωτοτυπία, καθώς σε αντίστοιχες παραστάσεις άλλων μνημείων ο κύνθαρος τις περισσότερες φορές συνδέεται με κάποιον τρόπο με τα ζώα που τον πλαισιώνουν, καθώς είτε πίνουν νερό από το χείλος του είτε πτηνά κάθονται στις λαβές του. Στην προκειμένη περίπτωση αυτό δεν συμβαίνει. Τα δύο ζώα εικονίζονται να τρέχουν σαν να αγνοούν την ύπαρξη του αγγείου. Στο ψηφιδωτό του λουτρού στη θέση «Βαρκά» Υπάτης (τέλη 5^{ου} - αρχές 6^{ου} αιώνα) στο κυκλικό μετάλλιο εικονίζονται δύο παγόνια εκατέρωθεν κανθάρου²¹² (πίν. 46, δ): η παράσταση είναι πιο αφαιρετική, καθώς δεν περιλαμβάνει άλλα ζώα, ενώ από τον κύνθαρο εκφύονται βλαστοί. Τα χρώματα επίσης που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι διαφορετικά από εκείνα της Πελασγίας, καθώς εδώ υπερτερούν οι αποχρώσεις του κίτρινου και του λευκού. Όσον αφορά στα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία του κανθάρου, όμως, υπάρχουν ομοιότητες στα δύο μνημεία, όπως για παράδειγμα η διακόσμηση στο λαιμό του αγγείου με μετόπη.

Το θέμα του κανθάρου είναι ιδιαίτερα δημοφιλές κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και σε άλλες μορφές τέχνης, όπως στη γλυπτική²¹³. Για παράδειγμα, σε παλαιοχριστιανικό θωράκιο του 5^{ου} αιώνα από τα Λευκάδια της Νάουσας εικονίζεται κύνθαρος εκατέρωθεν δύο παγωνιών (πίν. 47, α)²¹⁴. Κύνθαρος διακοσμεί και ένα θωράκιο από τη Θάσο²¹⁵ (πίν. 47, β) το ραβδωτό σώμα του αγγείου υποδηλώνει ίσως ότι πρόκειται για μεταλλικό αγγείο²¹⁶.

Οι σκηνές κυνηγιού αποτελούν αγαπητά θέματα στα ψηφιδωτά δάπεδα της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής περιόδου και αντλούν τα πρότυπά τους από την τέχνη της ελληνιστικής εποχής. Ιδιαίτερα μετά τον 3^ο αιώνα γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση, διότι εμπεριέχουν πολλές

²¹⁰ Ντίνα 1985, 221, πίν. 87, β και 88, α.

²¹¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 162, αρ. 100, πίν. 270, γ.

²¹² Στο ίδιο, 178-179, αρ. 119, πίν. 307, β.

²¹³ Στουφή-Πουλημένου 1999, 116-117.

²¹⁴ Στίκας 1959, 87, εικ. 2.

²¹⁵ Ορλάνδος 1951, 68, εικ. 8.

²¹⁶ Levi 1947, 512.

φορές και συμβολική σημασία (π.χ. την αρετή της αριστοκρατικής τάξης)²¹⁷. Βέβαια, σε ορισμένες περιπτώσεις εικονίζουν θέματα του καθημερινού βίου, όπως για παράδειγμα σε ψηφιδωτά ναών στην Ιορδανία, όπου οι αντίστοιχες σκηνές σχετίζονται με το κυνήγι των ζώων που προκαλούν καταστροφές στις καλλιέργειες και τα ζώα των γεωργοκτηνοτρόφων²¹⁸.

Ζώα που τρέχουν ή διώκονται συναντούμε συχνά σε δάπεδα της παλαιοχριστιανικής εποχής τόσο σε κοσμικά όσο και σε εκκλησιαστικά κτήρια²¹⁹. Αποτελεί επίσης συχνό θέμα και σε άλλες μορφές της τέχνης, όπως για παράδειγμα σε βορειοαφρικανικό λυχνάρι από τη βασιλική των Δαφνουσίων, στο δίσκο του οποίου εικονίζεται σκύλος να κυνηγά λαγό (πίν. 47, γ)²²⁰. Συνήθως όμως τα συγκεκριμένα ζώα, τουλάχιστον στα ψηφιδωτά του ελλαδικού χώρου, εικονίζονται σε μεμονωμένα διάχωρα και όχι σε ενιαίες συνθέσεις. Στην Κω, για παράδειγμα, στη βασιλική του Μαστιχάρη (5^ο αιώνας)²²¹, μεταξύ των άλλων ζώων που περιλαμβάνονται στο διάκοσμο του ναού βρίσκεται και ένας λαγός (πίν. 48, α), που στρέφει προς τα πίσω την κεφαλή του, διαισθανόμενος προφανώς τον κίνδυνο να πλησιάζει, στην προκειμένη περίπτωση έναν σκύλο. Ο σκύλος (πίν. 48, β), αν και εικονίζεται μόνος του στο διάχωρο, τρέχει σαν να κυνηγά. Συγκριτικά με το παραπάνω ψηφιδωτό, στην εξεταζόμενη βασιλική φαίνεται ότι καταβάλλεται προσπάθεια απόδοσης μιας ολοκληρωμένης σκηνής. Ωστόσο, αυτό επιτυγχάνεται μόνον ως έναν βαθμό, αλλά με μια χαλαρότητα λόγω της παρεμβολής ανάμεσα στα ζώα του κανθάρου. Από την άλλη πλευρά, στη βασιλική του Κλαυσείου (α' τέταρτο 6^{ου} αιώνα)²²² εκτυλίσσεται μια σκηνή γεμάτη κίνηση και δράση, όπου διάφορα ζώα, μεταξύ των οποίων και τρεις σκύλοι, τρέχουν μαζί κυνηγώντας²²³. Σκύλος εικονίζεται και σε διάχωρο του ψηφιδωτού των Βαρκών της Υπάτης, από τη μια αποδοσμένος πιο γραμμικά, αλλά από την άλλη με λεπτομερεστερή απόδοση των ανατομικών του αναλογιών (πίν. 48, γ)²²⁴. Επίσης διαφορετική είναι και η στάση του, καθώς δεν φαίνεται να κινείται. Μεγαλύτερες ομοιότητες παρατηρούμε μεταξύ του σκύλου από το ψηφιδωτό της εξεταζόμενης βασιλικής και του σκύλου από τη βασιλική της Κω (πίν. 48, β), στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Και τα δυο ζώα έχουν το ίδιο μακρόστενο σώμα, παρόμοιο κεφάλι και την ίδια στάση. Διωκόμενο λαγό βρίσκουμε και σε μεμονωμένο διάχωρο στη βασιλική Α της Αμφίπολης (πίν. 48, δ)²²⁵. Εδώ ο λαγός παρουσιάζει σωστότερες αναλογίες, με αποτέλεσμα την πιο φυσιοκρατική απόδοσή του σε σχέση με το λαγό από την Πελασγία, ενώ και η στάση του είναι διαφορετική με τη συστροφή της κεφαλής του προς τα πίσω. Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτού του ζώου περισσότερες ομοιότητες εντοπίζουμε με το αντίστοιχό του από την Κω (πίν. 48, α).

²¹⁷ Monteagudo 1991, 497-498.

²¹⁸ Nassar 2013, 69.

²¹⁹ Ορλάνδος 1966, 55-57.

²²⁰ Πρόκειται για το λύχνο ΦΚ75. Δημοσιεύτο υλικό που μελετάται από τη γράφουσα.

²²¹ Ορλάνδος 1966, 52-54, εικ. 47, 48.

²²² Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 164-169, αρ. 105, πίν. 272-282.

²²³ Caraher 2003, 189.

²²⁴ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν. 306, α.

²²⁵ Στίκας 1969, πίν. 64, α.

Φυτά ως παραπληρωματικά κοσμήματα είναι πολύ συχνά και χρησιμοποιούνται στις περισσότερες περιπτώσεις μεταξύ των εικονιζόμενων μορφών. Παρόμοιο σχηματοποιημένο φυτό, όπως αυτό που εικονίζεται στο κεντρικό μετάλλιο του ψηφιδωτού της Πελασγίας, βρίσκουμε και σε μικρό τετράγωνο διάχωρο από βασιλική στο Δίστομο, του 5^{ου} αιώνα (πίν. 48, ε)²²⁶. Η διαφορά τους έγκειται στην απόδοση των φύλλων τους, καθώς τα φύλλα του φυτού στο Δίστομο είναι πιο ανοικτά και καμπυλόσχημα.

Η απεικόνιση κανθάρων στα τριγωνικά διαχώρα που σχηματίζονται μεταξύ κεντρικών μεταλλίων και ορθογώνιων πλαισίων, είναι γνωστά από τη ρωμαϊκή παράδοση²²⁷ και συχνά από το χείλος του αγγείου πηγάζουν κληματίδες που φτάνουν ως τις άκρες του τριγώνου. Κάνθαροι από τους οποίους εκφύονται κισσόφυλλα, όπως στην περίπτωση μας, συναντώνται στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Αγίου Ανδρέα Ερεσού στη Λέσβο (α' μισό 5^{ου} αιώνα) (πίν. 48, στ)²²⁸ αλλά και σε κτήριο της οδού Πινδάρου στη Θήβα (β' τέταρτο 5^{ου} αιώνα)²²⁹. Στην πρώτη περίπτωση, ο κάνθαρος κατάλαμβάνει επίσης το τριγωνικό διάχωρο στο κάτω μέρος της κύριας σύνθεσης, ενώ και οι αναλογίες του είναι παρόμοιες με εκείνες που παρουσιάζει το αγγείο της Πελασγίας. Ωστόσο, διαφορές παρατηρούνται στην διακόσμηση του σώματός του, οι οποίες είναι ιδιαίτερα εμφανείς στην περιοχή του λαιμού, καθώς το αγγείο στη Λέσβο αποδίδεται με κάθετες ταινίες αντιθετικών χρωμάτων.

Ο λωτός που απεικονίζεται στο νότιο τρίγωνο του κεντρικού διαχώρου δεν αποτελεί συνηθισμένο τύπο φυτού που συναντάται στα ψηφιδωτά του ελλαδικού χώρου. Συνήθως απεικονίζεται στην Ανατολή στα πλαίσια νεολοκλικών τοπίων²³⁰. Μια παράσταση λωτού συναντάμε και σε ψηφιδωτό δάπεδο αγνώστου προελεύσεως από την Υπάτη (πίν. 48, ζ)²³¹.

Όσον αφορά στο εικονογραφικό πρόγραμμα των δύο πλευρικών διαχώρων παρατηρούμε ότι τα μοτίβα που εικονίζονται εντός των τετραγώνων και των κύκλων είναι τοποθετημένα με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν παρουσιάζουν όλα τον ίδιο προσανατολισμό. Αυτό δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο, αφού συναντάται στους ψηφιδωτούς διακόσμους των δαπέδων και άλλων μνημείων²³². Φαίνεται ότι έχει τις ρίζες του στα ψηφιδωτά δάπεδα των ρωμαϊκών χρόνων (2^{ος} αιώνα μ.Χ.), όπως για παράδειγμα στο ψηφιδωτό της οικίας του Ερυθρού Δαπέδου στην Αντιόχεια, όπου για να έχει κανείς ορθή οπτική των παραστάσεων που περιέβαλλαν την κεντρική έπρεπε να κινηθεί γύρω από αυτές. Η ίδια παράδοση συνεχίζεται και τον επόμενο αιώνα, όπως στο μωσαϊκό που κοσμεί το τρικλίνιο στην οικία του Διονύσου στην ίδια περιοχή

²²⁶ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 151-152, αρ.89, πίν. 240, β.

²²⁷ Ορλάνδος 1966, 73.

²²⁸ Πελεκανίδης 1974, 106, αρ. 116, πίν. 103.

²²⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 153, αρ. 91, πίν. 247, β. Δημοσιεύεται μόνο σχέδιο του ψηφιδωτού.

²³⁰ Hachlili 2009, 101.

²³¹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν. 309, γ.

²³² Waywell 1979, 304.

(200 μ.Χ.)²³³. Σχετικά με το θέμα έχει υποστηριχθεί ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο ψηφοθέτης πιθανώς αντέγραψε την παράσταση από σχέδιο που προερχόταν από τον διάκοσμο άλλου μνημείου²³⁴. Στην περίπτωση της εξεταζόμενης βασιλικής η τελευταία άποψη δεν φαίνεται να ισχύει, δεδομένου ότι το φαινόμενο συναντάται στα επιμέρους πεδία – εν προκειμένω στους κύκλους και στα τετράγωνα – του ίδιου διαχώρου και αυτό δεν θα εμπόδιζε τον τεχνίτη να στρέψει το σχέδιό του προς την σωστή κατεύθυνση.

Το διακοσμητικό θέμα των συμπλεκόμενων κύκλων και τετραγώνων με τη μορφή των σφηρικών τροχών είναι ιδιαίτερα αγαπητό τόσο σε κοσμικά όσο και σε εκκλησιαστικά κτήρια στην Αθήνα και τη Θήβα, όπως για παράδειγμα στο κτήριο της πλατείας του αγίου Θωμά του Μοναστηρακίου²³⁵ (πίν. 49, α) και στο κτήριο της παρόδου του Αγίου Ιωάννου Καλοκτένους²³⁶ (πίν. 49, β) και το κτήριο της οδού Πινδάρου²³⁷ (πίν. 49, γ) στη Θήβα, που χρονολογούνται όλα στο β' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα. Όμοια εικονογραφία παρουσιάζει και το ψηφιδωτό του ναού στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο Μαλεσίνας (πίν. 49, δ)²³⁸. Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα ο γεωμετρικός διάκοσμος υπερτερεί έναντι του εικονιστικού, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Πελασγίας. Τα περισσότερα από τα εικονιζόμενα θέματα των επιμέρους διαχώρων είναι κοινά και το μόνο που διαφέρει είναι η απόδοσή τους. Περισσότερες τεχνοτροπικές ομοιότητες διαπιστώνονται με τα ψηφιδωτά από την Αθήνα και τη Θήβα, και όχι με εκείνα της Μαλεσίνας, που διαφέρουν πολύ στην περίπτωση των παραστάσεων των πτηνών και των ψαριών. Ωστόσο, στον τελευταίο ναό παρατηρούμε ότι όχι μόνο έχουν χρησιμοποιηθεί ακριβώς τα ίδια μοτίβα, αλλά επιπλέον στα γεωμετρικά σχέδια έχει γίνει χρήση των ίδιων χρωμάτων.

Ο διάκοσμος του νάρθηκα στην Πελασγία παρουσιάζει συμμετρία ως προς τη διάταξη των διαχώρων του. Ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται η παράσταση στο κεντρικό μετάλλιο είναι αρμονικός, χωρίς να προκαλεί σύγχυση στο θεατή, όπως συμβαίνει σε αντίστοιχα ψηφιδωτά στη βασιλική του Κλαυσείου. Τα περιγράμματα τόσο των γεωμετρικών θεμάτων όσο και των φυτών και των ζώων είναι καλοσχεδιασμένα και ακριβή. Η προσπάθεια φυσιοκρατικής απόδοσης διακρίνεται από την εναλλαγή των διαφορετικών τόνων για την δήλωση του βάθους και τη χρήση λευκών γραμμών για την απόδοση του φωτισμού. Είναι εμφανής επιπλέον και η προσπάθεια της δήλωσης των ανατομικών λεπτομερειών των ζώων. Αυτό δεν επιτυγχάνεται σε όλες τις περιπτώσεις στον ίδιο βαθμό. Μια σύγκριση μεταξύ της πέρδικας και του ψαριού του νότιου διαχώρου με τον σκύλο από το κεντρικό μετάλλιο το επιβεβαιώνει. Τα πτηνά και τα ψάρια στη βασιλική της Πελασγίας έχουν εκτελεστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια και τεχνική ικανότητα. Η χρήση ποικίλων χρωματισμών και οι εναλλαγές τους για την φυσιοκρατικότερη απόδοσή των σωμάτων τους είναι αξιοσημείωτη. Η επιθυμία του τονισμού της έντονης και

²³³ Weiss 2009, 942-943.

²³⁴ Ορλάνδος 1966, 87.

²³⁵ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 127-128, αρ. 67, πίν. 197.

²³⁶ Στο ίδιο, 152, αρ. 90, πίν. 245-246.

²³⁷ Στο ίδιο, 153, αρ. 91, πίν. 247, β.

²³⁸ Γιαλούρη 2004, 87-100 και πίν. 35, β.

συνεχούς κίνησης είναι παντού εμφανής, όπως για παράδειγμα στη στάση των άκρων των πτηνών που φαίνεται σαν να περπατούν, στο καμπυλωμένο σώμα του ψαριού που μοιάζει να κολυμπάει ή ακόμα και στις κεκαμμένες απολήξεις των αυτιών του λαγού που δείχνουν να ανεμίζουν. Τα εικονιζόμενα ζώα δεν παρουσιάζουν σε καμία περίπτωση τη σχηματοποίηση των αντίστοιχών τους στα ψηφιδωτά από τα Βαρκά της Υπάτης²³⁹ (πίν. 49, ε) ή το Κλαυσείον²⁴⁰ (πίν. 49, στ-ζ). Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικές στα τρία αυτά μνημεία οι ομοιότητες στα πτηνά – ιδίως στις πέρδικες – ενώ το ίδιο συμβαίνει και στα άνθη. Η πλέον αξιοσημείωτη ομοιότητα εντοπίζεται στον τρόπο απόδοσης όχι μόνο της κίνησης των ψαριών, αλλά και του ιδιαίτερου κρινοειδούς σχήματος της ουράς τους²⁴¹. Τα ψηφιδωτά από τα Βαρκά και την Υπάτη μοιάζουν να αποτελούν τη γραμμική εξέλιξη του ψηφιδωτού διακόσμου της βασιλικής της Πελασγίας.

Ο τρόπος που επέλεξε ο καλλιτέχνης ή ο παραγγελιοδότης να οργανωθεί το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, με τη χρήση δηλαδή ενός κεντρικού μεταλλίου που πλαισιώνεται από δύο όμοια διάχωρα με επαναλαμβανόμενα θέματα υποδηλώνει ίσως την επιθυμία του να τονιστεί η συγκεκριμένη σκηνή. Αν η παράσταση έχει αλληγορική σημασία τότε εύλογο είναι να σχετίζεται με κάποιον συμβολισμό που κρύβεται πίσω από τον κεντρικό κήρυκα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των ψηφιδωτών δαπέδων από την Αντιόχεια, αλλά και από άλλες γειτονικές σε αυτήν περιοχές, οι σκηνές κυνηγιού εκτυλίσσονται συνήθως γύρω από μια κεντρική μορφή, που ταυτίζεται με θεότητα ή ήρωα ή κάποια προσωποποίηση²⁴². Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι το αγγείο στην προκειμένη περίπτωση εκφράζει μια χριστιανική έννοια. Συγκεκριμένα για τους κανθάρους που εικονίζονται σε μαρμάρινα θωράκια που προέρχονται από το φράγμα του ιερού έχει διατυπωθεί η άποψη ότι λόγω της ομοιότητας που παρουσιάζει το ραβδωτό σώμα τους με τις φιάλες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών συμβολίζουν το ποτήριο της μετάληψης και κατ' επέκταση τη θεία κοινωνία, λαμβάνοντας με αυτό τον τρόπο ευχαριστιακό χαρακτήρα²⁴³. Άλλοι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι ο κήρυκα έχει και εσχατολογική σημασία ως το ποτήριον της ζωής²⁴⁴. Σε μια τέτοια περίπτωση, εάν ο λαγός αντιπροσωπεύει την αμαρτία σύμφωνα με μια παράδοση που έχει τις ρίζες της στο *Λευιτικόν*²⁴⁵ και ο σκύλος ταυτίζεται με τον ενάρετο κυνηγό που σκοτώνει το κακό, δηλαδή με εκείνον που νικά τις αμαρτίες του, τότε ίσως θα μπορούσαμε να βρούμε κάποια σύνδεση της σκηνής με το αγγείο.

Συμβολισμούς ενέχουν και οι σκηνές κυνηγιού και οι παραστάσεις πτηνών και ψαριών. Σκηνές κυνηγιού είναι συχνές όχι μόνο στις ψηφιδωτές διακοσμήσεις των δαπέδων αλλά και σε

²³⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πίν. 308, β-δ.

²⁴⁰ Στο ίδιο, πίν. 282, α.

²⁴¹ Σχετικά με την ομοιότητα που σημειώνεται στο χαρακτηριστικό τρόπο απόδοσης της ουράς των ψαριών από τα Λουτρά Υπάτης και το Κλαυσείον, σε σχήμα κρινοειδές, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 235-236.

²⁴² Kitzinger 1951, 117.

²⁴³ Ορλάνδος 1966, 75, σημ. 1. Στουφής-Πουλημένου 1999, 117.

²⁴⁴ Caraher 2003, 185.

²⁴⁵ Σύμφωνα με το *Λευιτικόν* 11 ο λαγός θεωρείται μαρὸ ζῷο και απαγορεύεται καταναλωθεί.

άλλες μορφές τέχνης²⁴⁶. Έχει διατυπωθεί η άποψη, μάλιστα, ότι το συγκεκριμένο θέμα έχει άμεση σχέση με την αριστοκρατία στον ελληνορωμαϊκό κόσμο και ότι επιπλέον εκούσια επιλέγονταν διακοσμητικά θέματα στους ναούς που εισήγαγαν τις αριστοκρατικές αξίες στη χριστιανική θεολογία, με σκοπό να τονιστεί η συνέχεια και η σύνδεση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων με την εκκλησιαστική εξουσία²⁴⁷. Σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα των δύο άλλων διαώρων όπου έχουν επιλεγεί για τη διακόσμησή τους διαφόρων ειδών πουλιά και ψάρια, κάποια από αυτά μοιάζει επίσης πιθανό να κρύβουν κάποιον συμβολισμό²⁴⁸. Στη χριστιανική κοσμολογία τα πτηνά και τα ψάρια συνδέονται με την Πέμπτη ημέρα της Δημιουργίας· ήδη από τον 2^ο αιώνα υπάρχουν κείμενα Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων, όπου γίνεται προσπάθεια αλληγορικής ερμηνείας των ζώων που δημιούργησε ο Θεός²⁴⁹. Βάσει των παραπάνω θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τα πλευρικά διάχωρα συμβολίζουν την επίγεια ζωή. Στο κεντρικό μετάλλιο η σκηνή του κυνηγιού ενδεχομένως αναφέρεται αναφέρεται στον ενάρετο χριστιανό, που νικάει την αμαρτία και πίνει νερό ή οίνο από το ποτήριο της ζωής, δηλαδή τον κάνθαρο και σώζεται. Ως εκ τούτου, η όλη παράσταση λαμβάνει εσχατολογικό χαρακτήρα.

Οι ερμηνείες αυτές, ωστόσο, έρχονται σε αντίθεση με απόψεις που απορρίπτουν την τοποθέτηση ιερών συμβόλων στα δάπεδα εκκλησιών, παρόλο που υπάρχουν τέτοια παραδείγματα²⁵⁰. Επίσης, και στο θέμα του συμβολισμού οι απόψεις είναι αντικρουόμενες. Για παράδειγμα, από την αλληλογραφία του αγίου Νεΐλου με έναν αξιωματούχο σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα κάποιου ναού, θέματα όπως οι σκηνές κυνηγιού, τα πτηνά και τα ψάρια, φαίνεται να είχαν ξεκάθαρα διακοσμητικό και όχι συμβολικό χαρακτήρα για τον άγιο²⁵¹. Επομένως, οι απεικονίσεις ζώων δεν υπέκρυπταν πάντοτε ειδικούς θεολογικούς συμβολισμούς, κι αν ακόμη συνέβαινε κάτι τέτοιο, δεν συμβόλιζαν παντού τις ίδιες έννοιες²⁵².

Χρονολόγηση

Όσον αφορά στο διακοσμητικό θέμα του κεντρικού κλίτους αφενός το γεγονός ότι είναι αποκλειστικά γεωμετρικό και αφετέρου επειδή όλα τα παράλληλα που εντοπίσαμε χρονολογούνται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα έχουμε κάθε λόγο να θεωρήσουμε ότι και αυτό ανήκει στην ίδια εποχή. Όσο για τον νάρθηκα, η συγκεκριμένη διάταξη των θεμάτων σε τρία διάχωρα απαντά από το β' μισό 5^{ου} αι.²⁵³. Το κεντρικό διάχωρο, μάλιστα, αποτελεί ουσιαστικά ένα «ψευδοέμβλημα», του οποίου η μόδα επανέρχεται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, κάτι που διαπιστώνεται τόσο από το παράδειγμα του λουτρού στα Βαρκά της Υπάτης, όσο και από τη

²⁴⁶ Kitzinger 1951, 109.

²⁴⁷ Caraher 2003, 136-137.

²⁴⁸ Michaelides 1989, 194.

²⁴⁹ Maguire 1987, 57-59.

²⁵⁰ Caraher 2003, 151.

²⁵¹ Maguire 1987, 5.

²⁵² Στο ίδιο, 59.

²⁵³ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 26.

βασιλική Α της Αμφίπολης. Τα γεωμετρικά σχέδια των δύο άλλων διαχώρων εμπλουτίζονται μεν με εικονιστικές παραστάσεις ζώων και φυτών, ωστόσο όχι σε μεγάλο βαθμό, ενώ οι εικονογραφικές ομοιότητες με τα ψηφιδωτά της Αθήνας και της Θήβας είναι ιδιαίτερα έντονες. Πιο συγκεκριμένα, ο συρμός ειδικά του θέματος των συμπλεκόμενων τετραγώνων και κύκλων φαίνεται να ξεκινάει στις αρχές του 5^{ου} αιώνα από τα κοσμικά κτήρια της Αθήνας και να συνεχίζεται από το εργαστήριο της Αθήνας. Η μεγαλύτερη όμως ομοιότητα διαπιστώνεται κυρίως με τα ψηφιδωτά των κτηρίων εκείνης της ομάδας των αθηναϊκών οικοδομημάτων που χρονολογικά τοποθετούνται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα και όπου συναντάται για πρώτη φορά η απεικόνιση ζώων και φυτών²⁵⁴. Την ίδια περίοδο όμοια εικονογραφικά προγράμματα απαντούν και στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές των Δωδεκανήσων, κυρίως της Κω, αλλά και της Πελοποννήσου, και αντικατοπτρίζουν μια γενικότερη τάση στον ελλαδικό χώρο²⁵⁵. Στα μέσα του ίδιου αιώνα η παράδοση αυτή συνεχίζεται όχι μόνο στην γειτονική πόλη της Θήβας αλλά από εκεί και στη Μαλεσίνια, όπως επιβεβαιώνεται από το διάκοσμο του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Το θέμα διαδίδεται και στη Θεσσαλία, όπως διαπιστώνεται και στα δύο διάχωρα – το βόρειο και το νότιο – που διακοσμούν το νάρθηκα της βασιλικής της Πελασγίας.

---

²⁵⁴ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 14.

²⁵⁵ Στο ίδιο, 15.

3. ΕΥΡΗΜΑΤΑ

3.1. Λυχνάρια

Από τα πήλινα λυχνάρια που εντοπίστηκαν στους χώρους της βασιλικής κανένα δεν σώζεται ακέραιο, αλλά πρόκειται κυρίως για θραύσματα από το δίσκο ή τη λαβή τους. Ωστόσο, ακόμα και αν η διατήρησή τους είναι κακή, προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες για τη χρονολόγηση του ναού, αλλά και για το θεματολόγιο και τα είδη των λύχνων που κυκλοφορούσαν τόσο στην Πελασγία όσο και σε θέσεις που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της Φθιώτιδας.

Πιο συγκεκριμένα, τα έντεκα στον αριθμό θραύσματα λυχνariών που περισυλλέχθηκαν προέρχονται κυρίως από τους χώρους των προσκτισμάτων της βασιλικής. Πέντε εντοπίστηκαν στο βόρειο πρόσκτισμα II (αρ. 5, 7, 8-10), δύο στο νότιο πρόσκτισμα VII (αρ. 1, 4), δύο στο δυτικό πρόσκτισμα VI (αρ. 2-3) και ένα εξωτερικά του προσκτίσματος II. Το τελευταίο φέρει στον ώμο ανάγλυφη διακόσμηση ψαροκόκκαλου, αλλά δεν παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία λόγω της κακής διατήρησής του.

Τα παραπάνω λυχνάρια ανήκουν σε πέντε κατηγορίες: τρία είναι «αφρικανικού» τύπου (αρ. 1-3), ένα είναι «μικρασιατικού τύπου» (αρ. 4), ένα προέρχεται από αττικό εργαστήριο (αρ. 5), τρία αποτελούν προϊόντα τοπικής παραγωγής (αρ. 6-8), ενώ δύο με βάση τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν δεν κατέστη δυνατή η ταύτισή τους με κάποιον από τους γνωστούς τύπους (αρ. 9-10). Τα χαρακτηριστικά που φέρουν τα εξεταζόμενα λυχνάρια τα κατατάσσουν στο χρονικό διάστημα από τον 5^ο έως το τέλος του 6^{ου} αιώνα

Τα αφρικανικού τύπου λυχνάρια είχαν μεγάλη διάδοση στη Μεσόγειο από τον πρώιμο 5^ο έως και τον 6^ο αιώνα. Μάλιστα δεν άργησαν να παρουσιαστούν και τοπικές απομιμήσεις τους ήδη από τον 5^ο αιώνα. Είναι κατασκευασμένα από κόκκινο πηλό με ερυθρό επίχρυσμα. Το σώμα τους είναι στρογγυλό, ο μυκτήρας επιμήκης με χαρακτηριστική αύλακα που τον συνδέει με το δίσκο, η βάση είναι δακτυλιόσχημη και ενώνεται με το πίσω τμήμα της λαβής με μια νεύρωση. Η λαβή είναι συμπαγής, υπερυψωμένη και ραμφοσχημη. Στην ανάγλυφη διακόσμηση που φέρουν στο δίσκο χρησιμοποιούνται κατά κανόνα θέματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη με πιο συνηθισμένο ανάμεσά τους το σύμβολο του σταυρού. Στον ώμο τις περισσότερες φορές διακοσμούνται με ψαροκόκκαλο ή διάφορα άλλα γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα²⁵⁶. Τα τρία λυχνάρια από την Πελασγία, που ανήκουν στη συγκεκριμένη κατηγορία, έχουν κατασκευαστεί από πορτοκαλόχρωμο ή καστανό καθαρό πηλό και τα δύο από αυτά διατηρούν στον ώμο τους ίχνη ερυθρού επιχρίσματος.

²⁵⁶ Oikonomou 1988, 486-487. Ιωνιδάκη-Ντόστογλου 1982-1983, 120.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο σημειώνεται η εισαγωγή λύχνων και από τα παράλια της Μικράς Ασίας. Τα λυχνάρια αυτά διακρίνονται κυρίως από την χαρακτηριστική βάση τους που φέρει ένα εμπίεστο πέλμα (planta pedis), καθώς και τη διαμόρφωση της απόληξης της λαβής σε σχήμα ψαρουριάς. Το σώμα των συγκεκριμένων λυχναριών είναι στρογγυλό και ο μυκτήρας στο κάτω τμήμα του φέρει στην κάθε πλευρά από δύο παράλληλες διαγώνιες βαθιές χαράξεις. Η λαβή του είναι ελαφρώς υπερυψωμένη και ραμφόσχημη²⁵⁷. Σημειώνεται ότι το λυχνάρι της συγκεκριμένης κατηγορίας πρόκειται για απομιμήση των εισηγμένων λυχναριών από τη Μικρά Ασία.

Από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, ύστερα από τις επιδρομές των Ερούλων τα αττικά εργαστήρια παραγωγής λύχνων παρακμάζουν και διακόπτουν σχεδόν κάθε εξαγωγή των προϊόντων τους στις άλλες πόλεις της Ελλάδας. Αντ' αυτού κατασκευάζουν απομιμήσεις των εισηγμένων τύπων λυχναριών από τη Βόρεια Αφρική και τη Μικρά Ασία²⁵⁸.

Το ίδιο φαινόμενο απαντά και στις επαρχιακές πόλεις όπου οι τοπικοί κεραμείς όχι μόνο αντιγράφουν τα εισηγμένα λυχνάρια, αλλά παράγουν τοπικά προϊόντα με βάση τα χαρακτηριστικά τους με υποδεέστερη, ωστόσο, ποιότητα ως προς το υλικό, το σχήμα και την απόδοση των διακοσμητικών θεμάτων από τα πρότυπά τους. Για παράδειγμα, τα τρία λυχνάρια (αρ. 6-8) από τη βασιλική της Πελασγίας διακρίνονται από μια αναλογικά μεγαλύτερη προς το υπόλοιπο σώμα του αγγείου χονδροειδή, τριγωνική, υπερυψωμένη λαβή. Ο πηλός από τον οποίο έχουν κατασκευαστεί, αν και δεν παρουσιάζει προσμείξεις, είναι κατώτερος ποιοτικά από τον αντίστοιχο πηλό των εισηγμένων αγγείων.

Στον ακόλουθο κατάλογο η σειρά με την οποία παρουσιάζονται τα λυχνάρια ακολουθεί την τυπολογία τους. Στο τέλος της περιγραφής, για όσα από αυτά αναγνωρίζονται παράλληλα, σημειώνονται τα αντίστοιχα παραδείγματα.

1. Τμήμα λυχναριού «αφρικανικού» τύπου (πίν. 50, α)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκισμα VII.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,056μ., πλάτ.= 0,025μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλόχρωμος, χωρίς προσμείξεις. Επίχρυσμα ερυθρό κατά τόπους απολεπισμένο.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο τμήμα του ενός ώμου και της οπής πλήρωσης.

Περιγραφή: Το αγγείο στον ώμο φέρει ανάγλυφο γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο από ομόκεντρους κυκλίσκους που εναλλάσσονται με καρδιόσχημα κοσμήματα. Τον δίσκο που δεν σώζεται θα κοσμούσε ίσως παράσταση σταυρού, βάσει άλλων παραλλήλων.

Όμοιο: Λυχνάρι από τη Σάμο (πίν. 50, β)²⁵⁹.

Χρονολόγηση: 5^{ος} αιώνας

2. Τμήμα λυχναριού «αφρικανικού» τύπου (πίν. 50, γ)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκισμα VI.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,03μ., πλάτ.= 0,03μ.

Υλικό: Πηλός καστανόχρωμος, χωρίς προσμείξεις. Επίχρυσμα ερυθρό κατά τόπου απολεπισμένο.

²⁵⁷ Ιωαννιάκη-Ντόστογλου 1982-1983, 118-119.

²⁵⁸ Στο ίδιο, 116, 118.

²⁵⁹ Poulou-Papadimitriou 1986, 608, εικ. 51, αρ. 53.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο τμήμα του δίσκου και του ώμου του αγγείου.
Περιγραφή: Ο ώμος φέρει ανάγλυφη γεωμετρική διακόσμηση από κυκλίσκους με στικτές κουκκίδες στο κέντρο. Στο δίσκο διακρίνεται τμήμα της οριζόντιας κεραίας του ανάγλυφου διάλιθου σταυρού.

Όμοιο: Λυχνάρι από το Άργος (πίν. 50, δ)²⁶⁰.

Χρονολόγηση: τέλος 5^{ου} αιώνα – β' μισό 6^{ου} αιώνα.

3. Τμήμα λυχναριού «αφρικανικού» τύπου (πίν. 50, ε)

Τόπος εύρεσης: Δωμάτιο VI.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,040μ., πλάτ.= 0,025μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλόχρωμος χωρίς προσμείξεις. Κατά τόπους είναι εμφανή τα ίχνη ερυθρού απολεπισμένου επιχρίσματος.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο τμήμα του ώμου του αγγείου.

Περιγραφή: Ο ώμος φέρει ανάγλυφη γεωμετρική και φυτική διακόσμηση. Πιο συγκεκριμένα, στην περιφέρειά του κοσμείται με κυκλίσκους και στην συνέχεια με σχηματοποιημένα φοινικόδενδρα των οποίων η κορυφή βρίσκεται προς την οπή πληρώσεως του λύχνου.

Όμοιο: Λυχνάρι από το Μουσείο του Κέιμπριτζ (πίν. 50, στ)²⁶¹.

Χρονολόγηση: Περί τα μέσα του 6^{ου} αιώνα.

4. Τμήμα λυχναριού «μικρασιατικού» τύπου (πίν. 50, ζ)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκτισμα VII.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,056μ., πλάτ.= 0,045μ., ύψ.= 0,019μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλόχρωμος, χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο η πίσω πλευρά του κάτω τμήματος του λύχνου.

Περιγραφή: Το σώμα του αγγείου φαίνεται ότι ήταν αμυγδαλόσχημο. Η ανάγλυφη λαβή κοντά στο σημείο της ένωσής της με τον πλαστικό δακτύλιο που περιτρέπει τη βάση του λύχνου διαμορφώνεται σε σχήμα ουράς ψαριού, ωστόσο σε μια απλοποιημένη εκδοχή της. Η επιφάνεια έδρασης του αγγείου εντός του πλαστικού δακτυλίου φέρει εγχάρακτο φύλλο.

Όμοιο: Λυχνάρι από τη Θεσσαλονίκη (πίν. 50, η)²⁶².

Χρονολόγηση: Τέλη 6^{ου} αιώνα.

5. Τμήμα λυχναριού αττικού εργαστηρίου (πίν. 51, α)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκτισμα II.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,028μ., πλάτ. 0,031μ., ύψ.= 0,022μ.

Υλικό: Πηλός καστανόχρωμος, χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο η λαβή, και μικρό τμήμα του ώμου στην απόληξή της.

Περιγραφή: Η λαβή είναι ελάχιστα υπερυψωμένη, συμπαγής και ραμφοσχημη.

Κατακόρυφα την διεισδύουν τρεις παράλληλες λεπτές και βαθιές εγχαράξεις. Ο ώμος θα έφερε ανάγλυφη διακόσμηση κυκλίσκων, από τα οποίους διατηρείται ο ένας.

Όμοιο: Λυχνάρι από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (πίν. 51, β)²⁶³.

Χρονολόγηση: Μέσα 5^{ου} αιώνα.

6. Τμήμα λυχναριού τοπικού εργαστηρίου (πίν. 51, γ)

Χώρος εύρεσης: Εκ περισυλλογής.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,039μ., πλάτ.= 0,035μ., ύψ.= 0,022μ.

Υλικό: Πηλός καστανόχρωμος, χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο η λαβή και μικρό τμήμα του δίσκου.

Περιγραφή: Η λαβή είναι υπερυψωμένη, τριγωνική και συμπαγής. Ο δίσκος φέρει ανάγλυφη φυτική διακόσμηση από κλαδί.

7. Τμήμα λυχναριού τοπικού εργαστηρίου (πίν. 51, δ)

Χώρος εύρεσης: Πρόσκτισμα II.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,689μ., πλάτ.= 0,0299μ., ύψ.= 0,027μ.

Υλικό: Πηλός καστανόχρωμος, χωρίς προσμείξεις.

²⁶⁰ Koutoussaki 2008, 370, εικ. 505, αρ. καταγραφής 658.2, πίν. LXIV.

²⁶¹ Hayes 1972, 311-314, pl. XXI.

²⁶² Βελένης, Ζαχαριάδης 2011, 202, αρ. 109.

²⁶³ Ιωννιδάκη-Ντόστογλου 1982-1983, 117, εικ. 11, T332.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο τμήμα του πίσω μέρους του λύχνου και η λαβή.
Περιγραφή: Το πίσω μέρος του λύχνου είναι συμφυές με την υπερυψωμένη, τριγωνικού σχήματος συμπαγή λαβή.

8. Τμήμα λυχναριού τοπικού εργαστηρίου (πίν. 51, ε)

Χώρος εύρεσης: Πρόσκτισμα II.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,037μ., ύψ.= 0,042μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλοκάστανος, χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο η λαβή.

Περιγραφή: Υπερυψωμένη, τριγωνικού σχήματος, συμπαγής λαβή.

9. Τμήμα λυχναριού (πίν. 51, στ)

Χώρος εύρεσης: Πρόσκτισμα II.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,488μ., πλάτ.= 0,311μ.

Υλικό: Πηλός καστανόχρωμος, χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο μικρό τμήμα του δίσκου.

Περιγραφή: Ο δίσκος φέρει ανάγλυφη διακόσμηση η οποία από την περιφέρειά του προς το κέντρο περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον σειρές κουκκίδων και μικρούς ισοσκελείς σταυρούς που τον πλαισιώνουν. Από την οπή πλήρωσης που δεν σώζεται ξεκινούσαν ανάγλυφες ακτίνες από τις οποίες διατηρούνται οι τρεις.

10. Τμήμα λυχναριού (πίν. 51, ζ)

Χώρος εύρεσης: Πρόσκτισμα II.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,045μ., πλάτ.= 0,081μ., ύψ.= 0,032μ.

Υλικό: Πηλός ερυθροκάστανος χωρίς προσμείξεις. Ερυθρό επίχρυσμα καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται το μισό σχεδόν τμήμα του δίσκου κοντά στη λαβή. Η λαβή στην απόληξή της φέρει αποκρούσεις.

Περιγραφή: Το σώμα του λύχνου είναι στρογγυλό, η λαβή είναι ραμφόσχημη, ελαφρώς υπερυψωμένη και συμπαγής. Η οπή πλήρωσης που βρίσκεται στο κέντρο του δίσκου και από την οποία διατηρείται ένα μικρό τμήμα της περιφέρειάς της είναι μικρή και κυκλική. Ο δίσκος φέρει ανάγλυφη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση, ενώ την περιφέρειά του περιτρέχει στενή βαθιά αύλακα. Από την περιφέρεια προς το κέντρο ο δίσκος κοσμείται με μια σειρά κατόπιν με μια σειρά κυκλίσκων που στο κέντρο τους φέρουν κουκκίδα και τέλος με μια σειρά κουκκίδων. Ένας λεπτός πλαστικός δακτύλιος διακρίνει την οπή πλήρωσης η οποία επίσης περιβάλλεται από ανάγλυφες κουκκίδες.

Όμοιο: Λυχνάρι από την βασιλική των Αλών στο Θεολόγο (πίν. 51, η)²⁶⁴.

Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας.

3.2 Κεραμική

Η κεραμική που προήλθε από την ανασκαφή της βασιλικής είναι μάλλον λιγοστή, γεγονός βέβαια που θα πρέπει να οφείλεται και στο ότι δεν ανασκάφθηκε το μνημείο σε όλη την έκτασή του. Επίσης, τα περισσότερα όστρακα μοιάζουν ιδιαίτερα φθαρμένα, ενώ σε κάποιες εκ των ανασκαφικών ομάδων διαπιστώθηκε διατάραξη που οφείλεται στην άρωση που είχε προηγηθεί στον αγρό, δεδομένου επιπλέον ότι και το πάχος της επίχωσης που κάλυπτε το μνημείο ήταν

²⁶⁴ Goldman 1940, 506–507, εικ. 250,2, αρ. 20. Ωστόσο, η προτεινόμενη χρονολόγηση που δίνεται στο συγκεκριμένο άρθρο βάσει της κατάταξης Broneer (Broneer 1930, 102-114), δεν μας βρίσκει σύμφωνους, διότι το συγκεκριμένο λυχνάρι δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της κατηγορίας XXVIII στην οποία εντάχθηκε. Γι' αυτό η χρονολόγηση που προτείνουμε είναι ο 6^{ος} αι., καθώς η ανασκαφική ομάδα στην οποία ανήκει το λυχνάρι από την Πελασγία περιλαμβάνει και ένα γραπτό πανάκιο Κεντρικής Ελλάδας.

μικρό. Πιο συγκεκριμένα, από το εσωτερικό των χώρων αφαιρέθηκαν από ένα έως δύο στρώματα πάχους 0,20μ. το καθένα. Στο ανατολικό και στο κεντρικό τμήμα, στον χώρο δηλαδή του κεντρικού κλίτους και του νάρθηκα, το στρώμα της επίχωσης δεν ξεπερνούσε τα 0,30μ. Επίσης, λίγα είναι τα σημεία που ανασκάφθηκαν σε επίπεδο κατώτερο από εκείνο της στάθμης των δαπέδων, κατά 0,10μ.-0,20μ. Πρόκειται για τις περιοχές που βρίσκονται εξωτερικά της βασιλικής και των προσκτισμάτων της.

Η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής συγκεντρώθηκε από τους χώρους των προσκτισμάτων και ως επί το πλείστον επρόκειτο για όστρακα άβαφα από χρηστικά αγγεία και κυρίως από αμφορείς τύπου LR2. Αρκετά είναι και τα όστρακα που ανήκουν σε μαγειρικά σκεύη, λιγότερα εκείνα που προέρχονται από μικρές κανάτες, ενώ ποιοτικώς καλύτερα είναι τα γραπτά πινάκια του γνωστού τύπου της Κεντρικής Ελλάδος. Επίσης, εντοπίστηκαν αρκετά θραύσματα από βάσεις άβαφων κλειστών και ανοικτών αγγείων, ιδιαίτως καλού ποιοτικού ηλίου και χωρίς προσμείξεις, τα οποία φαίνεται να αποτελούν προϊόντα τοπικής παραγωγής. Συλλέχθηκε επίσης εφυσωμένη και μελαμβαφής κεραμική σε μικρές όμως ποσότητες. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν όστρακα εισηγμένης ερυθροβαφούς κεραμικής, π.χ. terra sigillata, late roman c ware κ.ά. τα οποία απαντούν σε άλλες θέσεις την ίδια περίοδο. Αντίθετα εντοπίστηκαν λίγα χείλη ερυθροβαφών πινάκων που δεν αντιστοιχούν στους γνωστούς τύπους της κατηγοριοποίησης του Hayes²⁶⁵, αν και παρουσιάζουν έντονη ομοιότητα με κάποιους από αυτούς. Πιο συγκεκριμένα, η κεραμική που συγκεντρώθηκε από το χώρο του κεντρικού κλίτους ήταν ελάχιστη και προήλθε κυρίως από την αφαίρεση του επιφανειακού διαταραγμένου από την άρωση στρώματος. Περιλαμβάνει όστρακα άβαφης χρηστικής και εφυσωμένης κεραμικής (11^{ος}-12^{ος} αιώνας). Η επίχωση, πάχους 0,30μ., που αφαιρέθηκε από τα πλάγια κλίτη απέδωσε μικρή ποσότητα κεραμικής που προέρχεται από αποθηκευτικά αγγεία και χύτρες, ενώ ανάμεσά τους περισυνελέγη και λίγη εφυσωμένη κεραμική. Μικρή είναι σχετικά και η ποσότητα των οστράκων που συγκεντρώθηκαν από τον χώρο του νάρθηκα. Πρόκειται κυρίως για όστρακα άβαφης χρηστικής κεραμικής και λίγα όστρακα από μελαμβαφή και εφυσωμένα αγγεία. Στο πρόσκτισμα II η κεραμική που περισυλλέχθηκε προήλθε κυρίως από την επίχωση που αφαιρέθηκε πάνω από το στρώμα καταστροφής και περιλαμβάνει ως επί το πλείστον όστρακα άβαφης χρηστικής κεραμικής από αποθηκευτικά αγγεία και μαγειρικά σκεύη, λίγα εφυσωμένα όστρακα και ένα γραπτό πινάκιο Κεντρικής Ελλάδας (αρ. 1). Εντύπωση προκαλεί η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που προήλθε από το πρόσκτισμα VI. Πρόκειται κυρίως για όστρακα άβαφης χρηστικής κεραμικής, αμφορέων, μαγειρικών σκευών και πινάκων. Ανάμεσά τους βρισκόντουσαν και λίγα μελαμβαφή και εφυσωμένα όστρακα και δύο γραπτά πινάκια Κεντρικής Ελλάδας (αρ. 2-3), εκ των οποίων το ένα εντοπίστηκε εξωτερικά του χώρου (αρ. 3). Από το πρόσκτισμα VII

---

²⁶⁵ Hayes 1972.

συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα μόνο άβαφης χρηστικής κεραμικής. Τέλος το πρόσκτισμα VIII απέδωσε όμοιου τύπου κεραμική με το πρόσκτισμα VI, ωστόσο σε πολύ μικρότερη ποσότητα.

Όσον αφορά στην κατηγορία των πινακίων γραπτής κεραμικής, τα λεγόμενα Central Greek Painted Ware²⁶⁶, τα οποία έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις του ελλαδικού χώρου, όπως στη Νέα Αγχίαλο, τους Δελφούς και τη Θεσσαλονίκη, με βάση τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά ευρήματα, ως τόπος παραγωγής τους θεωρείται η Νέα Αγχίαλος. Τα πινάκια αυτά παρουσιάζουν υψηλή ποιότητα κατασκευής και γραπτής διακόσμησης. Ο πηλός τους είναι κατά κανόνα καστανός ή πορτοκαλόχρωμος, χωρίς προσμίξεις και λείους, ενώ η βαφή τους είναι ερυθρή ή καστανόχρωμη και χρησιμοποιείται τόσο για τη σχεδίαση του διακόσμου όσο και για την κάλυψη του χείλους των αγγείων. Στα διακοσμητικά θέματα της κατηγορίας αυτής της κεραμικής περιλαμβάνονται ιχθυόκανθες, κουκουνάρες, συνεχόμενες σπείρες κ.α., τα οποία συνδυάζονται με γραμμικά σχέδια που ζωγραφίζονται στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων σε κατακόρυφη διάταξη και γύρω από τον πυθμένα. Από τη βασιλική της Πελασγίας συλλέχθηκαν τρία τμήματα των συγκεκριμένων πινακίων, που διατηρούν μέρος της διακόσμησής τους, ενώ δύο ακόμα συνανήκοντα θραύσματα από το χείλος ενός τέταρτου πινακίου λόγω της φθοράς δεν σώζουν στην επιφάνειά τους ίχνη επιχρίσματος. Η συγκεκριμένη κεραμική έχει χρονολογηθεί στον 6^ο αιώνα, και μάλιστα στο β' ήμισυ.

Όσον αφορά στους αμφορείς Late Roman 2, ο τύπος τους εντοπίζεται από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Αθήνα. Τόπος παραγωγής του φαίνεται να ήταν η Χίος, η Κνίδος και η ακτή απέναντι από τη νησίδα Κουνούπι στον Αργολικό κόλπο, από όπου διαδόθηκε τόσο στις πόλεις του ελλαδικού χώρου όσο και αλλού. Ως προς τη μορφή του διαθέτει ένα στρογγυλό ευρύ σώμα και έναν λαιμό κωνικό και βραχύ. Οι λαβές του είναι κάθετες, ξεκινούν από τον ώμο και καταλήγουν στο λαιμό του αγγείου. Ο συγκεκριμένος τύπος αμφορέα χρησίμευσε για την αποθήκευση οίνου και λαδιού²⁶⁷.

Για τον κατάλογο της κεραμικής που ακολουθεί επιλέχθηκαν τα πιο χαρακτηριστικά όστρακα, τα οποία είναι τρία γραπτά πινάκια Κεντρικής Ελλάδας (αρ. 1-3) και ένας αμφορέας τύπου LR2 (αρ. 4).

1. Τμήμα γραπτού πινακίου (πίν. 52, α)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκτισμα II.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,913μ., πλάτ.= 0,094μ.

Υλικό: Πηλός καστανόχρωμος χωρίς προσμίξεις, στιλπνός.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται τμήμα του χείλους και του σώματος.

Περιγραφή: Η βάση είναι ευρεία και επίπεδη. Στην επιφάνεια της έδρασής της είναι ορατά τα ίχνη από τη στύλβωση. Στην εσωτερική επιφάνεια φέρει γραπτή διακόσμηση κουκουνάρας με καστανή βαφή.

Όμοιο: Πινάκια από τη Νέα Αγχίαλο (πίν. 52, β)²⁶⁸.

Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας.

²⁶⁶ Καραγιάννη 2006, Petridis 2009.

²⁶⁷ Williams 2005, <http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/>.

²⁶⁸ Petridis 2009, 42, εκ. 4.

2. Τμήμα γραπτού πινακίου (πίν. 52, γ)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκτισμα IV.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,067μ., πλάτ.= 0,04μ., ύψ.= 0,044μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται τμήμα του χείλους και του σώματος.

Περιγραφή: Η βάση του αγγείου είναι δακτυλιόσχημη. Στην εσωτερική του επιφάνεια διακρίνονται καστανόχρωμες, παράλληλες γραμμές, από κάποιο γεωμετρικό σχέδιο.

Όμοιο: Πινάκιο από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης (πίν. 52, δ)²⁶⁹.

Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας.

3. Τμήμα γραπτού πινακίου (πίν. 52, ε)

Χώρος εύρεσης: Εξωτερικά του προσκτίσματος VI.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,06μ., ύψ.= 0,04μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλόχρωμος, χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Σώζεται μόνο τμήμα του χείλους και του σώματος του αγγείου.

Περιγραφή: Το χείλος είναι έσω νεύον, στρογγυλεμένο και περιτρέχεται εσωτερικά από μια ερυθρή ταινία. Το σώμα θα ήταν ριχτό. Στην εσωτερική του επιφάνεια το αγγείο κοσμείται με ιχθυόκανθα σε ερυθρό χρώμα.

Όμοιο: Πινάκιο από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης (πίν. 52, στ)²⁷⁰.

Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας.

4. Τμήμα αμφορέα LR2 (πίν. 52, ζ)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκτισμα VI.

Διαστάσεις: διάμ. χείλους= 0,102μ., ύψ.= 0,157μ.

Υλικό: Πηλός πορτοκαλόχρωμος χωρίς προσμείξεις.

Κατάσταση διατήρησης: Συγκολλημένος. Σώζεται το χείλος, οι λαβές και τμήμα του ώμου του αγγείου σε πέντε θραύσματα.

Περιγραφή: Το σώμα του αγγείου θα ήταν σφαιρικό. Ο λαιμός του είναι βραχύς και έχει το σχήμα κώλου κώνου, ενώ το χείλος είναι ευρύ, κωνικό και αποστρογγυλεμένο. Στη μετάβαση προς τους ώμους του αγγείου, ριχή αντάκωση περιτρέχει τη ρίζα του λαιμού. Οι λαβές είναι κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής και ξεκινούν από το μέσον του λαιμού καταλήγοντας στον ώμο. Κάτω από τις λαβές ξεκινά ανάγλυφη διακόσμηση από βαθιές οριζόντιες αυλακώσεις από χτένι.

Όμοιο: Αμφορέας από το ναό του Οσίου Δαβίδ στη Θεσσαλονίκη (πίν. 52, η)²⁷¹.

Χρονολόγηση: τέλη 5^{ου} – αρχή 6^{ου} αιώνα.

3.3. Άλλα ευρήματα

Ελάχιστα είναι τα μικροαντικείμενα που είναι κατασκευασμένα από υλικά όπως είναι το μέταλλο, το γυαλί, ο πηλός και ο λίθος, τα οποία εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα. Γι' αυτό τον λόγο θα εξεταστούν συνολικά στο παρόν υποκεφάλαιο, όπου γίνεται αναφορά σε αυτά ανά χώρο εύρεσής τους και όχι ανά είδος. Ειδικότερα:

Από το νότιο κλίτος συλλέχθηκε ένα θραύσμα από γυάλινη καντήλα (αρ. 1). Στο χώρο του νάρθηκα βρέθηκε μια πήλινη πλάκα (αρ. 2) που φέρει εγχάραξη, ένα ακέραιο λίθινο σφονδύλι (αρ. 3), μια πήλινη αγνύθα και θραύσματα γυαλιού. Από το βόρειο πρόσκτισμα II συλλέχθηκε ένα ακέραιο χάλκινο νόμισμα (αρ. 4), το οποίο ωστόσο λόγω της προχωρημένης

²⁶⁹ Καραγιάννη 2006, 13, πίν. 4, γ.

²⁷⁰ Στο ίδιο, 12, πίν. 3, δ.

²⁷¹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 353, αρ. 409.

οξειδωσής του δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστεί με κάποια συγκεκριμένη κοπή. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε ένα σιδερένιο κουτάλι και λίγα γυάλινα θραύσματα. Θραύσματα γυαλιού εντοπίστηκαν και στα προσκτίσματα VI και VII.

Όσον αφορά στην παραγωγή γυαλιού αυτή διαδόθηκε στο ρωμαϊκό κόσμο από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. με την εισαγωγή της τεχνικής της ελεύθερης εμφύσησης²⁷², η οποία συνέβαλε στη μαζική παραγωγή γυάλινων αντικειμένων. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε η χρήση του είναι ευρεία, επειδή από αυτό κατασκευάζονταν φθηνά σκεύη, όπως είναι τα αγγεία καθημερινής χρήσης²⁷³. Τα γυάλινα θραύσματα που περισυλλέχθηκαν από τη βασιλική ανήκουν σε καντήλες και φιάλες. Το γυαλί από το οποίο έχουν κατασκευαστεί είναι άχρωμο, ενώ ορισμένα θραύσματα παρουσιάζουν διάβρωση στην επιφάνειά τους και φέρουν φυσαλίδες.

Η πήλινη πλάκα είναι πλάκα δαπέδου, αν κρίνει κανείς από τα ίχνη φθοράς που υπάρχουν στην πίσω πλευρά της. Στην επιφάνειά της φέρει δύο χαράξεις χιαστί και μεταξύ τους διακρίνεται ένα εγχάρακτο σύμβολο με τη μορφή σταυρού, οι δύο κεραίες του οποίου στα άκρα τους κάμπτονται σε ορθή γωνία. Πιο συγκεκριμένα, οι απολήξεις της οριζόντιας κεραίας είναι κατακόρυφες, ενώ της κάθετης κεραίας είναι οριζόντιες. Στο άνω τμήμα της η κάθετη κεραία φέρει επιπλέον και έναν εμπίεστο κύκλο. Το ίδιο σύμβολο φαίνεται ότι ήταν χαραγμένο και στην πλευρά της πλίνθου που δεν σώζεται, καθώς διατηρείται και εκεί ένας εμπίεστος κύκλος. Ενδεχομένως να πρόκειται για το συμπλήρωμα ενός ονόματος, όπως είναι εκείνο του παραγγέλιοδοτη (επισκόπου;) του ναού. Τέτοιου είδους συμπλήρωμα έχει εντοπιστεί στη βασιλική του αρχιερέως Πέτρου στη Νέα Αγχίαλο και ταυτίστηκε με το όνομα του επισκόπου Ευκαρπίου²⁷⁴. Θα μπορούσε ακόμα να πρόκειται και για κάποιο αποτροπαϊκό σύμβολο²⁷⁵.

1.Θραύσμα γυάλινης κανδήλας (πίν. 53, α)

Τόπος εύρεσης: Νότιο κλίτος.

Διαστάσεις: 0,025 x 0,025μ.

Υλικό: Γυαλί.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή. Διατηρείται μόνο τμήμα του χείλους και του σώματος του αγγείου.

Περιγραφή: Το χείλος του αγγείου είναι λεπτό, έξω νεύον και άπεργο. Το σώμα του θα ήταν σφαιρικό. Το γυαλί από το οποίο έχει κατασκευαστεί είναι άχρωμο.

Όμοιο: Γυάλινη κανδήλα του 5^{ου} αιώνα από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (πίν. 53, β)²⁷⁶.

Χρονολόγηση: Οι κανδήλες αυτού του τύπου ήταν σε χρήση από τον 5^ο έως τον 8^ο αιώνα.

2.Πήλινη πλάκα δαπέδου Δ11425 (πίν. 53, γ)

Τόπος εύρεσης: Νάρθηκας.

Διαστάσεις: μήκ.= 0,19μ., πλάτ.= 0,159μ., πάχ.= 0,036μ.

Υλικό: Πηλός καστανέρυθρος.

Κατάσταση διατήρησης: Θραυσμένη στη μια της πλευρά.

²⁷² Αντωνάρας 2009, 91-94.

²⁷³ Duckworth 2014, 99.

²⁷⁴ Λαζαρίδης 1970, πίν. 56, β.

²⁷⁵ Πάλλας 1970, 443-446.

²⁷⁶ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 285, αρ. 299.

Περιγραφή: Πήλινη πλάκα δαπέδου τετράγωνου ή ορθογώνιου σχήματος, της οποίας η μια πλευρά είναι θραυσμένη. Η άνω επιφάνεια της πλίνθου φέρει δύο αβαθείς χιαστί εγχαράξεις, μεταξύ των οποίων έχει χαρακτεί ένα σύμβολο σε σχήμα σταυρού, οι δύο κεραίες του οποίου στα άκρα τους κάμπτονται σε ορθή γωνία. Πιο συγκεκριμένα, οι απολήξεις της οριζόντιας κεραίας είναι κατακόρυφες, ενώ της κάθετης κεραίας είναι οριζόντιες. Στο άνω τμήμα της η κάθετη κεραία φέρει επιπλέον και έναν εμπίεστο κύκλο. Το ίδιο σύμβολο φαίνεται ότι ήταν χαραγμένο και στην άλλη πλευρά της πλίνθου που δεν σώζεται, καθώς και εκεί διατηρείται ένας εμπίεστος κύκλος.

3. Σφονδύλι Δ7691 (πίν. 53, δ)

Τόπος εύρεσης: Νάρθηκας.

Διαστάσεις: Διάμ. βάσης= 0,03μ., ύψ.= 0,01μ.

Υλικό: Λίθος.

Κατάσταση διατήρησης: Ακέραιο. Φέρει λίγες αποκρούσεις στο κάτω τμήμα.

Περιγραφή: Αρτόσχημο σφονδύλι, το οποίο στο κέντρο του φέρει κυκλική διαμπερή οπή ανάρτησης.

4. Νόμισμα N5101 (πίν. 53, ε)

Τόπος εύρεσης: Πρόσκτισμα Π.

Διαστάσεις: Διάμ.= 0,081μ., βάρος μικρότερο 1 γραμμ.

Υλικό: Χαλκός.

Κατάσταση διατήρησης: Κακή κατάσταση. Είναι έντονα διαβρωμένο.

Περιγραφή: Οι παραστάσεις στον εμπροσθότυπο και τον οπισθότυπο του νομίσματος είναι δυσδιάκριτες λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης του ευρήματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανασκαφική έρευνα κοσμικών και εκκλησιαστικών κτηρίων από το Θεολόγο έως τη Νέα Αγχίαλο διαπιστώνεται ότι η περιοχή που περιλαμβάνει το βόρειο τμήμα της επαρχίας Αχαΐας και το νότιο τμήμα της επαρχίας Θεσσαλίας παρουσίασε κατά την Ύστερη Αρχαιότητα σημαντική ανάπτυξη. Την ανάπτυξη αυτή ευνόησε ο οδικός άξονας που συνέδεε τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα που διερχόταν από εκεί. Επιπλέον, κατά μήκος της ακτής υπήρχαν επίνεια πόλεων, μικρά λιμάνια και σκάλες, που ευνοούσαν τις μετακινήσεις και την εμπορική δραστηριότητα διά θαλάσσης.

Από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής, του διακόσμου και των ευρημάτων της ανασκαφής προκύπτει ότι η βασιλική της θέσης «Αγία Δύναμις» είναι ένα αξιοσημείωτο εκκλησιαστικό μνημείο της παλαιοχριστιανικής περιόδου στην περιοχή της Φθιώτιδας και μάλιστα από τα πιο πρώιμα, με την εξαίρεση της βασιλικής των Δαφνουσίων και του βαπτιστηρίου της Υπάτης· τα τρία αυτά μνημεία δείχνουν ότι η αρχιτεκτονική και η τέχνη που παράγεται στην περιοχή κατά τον 5ο αιώνα χαρακτηρίζεται από μεγάλες φιλοδοξίες και υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα. Η βασιλική της Πελασγίας είναι ναός εκτός τειχών, δεδομένου ότι τα τείχη της αρχαίας Λάρισας Κρεμαστής, που εντοπίζονται στα δυτικά της, παρουσιάζουν και μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις, οι οποίες επιβεβαιώνουν τη συνέχιση της ζωής του οικισμού τουλάχιστον και κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας, αν όχι κι αργότερα. Αν οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν σε κοντινή απόσταση σχετίζονται με τη λειτουργία του ναού, τότε θα ήταν δυνατόν να τον θεωρήσουμε νεκροταφειακό. Αν ο ψηφιδωτός διάκοσμος του ναού ενέχει εσχατολογικό νόημα, όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο, τότε φαίνεται ότι υπήρχε πρόνοια για τη σύνδεση του εικονογραφικού προγράμματος των ψηφιδωτών με τον κοιμητηριακό χαρακτήρα του.

Οι επιφανειακές ενδείξεις και τα ευρήματα που περισυνελέγησαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η θεμελίωση της βασιλικής παραβίασε αρχαιότερο στρώμα, όπως μαρτυρεί η μελαμβαφής κεραμική που περισυνελέγη. Για την ασφαλή συναγωγή, όμως, ενός τέτοιου συμπεράσματος απαιτείται εκτενέστερη ανασκαφική έρευνα. Το συγκρότημα της βασιλικής παρουσιάζει τουλάχιστον δυο οικοδομικές φάσεις. Στον αρχικό σχεδιασμό του ναού, που βάσει της αρχιτεκτονικής και του ψηφιδωτού διακόσμου του μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι ανήκει ο κυρίως ναός και ο νάρθηκας με τα δυο προσκτίσματα εκατέρωθέν του (δωμάτια II και VII). Για την κατασκευή του ναού, όπως παρατηρήσαμε, χρησιμοποιήθηκε και αρχαίο οικοδομικό υλικό, που μάλλον προήλθε από τα ερείπια της Λάρισας Κρεμαστής.

Η ομοιότητα ως προς τη θεματολογία που παρουσιάζει ο ψηφιδωτός διάκοσμος της βασιλικής με κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήρια στην Αθήνα και τη Θήβα δείχνει ότι οι ίδιοι ψηφοθέτες που δραστηριοποιούνταν σε μεγάλα αστικά κέντρα εργάζονταν και σε μικρότερους

οικισμούς, αρκεί να υπήρχαν οι κατάλληλοι αφιερωτές και τα ανάλογα οικονομικά μέσα. Οι εικονογραφικές ομοιότητες μεταξύ των ψηφιδωτών του ναού και εκείνων του βαπτιστηρίου της Υπάτης, του λουτρού στα «Βαρκά» Υπάτης και της βασιλικής του Κλαυσείου δεν επιτρέπουν τη διατύπωση υπόθεσης για την ύπαρξη ενός κοινού εργαστηρίου ψηφωτών, καθώς υπάρχουν σημαντικές τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ τους. Η συγγένεια, τέλος, που παρατηρήθηκε με συγκεκριμένα θέματα σε ψηφιδωτά μνημείων που βρίσκονται σε μακρινές περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Κω, μάλλον οφείλεται σε κοινά σχέδια θεμάτων που διακινούνταν μεταξύ των εργαστηρίων σε όλο το Αιγαίο.

Ο σεισμός του 551 που έπληξε την γειτονική πόλη του Αχινού δεν μπορεί να άφησε ανεπηρέαστη τη βασιλική της Πελασγίας. Για το χρονικό διάστημα μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αιώνα τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν υποδεικνύουν κάποια ασυνέχεια στη λειτουργία του ναού. Δεν αποκλείεται, με βάση τη χρονολόγηση της κεραμικής, το δυτικό πρόσκτισμα IV να κατασκευάστηκε στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα, πριν από το σεισμό. Όσο για το δωμάτιο VIII, που ταυτίστηκε με ληνό, μοιάζει να ανήκει σε περίοδο μεταγενέστερη του σεισμού.

Από τη μελέτη των λιγοστών μαρμάρινων μελών προκύπτει ότι ορισμένα μπορούν να τοποθετηθούν μεταγενέστερα της περιόδου οικοδόμησης του ναού. Αυτό μπορεί να σημαίνει τα εξής δύο: είτε ότι στο α' τρίτο του 6^{ου} αιώνα ο γλυπτός διάκοσμος της βασιλικής ανανεώθηκε (ή και συμπληρώθηκε) είτε ότι τα γλυπτά αυτά μεταφέρθηκαν από αλλού και η μεταγενέστερη κατεργασία τους συνδέεται με την επαναχρησιμοποίησή τους για την οικοδόμηση του νεότερου κτίσματος στο κεντρικό κλίτος.

Η μαρτυρία των γυάλινων αντικειμένων και της κεραμικής έρχεται να ενισχύσει την άποψη ότι ο ναός συνέχισε να λειτουργείται και μετά το σεισμό του 551. Η γραπτή κεραμική, ο αμφορέας τύπου LR2 και τα λυχνάρια που περισυνελέγησαν δείχνουν ότι η Πελασγία διατηρούσε επικοινωνία με γειτονικά σημαντικά κέντρα παραγωγής, όπως η Νέα Αγχίαλος.

Ως τελευταία οικοδομική φάση, με βάση την αρχιτεκτονική και τη μεταγενέστερη εφυαλωμένη κεραμική, θεωρούμε την κατασκευή του εγκάρσιου τοίχου στο κεντρικό κλίτος και το κτίσιμο των στυλοβατών καθ' ύψος. Σε άλλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές αντίστοιχες οικοδομικές φάσεις έχουν συνδεθεί με τη λειτουργία ενός μονόχωρου ναού. Φαίνεται πως η τελική ερείπωση του χώρου οφείλεται σε σταδιακή μακροχρόνια εγκατάλειψη και όχι σε βίαιη καταστροφή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A. Πηγές

Ζώσιμος	Ζώσιμος, <i>Ιστορία νέα</i> , μετάφρ. Green W., Chaplin T., Zosimus, <i>New History</i> , Λονδίνο 1814, < http://www.tertullian.org/ >. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 2-9-2015
Προκόπιος	Προκόπιος, <i>De bello persico</i> , έκδ. Niebuhrii B.G., <i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> , Pars 2, Procopius, τόμ. 1, Βόννη 1833
Στράβων	Στράβων, <i>Γεωγραφικά</i> , < http://el.wikisource.org >. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 2-2-2015

B. Βοηθήματα

Περιοδικά

ABME	Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΘΣΕ	Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας-Στερεάς Ελλάδας
ΑΕΜ	Αρχεῖον Ευβοϊκών Μελετών
ΔΙΕΕ	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΜ	Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
AJA	American Journal of Archaeology
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
CA	Cahiers archéologiques
CorsiCARB	Corsi di cultura sull' arte Ravennate e bizantina
DOP	Dumbarton Oaks Papers
JRA	Journal of Roman Studies
MArchA	Mediterranean Archaeology and Archaeometry

Κατάλογοι εκθέσεων

- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002 Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., επιμ., *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001- Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2002

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αβραμέα 1974 Αβραμέα Α.Π., *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Εν Αθήναις 1974
- Ανασκαφικό Έργο Εφορειών 2012 Αδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., επιμ., 2000-2010. *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012
- Αντωνάρας 2009 Αντωνάρας Α., «Η τεχνολογία της υαλουργίας κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική εποχή», στο: *ΥΑΛΟΣ, Ημερίδα συνάντησης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2009, 85-96
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984 Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», στο: *Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Studi di Antichità Christiana 37, Α' Εισηγήσεις*, Θεσσαλονίκη, Città del Vaticano, 361-444
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987 Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Δαπέδων της Ελλάδας II, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987
- Βαραλής 2001 Βαραλής Ι., *Η επίδραση της θείας λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού (395–753)*, Διδ. διατριβή, (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001)
- Βαραλής 2008 Βαραλής Ι., «Τα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών», στο: Καραγιάννη Φ. επιμ., *ΑΙΜΟΣ. Κύκλος σεμιναρίων: Μεσαιωνική αρχιτεκτονική και λειτουργία, Σεμινάριο 2^ο: Τα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2008, 70-83
- Βελένης, Ζαχαριάδης 2011 Βελένης Γ., Ζαχαριάδης Σ., «Ανασκαφικά σύνολα φωτιστικών μέσων της Ύστερης Αρχαιότητας και των Βυζαντινών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της. Λυχνάρια από την Αγορά Θεσσαλονίκης», στο: Μότσιανος Ι., Μπίντση Ε., επιμ., *Μία ιστορία από φως, στο φως*, κατ. έκθ., Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2011, 183-210
- Βίγκλας 2011 Βίγκλας Κ., «Πρωτοχριστιανικός συμβολισμός στις Φθιώτιδες Θήβες Θεσσαλίας», *Θεολογία* 82 (2011/1) 19-46
- Βοκοτόπουλος 1972 Βοκοτόπουλος Π. Α., «Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα», *ΠΑΕ* 1972, 109–113
- Βορτσέλας 1907 Βορτσέλας Ι. Γ., *Φθιώτις*, Αθήναι 1907

Γιαλούρη 2004	Γιαλούρη Α., «Παλαιοχριστιανική βασιλική κάτω από το ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Τιθορέα Φθιώτιδος», στο: <i>Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη</i> , Αθήνα 2004, 87-100
Γιαλούρη 2006	Γιαλούρη Α., «Αγροικία - βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση 'Άγιος Δημήτριος' Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας», <i>ΑΕΘΣΕ</i> 2 (2006) 1247-1264
Γιαννόπουλος 1922	Γιαννόπουλος Ν. Ι., «Η μεσαιωνική Φθιώτις και τα εν αυτή μνημεία», <i>ΔΙΕΕ</i> 8 (1922) 5-93
Γκιολές 1998	Γκιολές Ν., <i>Παλαιοχριστιανική τέχνη. Ναοδομία</i> (π. 200-600), Αθήνα 1998
Γκιολές 2001	Γκιολές Ν., «Ο χριστιανικός Ωρεός στη Βόρεια Εύβοια (Ιστορία και αρχαιολογικά κατάλοιπα)», <i>ΑΕΜ</i> 33 (1998-2000) 5-48
Γκιολές, Πάλλης 2014	Γκιολές Ν., Γ. Πάλλης, <i>Άτλας των χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου. Από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι την Άλωση</i> , Αθήνα 2014
Γούναρη 2003	Γούναρη Ε., «Τα ψηφιδωτά της οικοδομικής νησίδας 4 της Πανεπιστημιακής ανασκαφής των Φιλίππων», <i>Εγνατία</i> 7 (2003) 191-241
Δρακούλης 2008	Δρακούλης Δ. «Ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους και η χαρτογραφική του αναπαράσταση: Το παράδειγμα της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου», στο: <i>Πρακτικά Συνεδρίου Χαρτογραφίας της ηπειρωτικής περιφέρειας, Όρια – φραγμοί – άξονες – πρότυπα – ποιότητα, 10ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας, Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, 12 Νοεμβρίου 2008, Ιωάννινα 2008, 1-22</i>
Ημερολόγιο ΜΒΠ 2013	Ημερολόγιο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης 2013. Από μάρμαρο: <i>Γλυπτά της Συλλογής του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού</i> , <mbp.gr>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 5-3-2015
Ιωαννίδου-Καρέτσου 1972	Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., <i>ΑΔ</i> 27 (1972), <i>Β' 2 Χρονικά</i> , 329
Ιωννιδάκη-Ντόστογλου 1982-1983	Ιωννιδάκη-Ντόστογλου Ε., «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο», <i>ΔΧΑΕ</i> 11 (1982-1983) 109-126
Καλαντζή-Σμπυράκη 1979	Σμπυράκη-Καλαντζή Αικ., «Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη», <i>ΑΔ</i> 34 (1979), <i>Α' Μελέτες</i> , 100-109
Καλαντζή-Σμπυράκη 1981	Καλαντζή-Σμπυράκη Αικ., <i>ΑΔ</i> 36 (1981), <i>Β' 2 Χρονικά</i> , 270
Καραγιάννη 2006	Καραγιάννη Φ., «Κεραμική με γραπτό διάκοσμο (Central Greek Painted Ware) από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», στο: <i>Επιστημονική συνάντηση για την κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο, 3ος αι.-7ος αι. μ.Χ.</i> , Θεσσαλονίκη 2006, 1-15
Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014	Κοκκορού-Αλευρά Γ., Πουπάκη Ε., Ευσταθόπουλος Α., Χατζηκωνσταντίνου Α., <i>Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του Ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους</i> , Αθήνα 2014
Κυριακός 1978	Κυριακός Δ., <i>Δοκίμιον εκκλησιαστικής ιστορίας χάριν την περί την Θεολογίαν σπουδάζοντων</i> , Αθήναι 1878

Λαζαρίδης 1960	Λαζαρίδης Π., <i>ΑΔ</i> 16 (1960), <i>Β' Χρονικά</i> , 164-165
Λαζαρίδης 1967	Λαζαρίδης Π., <i>ΑΔ</i> 22 (1967), <i>Β' Χρονικά</i> , 292-293
Λαζαρίδης 1968	Λαζαρίδης Π., <i>ΑΔ</i> 23 (1968), <i>Β' Χρονικά</i> , 252, 266-267
Λαζαρίδης 1970	Λαζαρίδης Π., <i>ΑΔ</i> 25 (1970), <i>Β' Χρονικά</i> , 265
Λαζαρίδης 1971	Λαζαρίδης Π., <i>ΑΔ</i> 26 (1971), <i>Β' Χρονικά</i> , 286
Λαζαρίδης 1972	Λαζαρίδης Π., «Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου», <i>ΠΑΕ</i> 1972, 12-48
Μακαρόνας 1960	Μακαρόνας Χ., «Ανασκαφαί Πέλλης 1957-1960», <i>ΑΔ</i> 16 (1960), <i>Α'</i> , 72- 83
Μανίκας 2011-2012	Μανίκας Κ. Ι., <i>Σημειώσεις εκκλησιαστικής ιστορίας της Ελλάδος</i> , Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεολογίας, 1-20, < http://www.theol.uoa.gr >. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 2-9-2015
Μαντζανά 1988	Μαντζανά Κρ., <i>ΑΔ</i> 43 (1988), <i>Β' Χρονικά</i> , 297
Μαρκή 2002	Μαρκή Ε., «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές», <i>ΔΧΑΕ</i> 23 (2002) 163-176
Μήτσου-Μήτσου 2010	Μήτσου Υ.Β., Μήτσου Β., <i>Σκάρφεια. Ιστορία μιας αρχαίας πόλης</i> , Αθήνα 2010
Μπατσικανής 2011	Μπατσικανής Ν., <i>Η Πελασγία στην αρχαιότητα</i> (21 Φεβρουαρίου 2011), < http://pelasgia.blogspot.gr >. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 2-9-2015
Μπρούσκαρη 2011	Μπρούσκαρη Ε., <i>Συμβολή στην ιστορία και την αρχαιολογία της Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: η βασιλική του πρεσβυτέρου Φωτεινού στην Καρδάμαινα</i> , Αθήνα 2011
Ντίνα 1981	Ντίνα Α., <i>ΑΔ</i> 36 (1981), <i>Β' Χρονικά</i> , 269-270
Ντίνα 1985	Ντίνα Α., <i>ΑΔ</i> 40 (1985), <i>Β' Χρονικά</i> , 218-223
Ξυγγόπουλος 1940	Ξυγγόπουλος Α., «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Βοσκοχωρίου», <i>Μακεδονικά</i> 1 (1940) 8-23
Ορλάνδος 1951	Ορλάνδος Α. Κ., «Παλαιοχριστιανικά γλυπτά του λιμένου Θάσου», <i>ΑΒΜΕ</i> 7 (1951) 62-71
Ορλάνδος 1952	Ορλάνδος Α. Κ., <i>Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης</i> , τόμ. Ι, Αθήναι 1952
Ορλάνδος 1954	Ορλάνδος Α. Κ., <i>Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης</i> , τόμ. ΙΙ, Αθήναι 1954
Ορλάνδος 1959	Ορλάνδος Α. Κ., «Ανασκαφή βασιλικής Δ Νικοπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 1959, 90-97
Ορλάνδος 1966	Ορλάνδος Α. Κ., «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω», <i>ΑΕ</i> 1966, 1-103
Ορλάνδος 1969	Ορλάνδος Α. Κ., «Παλαιοχριστιανικοί άμβωνες της Πάρου», <i>ΑΒΜΕ</i> 11 (1969) 177-206
Ορλάνδος 1994	Ορλάνδος Α.Κ., <i>Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία</i> , Αθήναι 1994 (2 ^η έκδ.)

Πάλλας 1959	Πάλλας Δ., «Ανασκαφή βασιλικής Λεχαίου», <i>ΠΑΕ</i> 1959, 126-140
Πάλλας 1960	Πάλλας Δ., «Ανασκαφή εις Άργος», <i>ΑΔ</i> 16 (1960) 95-100
Πάλλας 1961	Πάλλας Δ., «Ανασκαφή της βασιλικής του Λεχαίου», <i>ΠΑΕ</i> 1961, 137-154
Πάλλας 1981	Πάλλας Δ. Ι., «Η εκκλησία του Αγίου Ηρωδίου στην Υπάτη», στο: <i>Αντίδωρον πνευματικόν. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεράσιμο Κονιδάρη</i> , Αθήναι 1981, 252-277
Πάλλας 1987-1988	Πάλλας Δ. Ι., <i>Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)</i> , τόμ. Β', Αθήνα 1987-1988
Πάλλης 2009	Πάλλης Γ., «Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή πόλη», <i>ΑΕΘΣΕ</i> 3 (2009) 1303-1341
Πάντος 1981	Πάντος Π., <i>ΑΔ</i> 36 (1981), <i>Β'1 Χρονικά</i> , 225-226
Πάντος 1982	Πάντος Π., <i>ΑΔ</i> 37 (1982), <i>Β'1 Χρονικά</i> , 202-203
Πάντος 1988	Πάντος Π., <i>ΑΔ</i> 43 (1988), <i>Β'1 Χρονικά</i> , 220, 221
Πάντος 1990	Πάντος Π., <i>ΑΔ</i> 45 (1990), <i>Β'1 Χρονικά</i> , 168-169
Παπαδοπούλου 1988	Παπαδοπούλου Β., «Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Δίστομο Βοιωτίας», <i>ΕΕΒΜ</i> , I, τεύχ. α', Αθήνα 1988, 543-575
Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007	Παπαδοπούλου Ν., Κωνσταντάκη Α. Ι., «Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη Βασιλικής Β (Αλκίσωνος). Παρατηρήσεις και συμπεράσματα», στο: Ζάχος Κ.Λ., επιμ., <i>Νικόπολις Β', Πρακτικά του Δεύτερου Επιστημονικού Συμποσίου για τη Νικόπολη</i> , Πρέβεζα 2007, 637-657
Παπακωνσταντίνου 1981	Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., <i>ΑΔ</i> 36 (1981), <i>Β'1 Χρονικά</i> , 222
Παπακωνσταντίνου-Κατσούνη 1988	Παπακωνσταντίνου-Κατσούνη Μ., <i>ΑΔ</i> 43 (1988), <i>Β'1 Χρονικά</i> , 220-221
Παπαναγιώτου 1971	Παπαναγιώτου Τ.Δ., <i>Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος</i> , Εν Αθήναις 1971
Πελεκανίδης 1974	Πελεκανίδης Σ., <i>Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος, Ι. Νησιωτική Ελλάς</i> , Θεσσαλονίκη 1974
Σταμούδη 1998	Σταμούδη Αικ., <i>ΑΔ</i> 53 (1998), <i>Β'2 Χρονικά</i> , 385-388
Σταμούδη 2002	Σταμούδη Αικ., «Πελασγία», στο: <i>Ο δρόμος είχε τη δική του ιστορία. Αρχαιολογικά ευρήματα από τις ανασκαφές στη Φθιώτιδα κατά μήκος της Νέας Εθνικής Οδού και του Αγωγού Φυσικού Αερίου</i> , ΥΠΠΟ-ΙΔ' ΕΠΚΑ, Λαμία 2002, 35-40
Στίκας 1959	Στίκας Ε., «Ανασκαφή Λευκαδίων Ναούσης», <i>ΠΑΕ</i> 1959, 85-89
Στίκας 1961	Στίκας Ε., «Κοιμητηριακή βασιλική Παλαιάς Κορίνθου», <i>ΠΑΕ</i> 1961, 129-136
Στίκας 1969	Στίκας Ε., «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 1969, 54-58

- Στουφή-Πουλημένου 1999 Στουφή-Πουλημένου Ι., *Το φράγμα του ιερού βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, Αθήνα 1999
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2001 Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., «Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», στο: *1ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, Λαμία 2001, 48–67
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012 Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και τη Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012
- Σωτηρίου 1924 Σωτηρίου Γ., «Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», *ΑΔ* 7 (1921-1922) 89-226
- Τσιγωνάκη 2000 Τσιγωνάκη Χ., «Εισηγμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τοπικά εργαστήρια στην πρωτοβυζαντινή Κρήτη», στο: *Creta Romana et protobyzantina. Atti del congresso internazionale (Iraklion 23 – 30 settembre 2000)*, τόμ. III.2, Πάδουα 2000, 1147 -1159
- Χάδου 2010 Χάδου Μ., «Σεισμοί και τσουνάμι στον Μαλιακό κόλπο. Ιστορική επισκόπηση των καταστρεπτικών σεισμών του 426 π.Χ. και 551 μ.Χ.», στο: *Φθιωτική Ιστορία. Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας*, 9,10 & 11 Νοεμβρίου 2007, Λαμία 2010, 803-818

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Blegen κ.άλ. 1930 Blegen C.W., Stillwell R., Broneer O., Bellinger A.R., *Corinth III, i: Acrocorinth: Excavations in 1926*, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, 1930
- Broneer 1930 Broneer O., *Corinth IV, ii: Terracota Lamps*, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, 1930
- Campbell 1979 Campbell S. D., «Roman Mosaic Workshops in Turkey», *AJA* 83 (1979/3) 287–292
- Caraher 2003 Caraher W. R., «*Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece*», PhD (The Ohio State University, 2003)
- Cherf 1992 Cherf W. J ., «Carbon-14 Chronology for the Late-Roman Fortifications of the Thermopylai Frontier», *JRA* 5 (1992) 261-264
- Coleman κ.άλ. 1999 Coleman J.E, Wrenn P.S., Quin K.M., «Halai: The 1992-1994 Field Seasons», *Hesperia* 68 (1999/3) 285-341
- Duckworth 2014 Duckworth C. N., «Late Antique Glass in Domestic and Ecclesiastical Contexts at Priniatikos Pyrgos», στο: Molloy B.P.C., Duckworth Ch.N., επιμ., *A Cretan Landscape through Time: Priniatikos Pyrgos and Environs*, *BAR International Series* 2634, Οξφόρδη 2014, 99-104
- Ginouvès 1962 Ginouvès R., *Balaneutike. Recherches sur le bain dans l'antiquite grecque*, Παρίσι 1962

- Goldman 1940 Goldman H., «The Acropolis of Halai», *Hesperia* 9 (1940/4) 381-514
- Hachlili 2009 Hachlili, R., *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*, Leiden 2009
- Hayes 1972 Hayes J.W., *Late Roman Pottery*, Λονδίνο 1972
- Hermann κ.άλ. 2002 Hermann J. J., Barbin V., Mentzos A., Reed R., «Architectural Decoration and Marble from Thassos: Macedonia, Central Greece, Campania and Provence», στο: *ASMOSIA VI, Sixth International Conference*, Venice, June 15-18, Πάδουα 2002, 329-350
- Hoffmann 1841 Hoffmann S.F.W., *Griechenland und die Griechen im Altertum*, Λειψία 1841
- Honigmann 1939 Honigmann E., *Le Synekdèmos d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939.
- Kapitan 1980 Kapitan G., «Elementi architetonici per una basilica dal relitto navale del VI. secolo di Marzamemi (Siracusa)», *CorsiCARB* 27 (1980) 71-136
- Karagiorgou 2001 Karagiorgou O., *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd – 7th century A.D.). The Archaeological Evidence*, PhD (University of Oxford, 2001)
- Karagiorgou 2015 Karagiorgou O., «An Early Byzantine Stonemason and his Workshop: New Evidence from Amorium», στο: Πετρίδης Π., Φωσκόλου Β., επιμ., *ΔΑΣΚΑΛΑ. Απόδοση Τιμής στην Ομότιμη Καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, Αθήνα 2014, 177-199
- Kavvadia-Spondilis 1990 Kavvadia-Spondilis A., «Remarques sur les mosaïques pavimentales de Sparte (Ve-VIe siècles) d'après les fouilles récentes», στο: *VI. Coloquio Internacional Sobre Mosaico Antiguo, Pallencia-Merida 1990*, Μαδρίτη 1990, 149-160
- Kitzinger 1951 Kitzinger E., «Studies on Early Antique and Byzantine Floor Mosaics», *DOP* 6 (1951) 83-122
- Koder, Hild 1976 Koder J., Hild F., *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini* 1, Βιέννη 1976
- Kourkoutidou–Nikolaidou, Marki 1995 Kourkoutidou–Nikolaidou E., E. Marki, «Des innovations liturgiques et architecturales dans la basilique du musée de Philippos», στα: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Bonn, 22-28 September 1991, τόμ. 1, Βόννη 1995, 950-957
- Koutoussaki 2008 Koutoussaki L., *Lampes d'Argos. Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes. Campagnes de fouilles 1972-1991*, Thèse de Doctorat (Université de Fribourg, 2008)
- Levi 1947 Levi D., *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton, New Jersey, 1947
- Maguire 1987 Maguire H., *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, Λονδίνο 1987

- Maguire 2011 Maguire H. «The Realities of Ekphrasis», *Byzantinoslavica* 69 (2011/3), Suppl., Vavrinek V., Odorico P., Drbal V., επιμ., *EKPHRASIS. La représentation des monuments dans les littératures byzantine et byzantino-slaves, Réalités et imaginaires*, 7-19
- Mailis 2011 Mailis A., *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th - 6th c.)*. *Architecture and Function*, BAR International Series 2312, Οξφόρδη 2011
- Michaelides 1989 Michaelides D., «The Early Christian Mosaics of Cyprus», *The Biblical Archaeologist* 52 (1989/4) 192-202
- Monteagudo 1991 Monteagudo G. L., «La caza en el mosaico Romano. Iconographia y simbolismo», *Antigüedad y Cristianismo (Universidad de Murcia)* 8 (1991), *Arte, sociedad, economía y religión durante el Bajo Imperio y la Antigüedad Tardía*, 497-512
- Moutsopoulos 1975 Moutsopoulos N., «La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce», *Cyrrilomethodiarum* 3 (1975) 53-105 (ανατύπωση στο: ο ίδιος, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα, 1959-1989*, Θεσσαλονίκη 1990, 325-377)
- Nassar 2013 Nassar M., «The Art of Decorative Mosaics (Hunting Scenes) from Madaba Area during Byzantine Period (5th-6th c. AD)», *MArchA* 13 (2013/1) 67-76
- Oikonomou 1988 Oikonomou A., «Lampes paléochrétiennes d'Argos», *BCH* 112 (1988) 481-502
- Orlandos 1930 Orlandos A. C., «Une basilique paléochrétienne en Locride», *Byzantion* 5 (1929-1930) 207-228
- Orlandos 1936 Orlandos A. K., «Délös chrétienne», *BCH* 60 (1936) 68-100
- Pallas 1977 Pallas D., *Les monuments paléochrétiens découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977
- Pallas 1984 Pallas D., «L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental», στα: *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique, 1980*, τόμ. 1, Città del Vaticano-Θεσσαλονίκη 1984, 85-160
- Petridis 2009 Petridis P., «Les productions protobyzantines de céramique peinte en Grèce continentale et dans les îles», στα: *Actas de VIII. Congresso Internacional de Ceramica Medieval en el Mediterráneo*, τόμ. I, Ciudad Real 2009, 39-48
- Poulou-Papadimitriou 1986 Poulou-Papadimitriou N., «Lampes paléochrétiennes de Samos», *BCH* 110 (1986) 583-610
- Rosser 2001 Rosser J., «Evidence for a Justinianic Garrison behind Thermopylae at the Dhema Pass», στο: *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, *BSA Studies* 8, Nottingham 2001, 33-41
- Scranton 1957 Scranton R. L., *Corinth XVI: Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Princeton, New Jersey, 1957

- Sodini 1975 Sodini J. P., «Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans», *BCH* 99 (1975) 581-588
- Sodini 1978 Sodini J. P., «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce: L'atelier de Klapsi et de Loutra Hypatis», *BCH* 102 (1978) 557-561
- Sodini, Hermann 1977 Sodini J.P., Herrmann J., «Exportation de marbre thasien à l'époque paléochrétienne: le cas de chapiteaux ioniques», *BCH* 101 (1977) 471-511
- Spiro 1978 Spiro M., *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries, with Architectural Surveys*, PhD (University of New York, 1978)
- Stählin 2002 Stählin F., *Η Αρχαία Θεσσαλία. Τοπογραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, μετάφρ. Παπασωτηρίου Γ., Θανοπούλου Α., Θεσσαλονίκη 2002
- Underwood 1948 Underwood P. A., «Some Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian», *CA* 3 (1948) 64-74
- Walker, Goldman 1915 Walker A.L., Goldman H., «Report on Excavations at Halai, Lokris», *AJA* 19 (1915) 418-437
- Waywell 1979 Waywell S.E., «Roman Mosaics in Greece», *AJA* 83 (1979) 293-321
- Weiss 2009 Weiss Z., «Mosaic Art in Ancient Sepphoris: Between East and West», in Sahin M., επιμ., *La mosaïque gréco-romaine*, XI, Κωνσταντινούπολη 2012, 941-951
- Westermann 1839 Westermann A., εκδ., *Stephani Byzantii, Εθνικών. Λειψία* 1839
- Williams 2005 Williams D., *Roman Amphorae: A Digital Resource*. University of Southampton.
<<http://archaeologydataservice.ac.uk>>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 1-9-2015

ΛΕΞΑΝΤΕΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- 1, α Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων Κεντρικής Ελλάδας (Γκιολές-Πάλλης 2014, 23, 28).
- 1, β Αγρός Δημητρέλλου πριν ξεκινήσει η ανασκαφική έρευνα. Άποψη από ΝΔ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 1, γ Σχέδιο κάτοψης της βασιλικής και των προσκτισμάτων της (Πάντος 1981, 226, σχ. 12)
- 2, α Αγρός Δημητρέλλου σήμερα. Άποψη από Α. (Προσωπικό αρχείο)
- 2, β Φωτογραφία από την ακρόπολη της αρχαίας Λάρισας Κρεμαστής. Άποψη από ΒΔ. (Προσωπικό αρχείο)
- 2, γ Γεωγραφικός χάρτης της κηρυγμένης ζώνης (εφ. Κυβερν. Φ.Ε.Κ. 1023/Β/18-12-1991, 8897)
- 3, α Χάρτης με την επαρχία της Θεσσαλίας (Mailis 2011, 200)
- 3, β Χάρτης με την επαρχία της Αχαΐας (Mailis 2011, 207)
- 3, γ Χάρτης με τις θέσεις όπου έχουν αποκαλυφθεί ψηφιδωτά δάπεδα στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987)
- 4, α Κάτοψη βασιλικής και προσκτισμάτων (Πάντος 1981, 226, σχ. 12)
- 4, β Άποψη του ανασκαφικού χώρου από Ν. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 5, α Ψηφιδωτό δάπεδο νάρθηκα. Άποψη από ΝΑ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 5, β Βόρειο κλίτος. Άποψη από Α. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 5, γ Νότιο κλίτος. Άποψη από Α. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 6, α Τρίβηλο. Άποψη από ΝΑ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 6, β Νέα Αγχίαλος. Βασιλική Α. Τρίβηλο που οδηγεί στο νότιο συγκρότημα (Λαζαρίδης 1972, πιν. 14, β)
- 6, γ Βόρειος στυλοβάτης. Άποψη από Α. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 7, α Νότιος στυλοβάτης. Άποψη από Α. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 7, β Εγκάρσιος τοίχος στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Άποψη από ΒΑ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 7, γ Θεολόγος, τρίκλιτη βασιλική των Αλών. Αεροφωτογραφία (Coleman 2011, <<http://halai.arts.cornell.edu/>>)
- 8, α Πήλινες πλίνθοι νότιου κλίτους (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 8, β Σχέδια πήλινων πλίνθων από παλαιοχριστιανικές βασιλικές (Ορλάνδος 1954, 241, εικ. 194)
- 8, γ Θύρα στον βόρειο τοίχο του νάρθηκα. Άποψη από Β. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 9, α Δίοδος που συνέδεε τον νάρθηκα με το νότιο κλίτος. Άποψη από Α. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)

- 9, β Μαρμάρινη φιάλη από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (Γκιολές 1998, 149, εικ. 15)
- 9, γ Ψηφιδωτό Αγίου Βιταλίου Ραβέννας (Ορλάνδος 1952, 121, εικ. 171)
- 9, δ Βόρειο πρόσκτισμα βασιλικής Μαριολάτας. Άποψη από Δ. (Mailis 2011, 260, fig. 72,b)
- 10, α Βόρειο πρόσκτισμα II. Άποψη από Ν. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 10, β Βόρειο πρόσκτισμα II. Θυραίο άνοιγμα. Άποψη από ΝΑ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 10, γ Βόρειο πρόσκτισμα II. Άποψη από ΝΑ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 10, δ Βόρειο πρόσκτισμα II. Άποψη από Β. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 11, α Βόρειο πρόσκτισμα II. «Κατασκευή». Άποψη από Β. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 11, β Δυτικό πρόσκτισμα VI. Άποψη από Ν. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 11, γ Νότιο πρόσκτισμα VII. Άποψη από Ν. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 12, α Δυτικός τοίχος νότιου προσκτίσματος VII. Άποψη από Ν. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 12, β Νοτιοδυτικό πρόσκτισμα VIII. Άποψη από ΝΔ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 12, γ Νοτιοδυτικό πρόσκτισμα VIII. Άποψη από Δ. (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 13, α Ληνός στο πρόσκτισμα Ε της βασιλικής της Σικυώνας. Άποψη από Α. (Mailis 2011, fig. 96, b)
- 13, β Νέα Αγχίαλος. Βασιλική Δ. Κάτοψη (Mailis 2011, 205, fig. 61)
- 14, α Ιωνική βάση κίονα αριθμ. 13 (Προσωπικό αρχείο)
- 14, β Βάση κίονα από τη βασιλική της Αλίκας στο Άργος (Πάλλας 1960, 98, πιν. 79, α.)
- 14, γ Βάση κίονα από την Κόρινθο (Scranton 1957, 108, αριθμ. 47, πιν. 24)
- 15, α Βάση περιρραντηρίου ΑΕ83 (Προσωπικό αρχείο).
- 15, β Τραπεζοφόρο από τη βασιλική Β Νικοπόλεως (Παπαδοπούλου-Κωνσταντάκη 2007, 439, εικ. 37)
- 15, γ Βάση περιρραντηρίου από ρωμαϊκή οικία στην Πέλλα (Μακαρόνας 1960, 81, πιν. 53, α).
- 16, α Ιωνικό κιονόκρανο ΑΕ79 (Προσωπικό αρχείο)
- 16, β Ιωνικό κιονόκρανο από το Λιμένα της Θάσου (Hermann-Sodini 1977, 481, εικ. 23)
- 16, γ Ιωνικό κιονόκρανο από τη βασιλική Πανόρμου στην Κρήτη (Τσιγκωνάκη 2000, 1154, εικ. 15)
- 17, α Αμφίγλυφο θωράκιο ΑΕ77, α' όψη (προσωπικό αρχείο)
- 17, β Αμφίγλυφο θωράκιο ΑΕ77, β' όψη (προσωπικό αρχείο)
- 17, γ Αμφίγλυφο θωράκιο ΑΕ77, θραύσμα (προσωπικό αρχείο)
- 18, α Θωράκιο από το Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη (Ημερολόγιο 2013 ΜΒΠ, 69)
- 18, β Θωράκιο από τους Ωρεούς (Γκιολές 2001, 9, εικ. 2)
- 19, α Μαρμάρινη πλάκα Α771 (προσωπικό αρχείο)
- 19, β Μαρμάρινη πλάκα Α771. Σχέδιο
- 20, α Πτερύγια άμβωνα Καταπολιανής στην Πάρο (Ορλάνδος 1969, 180, εικ. 2 α, β)

- 20, β Σχέδιο πτερυγίων άμβωνα Καταπολιανής στην Πάρο (Ορλάνδος 1969, 181, 3 α, β)
- 21, α ΑΕ64 (Προσωπικό αρχείο)
- 21, β ΑΕ64 (Προσωπικό αρχείο)
- 22, α ΑΕ65 (Προσωπικό αρχείο)
- 22, β ΑΕ65. Σχέδιο
- 23, α ΑΕ 67 (Προσωπικό αρχείο)
- 23, β ΑΕ67. Σχέδιο
- 24, α ΑΕ 69 (Προσωπικό αρχείο)
- 24, β ΑΕ69. Σχέδιο
- 25, α ΑΕ 71 (Προσωπικό αρχείο)
- 25, β ΑΕ71. Σχέδιο
- 26, α ΑΕ 74 (Προσωπικό αρχείο)
- 26, β ΑΕ74. Σχέδιο
- 27, α ΑΕ 75 (Προσωπικό αρχείο)
- 27, β ΑΕ75. Σχέδιο
- 28, α ΑΕ 70 (Προσωπικό αρχείο)
- 28, β ΑΕ70. Σχέδιο
- 29, α ΑΕ 72 (Προσωπικό αρχείο)
- 29, β ΑΕ72. Σχέδιο
- 30, α ΑΕ 68 (Προσωπικό αρχείο)
- 30, β ΑΕ68. Σχέδιο
- 31, α ΑΕ 80 (Προσωπικό αρχείο)
- 31, β ΑΕ80. Σχέδιο
- 32, α ΑΕ 82 (Προσωπικό αρχείο)
- 32, β ΑΕ82. Σχέδιο
- 33, α Σχέδιο ψηφιδωτού διακόσμου βασιλικής (Πάντος 1981: 226, σχ. 12)
- 33, β Ψηφιδωτό νάρθηκα (Αρχείο Εφ. Α. Φθ. Ευ.)
- 34, α Ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους (Προσωπικό αρχείο)
- 34, β Ψηφιδωτό κεντρικού κλίτους (Προσωπικό αρχείο)
- 35, α Ερμιόνη. Ψηφιδωτό νότιας στοάς αιθρίου (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987: πιν. 66)
- 35, β Άγιος Στέφανος Κεφάλου, Κως. Ψηφιδωτό νότιου κλίτους νότιας βασιλικής (Πελεκανίδης 974: πιν. 276)
- 35, γ Σπάρτη. Ψηφιδωτό σε κτήριο στην οδό Τριπόλεως (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987: πιν. 486)
- 36, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Πλοχμός (Προσωπικό αρχείο)
- 36, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Πλοχμός. Λεπτομέρεια (Προσωπικό αρχείο)

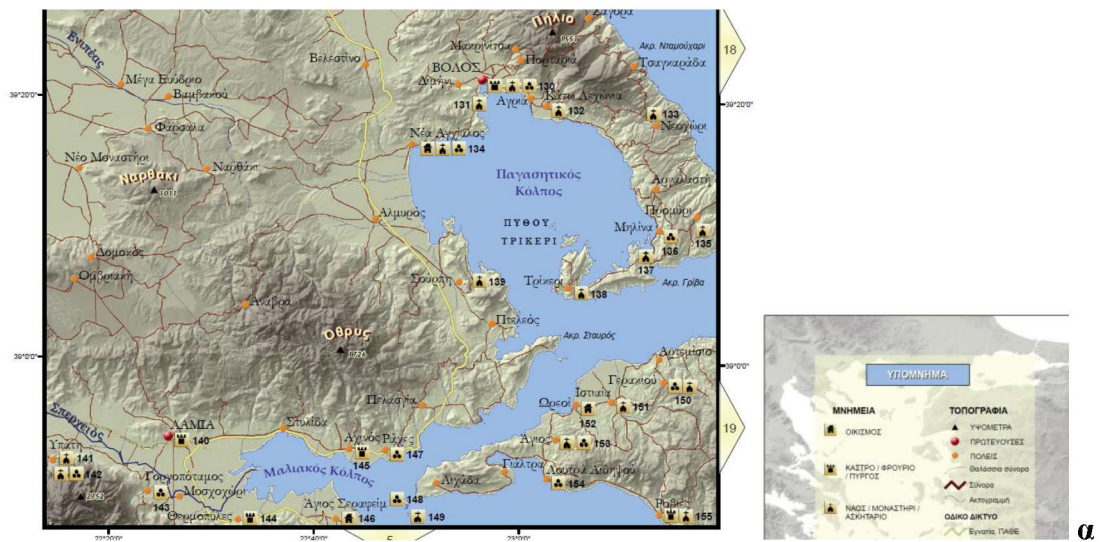
- 36, γ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Αλυσοειδής πλοχμός και σπειρομαϊανδρος κεντρικού διαχώρου (Προσωπικό αρχείο)
- 36, δ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Αλυσοειδής πλοχμός κεντρικού διαχώρου (Προσωπικό αρχείο)
- 37, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο (Προσωπικό αρχείο)
- 37, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, κάνθαρος (Προσωπικό αρχείο)
- 38, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, σκύλος (Προσωπικό αρχείο)
- 38, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, σκύλος, λεπτομέρεια (Προσωπικό αρχείο)
- 38, γ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, λαγός (Προσωπικό αρχείο)
- 39, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, νότια πλευρά (Προσωπικό αρχείο)
- 39, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, βόρεια πλευρά (Προσωπικό αρχείο)
- 39, γ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, κάνθαρος στη βόρεια γωνία (Προσωπικό αρχείο)
- 40, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, κάνθαρος στη βόρεια γωνία (Προσωπικό αρχείο)
- 40, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, λωτός στη νότια γωνία (Προσωπικό αρχείο)
- 41, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Κεντρικό διάχωρο, λωτός στη νότια γωνία (Προσωπικό αρχείο)
- 41, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Βόρειο διάχωρο (Προσωπικό αρχείο)
- 42, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο (Προσωπικό αρχείο)
- 42, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο (Προσωπικό αρχείο)
- 42, γ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Α5 (Προσωπικό αρχείο)
- 42, δ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Α6 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Α8 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Β5 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, γ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Β6 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, δ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Β7 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, ε Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Β8 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, στ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Γ1 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, ζ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Γ4 (Προσωπικό αρχείο)
- 43, η Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Γ6 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνα Γ7 και Γ8 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Δ1 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, γ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Δ3 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, δ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Δ4 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, ε Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Δ6 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, στ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο Ε3 (Προσωπικό αρχείο)
- 44, ζ Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο ΣΤ1 (Προσωπικό αρχείο)
- 45, α Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνα ΣΤ2 και ΣΤ3 (Προσωπικό αρχείο)

- 45, β Ψηφιδωτό νάρθηκα. Νότιο διάχωρο, τετράγωνο ΣΤ5 (Προσωπικό αρχείο)
- 45, γ Ψηφιδωτό νότιου κλίτους της βασιλικής Α στην Αμφίπολη (Στίκας 1969, πιν. 58)
- 46, α Ψηφιδωτό λουτρού από τα Δωδεκάνησα (Πελεκανίδης 1974, πιν. 47, β)
- 46, β Ψηφιδωτό βασιλικής Θερμών στην Κω (Πελεκανίδης 1974, πιν. 36, γ)
- 46, γ Ψηφιδωτό βαπτιστηρίου Υπάτης (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 311, α)
- 46, δ Ψηφιδωτό λουτρού στα «Βαρκά» Υπάτης (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 307, β)
- 47, α Μαρμάρινο θωράκιο από τα Λευκάδια της Νάουσας (Στίκας 1959, 87, εικ. 2)
- 47, β Μαρμάρινο θωράκιο από τη Θάσο (Ορλάνδος 1951, 68, εικ. 8)
- 47, γ Πήλινο λυχνάρι από τη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών (Προσωπικό αρχείο)
- 48, α Ψηφιδωτό από τη βασιλική στο Μαστιχάρι στην Κω, λαγός (Ορλάνδος 1966, 53, εικ. 47)
- 48, β Ψηφιδωτό από τη βασιλική στο Μαστιχάρι στην Κω, σκύλος (Ορλάνδος 1966, 54, εικ. 48)
- 48, γ Ψηφιδωτό λουτρού στα «Βαρκά» Υπάτης, σκύλος (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 306, α)
- 48, δ Ψηφιδωτό από τη βασιλική Α της Αμφίπολης, λαγός (Στίκας 1969, πιν. 64, α.)
- 48, ε Ψηφιδωτό από βασιλική στο Δίστομο, φυτό (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 240, β)
- 48, στ Ψηφιδωτό βασιλικής του Αγίου Ανδρέα Ερεσού στη Λέσβο, κάνθαρος με κισσό (Πελεκανίδης 1974, πιν. 103)
- 48, ζ Ψηφιδωτό από την Υπάτη, λωτός (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 309, γ)
- 49, α Ψηφιδωτό από κτήριο της πλατείας του αγίου Θωμά στην Αθήνα (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 197)
- 49, β Ψηφιδωτό από το κτήριο στην πάροδο Αγίου Ιωάννου Καλοκτένους στη Θήβα (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 245, α)
- 49, γ Ψηφιδωτό από κτήριο της οδ. Πινδάρου στη Θήβα (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 247, β)
- 49, δ Ψηφιδωτό από το ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Μαλεσίνη (Γιαλούρη 2004, πιν. 35, β)
- 49, ε Ψηφιδωτό από το λουτρό στα «Βαρκά» Υπάτης, ψάρι και πτηνό (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 308, β-δ)
- 49, στ Ψηφιδωτό από τη βασιλική Κλαυσείου, πτηνά (Προσωπικό αρχείο)
- 49, ζ Ψηφιδωτό από τη βασιλική Κλαυσείου, πτηνά (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, πιν. 282, α)
- 50, α Τμήμα λυχναριού «αφρικανικού» τύπου (Προσωπικό αρχείο)
- 50, β Λυχνάρι από τη Σάμο (Poulou–Papadimitriou 1986, 608, fig. 51, no. 53.)
- 50, γ Τμήμα λυχναριού «αφρικανικού» τύπου (Προσωπικό αρχείο)

- 50, δ Λυχνάρι από το Άργος (Koutoussaki 2008, fig. 505, no de cat. 658.2, pl. LXIV)
- 50, ε Τμήμα λυχναριού «αφρικανικού» τύπου (Προσωπικό αρχείο)
- 50, στ Λυχνάρι από το Μουσείο του Κέιμπριτζ (Hayes 1972, pl. XXI, a)
- 50, ζ Τμήμα λυχναριού «μικρασιατικού» τύπου (Προσωπικό αρχείο)
- 50, η Λυχνάρι από τη Θεσσαλονίκη (Βελένης-Ζαχαριάδης 2011, 202, αριθμ. 109)
- 51, α Τμήμα λυχναριού αττικού εργαστηρίου (Προσωπικό αρχείο)
- 51, β Λυχνάρι από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (Ιωννιδάκη-Ντοστόγλου 1982–1983, 117, εικ. 11, T.332)
- 51, γ Τμήμα λυχναριού τοπικού εργαστηρίου (Προσωπικό αρχείο)
- 51, δ Τμήμα λυχναριού τοπικού εργαστηρίου (Προσωπικό αρχείο)
- 51, ε Τμήμα λυχναριού τοπικού εργαστηρίου (Προσωπικό αρχείο)
- 51, στ Τμήμα λυχναριού (Προσωπικό αρχείο)
- 51, ζ Τμήμα λυχναριού (Προσωπικό αρχείο)
- 51, η Λυχνάρι από την παλαιοχριστιανική βασιλική των Αλών στο Θεολόγο (Goldman 1940, 506, fig. 250,2, no. 20)
- 52, α Τμήμα γραπτού πινακίου (Προσωπικό αρχείο)
- 52, β Πινάκια από τη Νέα Αγχίαλο (Petridis 2009, 42, fig. 4)
- 52, γ Τμήμα γραπτού πινακίου (Προσωπικό αρχείο)
- 52, δ Πινάκιο από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης (Καραγιάννη 2006, 13, πιν. 4, γ)
- 52, ε Τμήμα γραπτού πινακίου (Προσωπικό αρχείο)
- 52, στ Πινάκιο από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης (Καραγιάννη 2006, 12, πιν. 3, δ)
- 52, ζ Τμήμα αμφορέα LR2 (Προσωπικό αρχείο)
- 52, η Αμφορέας από το Ναό του Οσίου Δαβίδ στη Θεσσαλονίκη (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 353, αριθμ. 409)
- 53, α Θραύσμα γυάλινης καντήλας (Προσωπικό αρχείο)
- 53, β Γυάλινη καντήλα του 5ου αι. από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 285, αριθμ. 299)
- 53, γ Πήλινη πλίνθος δαπέδου Δ11425 (Προσωπικό αρχείο)
- 53, δ Σφονδύλι Δ7691 (Προσωπικό αρχείο)
- 53, ε Νόμισμα N5101 (Προσωπικό αρχείο)

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

α

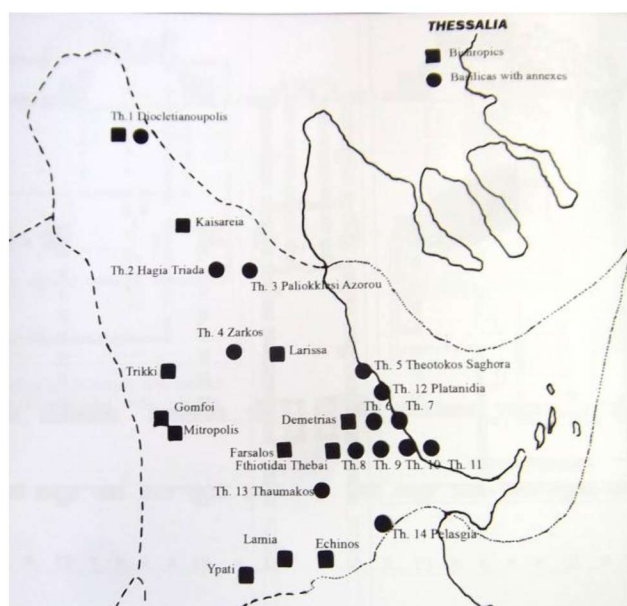
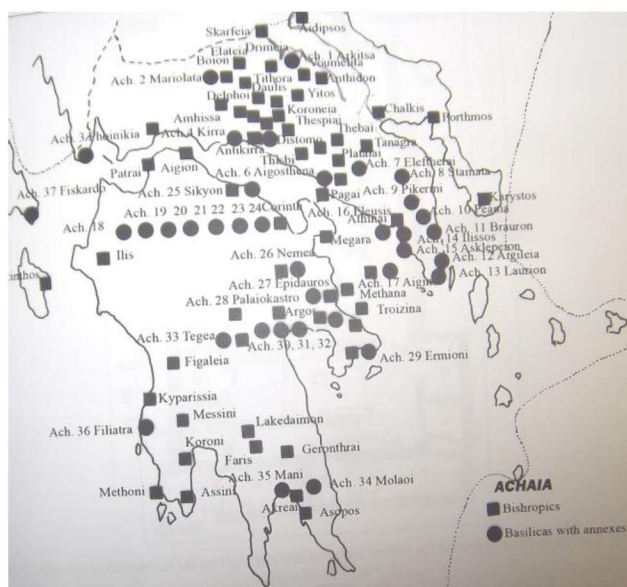
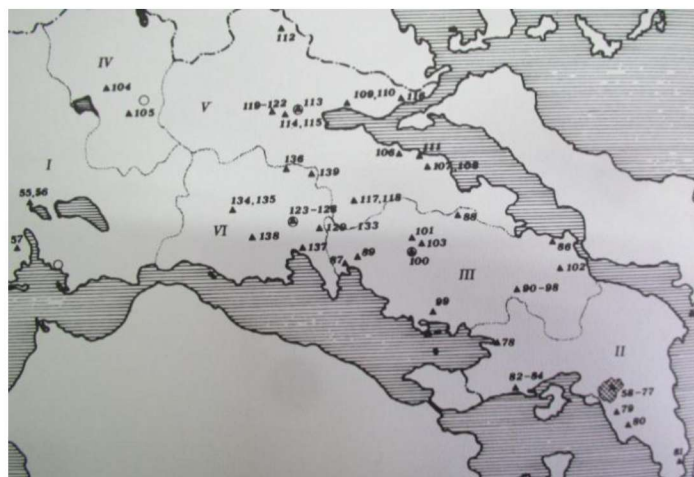

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

 α β γ

α

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

α

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

α

β

γ

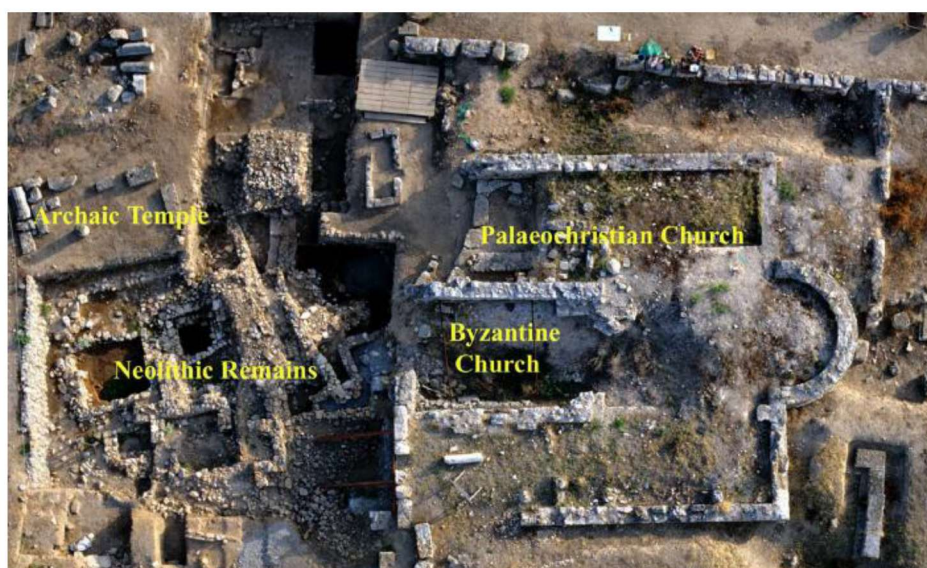
ΠΙΝΑΚΑΣ 7

α

β

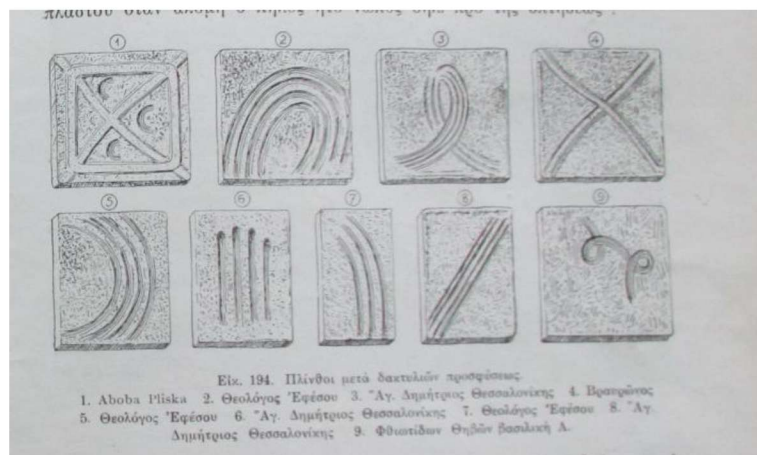

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

α

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

α

β

γ

δ

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

α

β

γ

δ

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

α

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

α

β

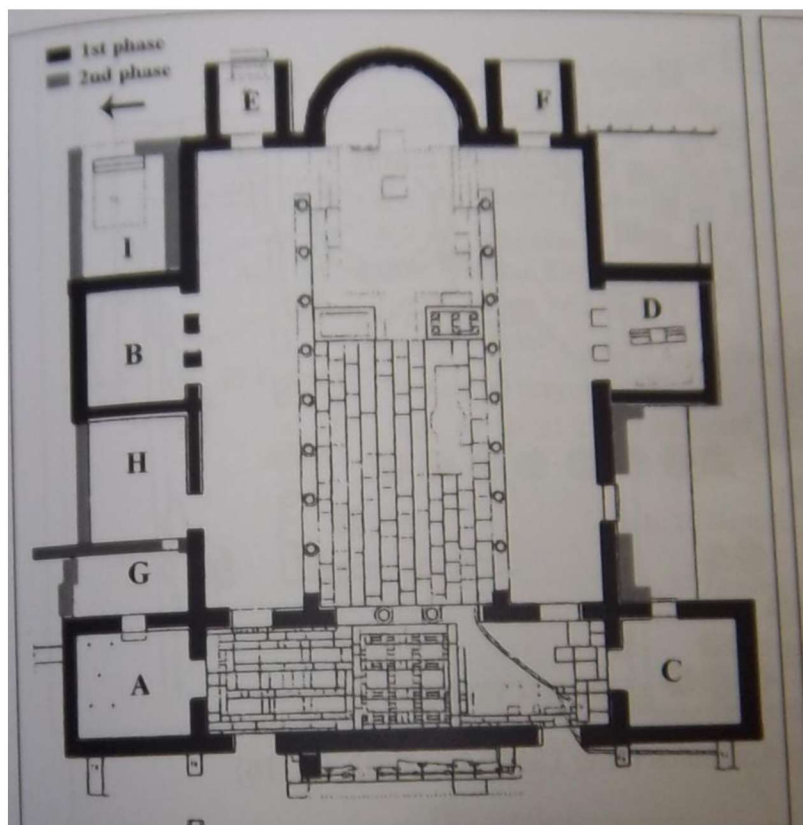

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

α

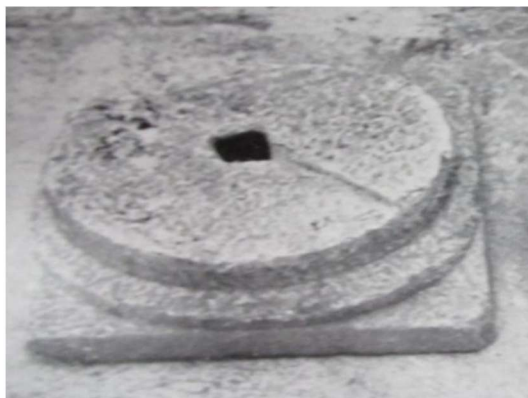

β

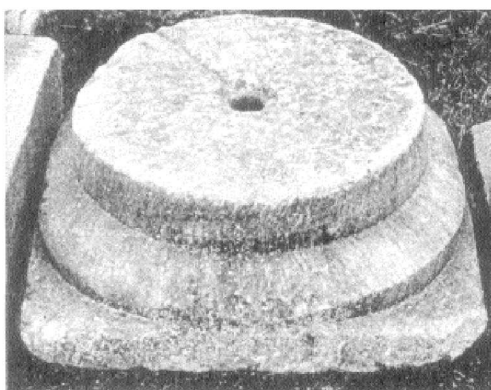
ΠΙΝΑΚΑΣ 14

α

β

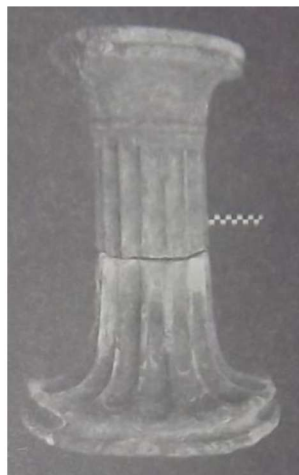

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

α

β

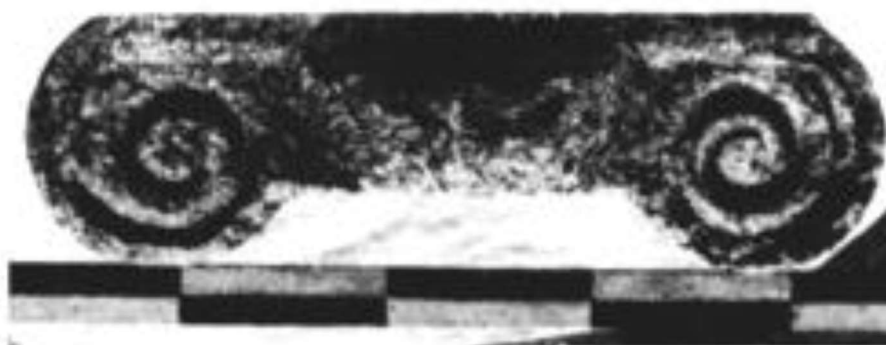

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

α

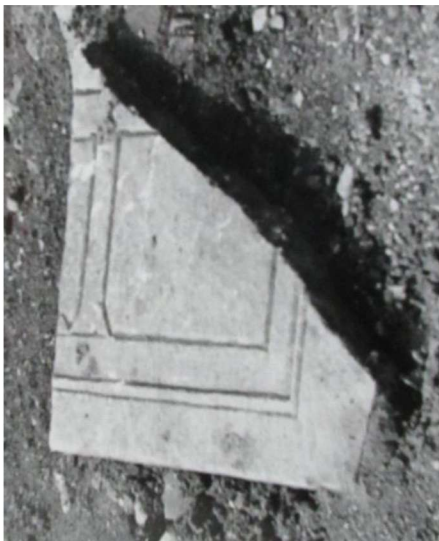
β

γ

α

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

α

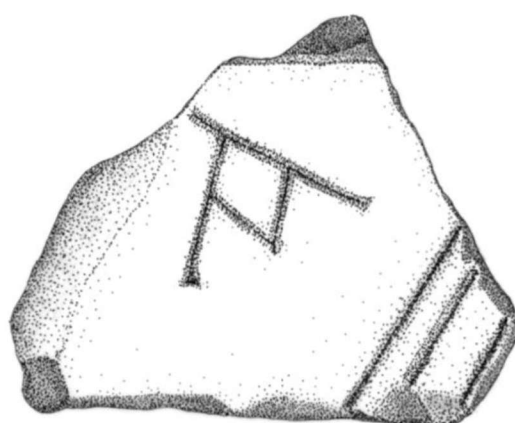

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

α

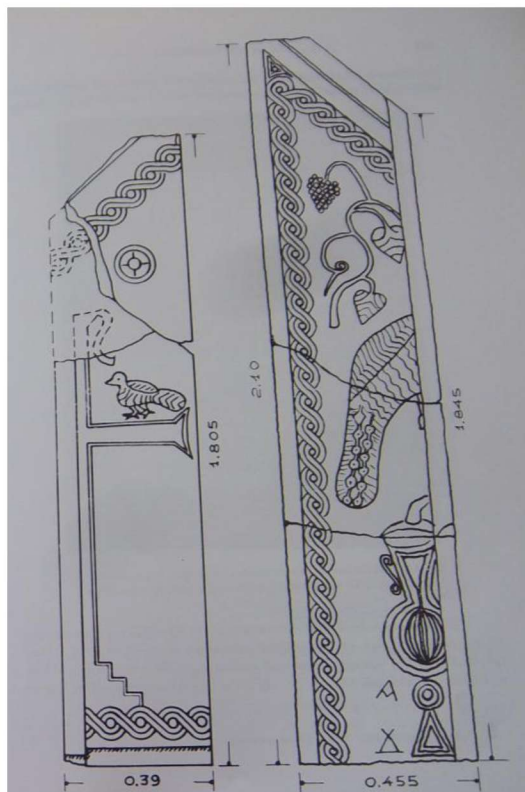

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

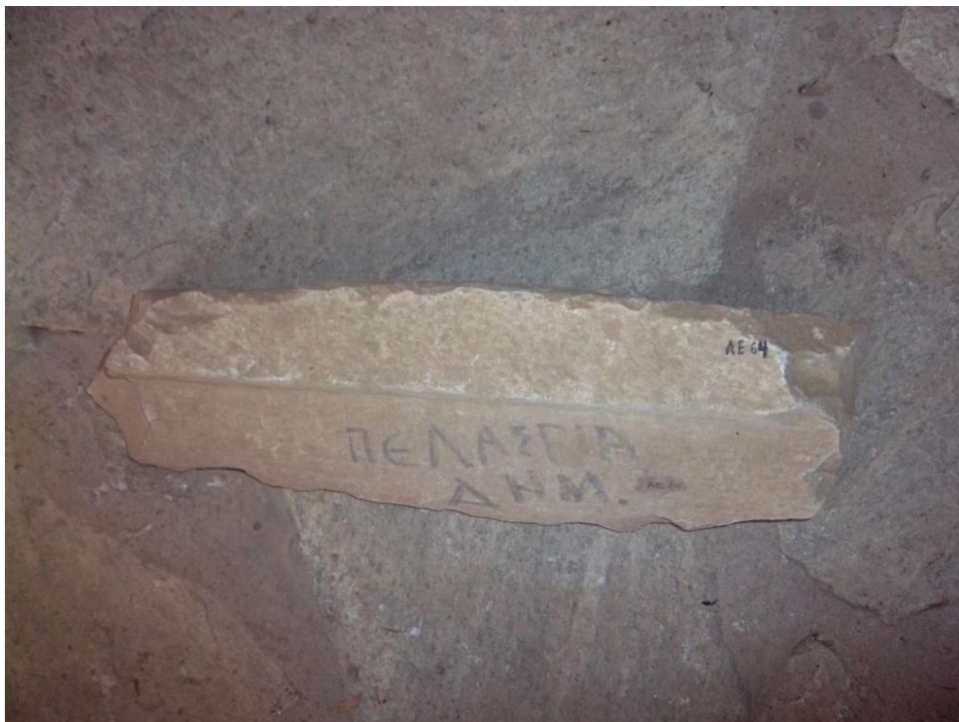

α

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

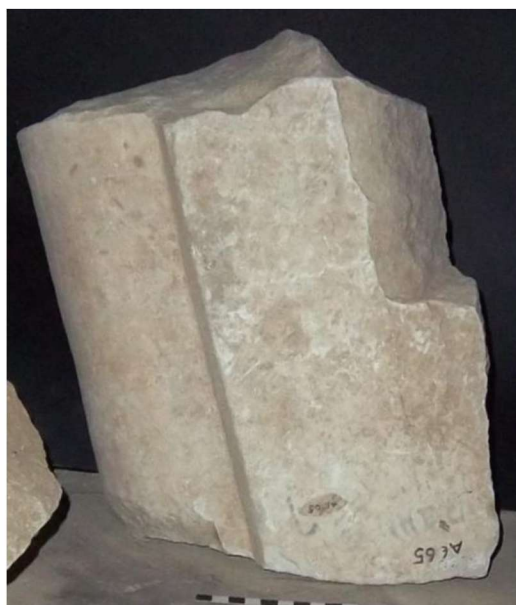

α

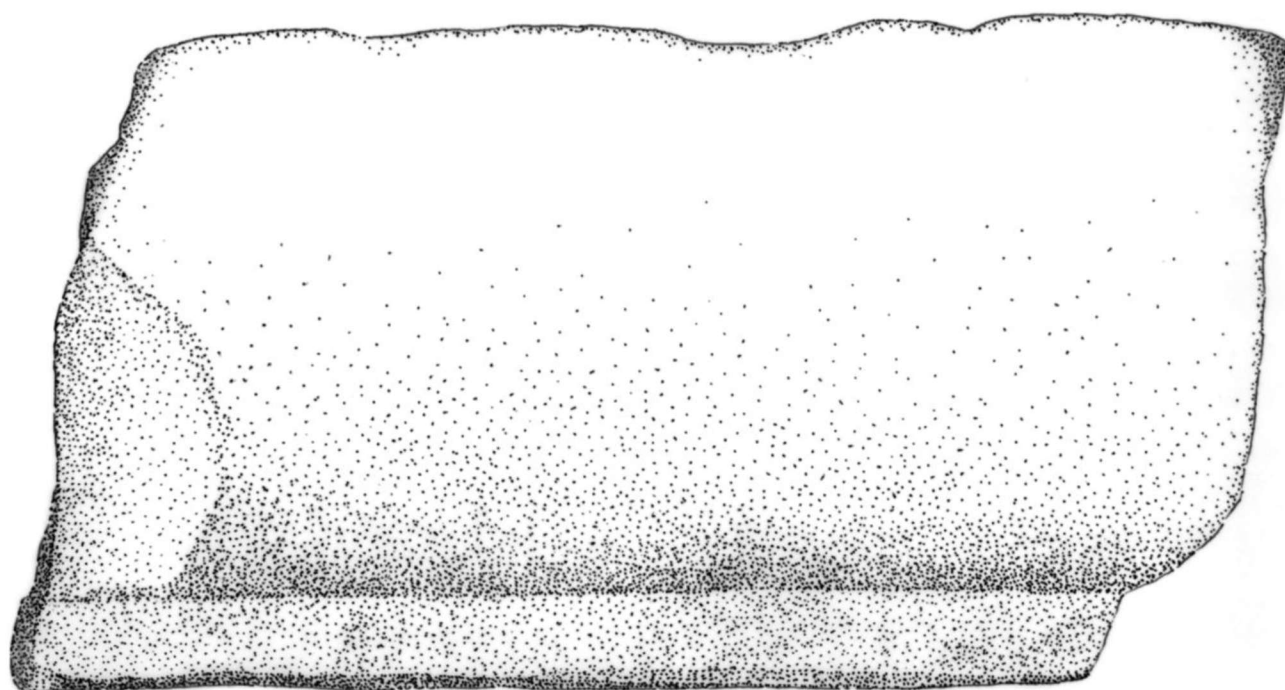

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

α

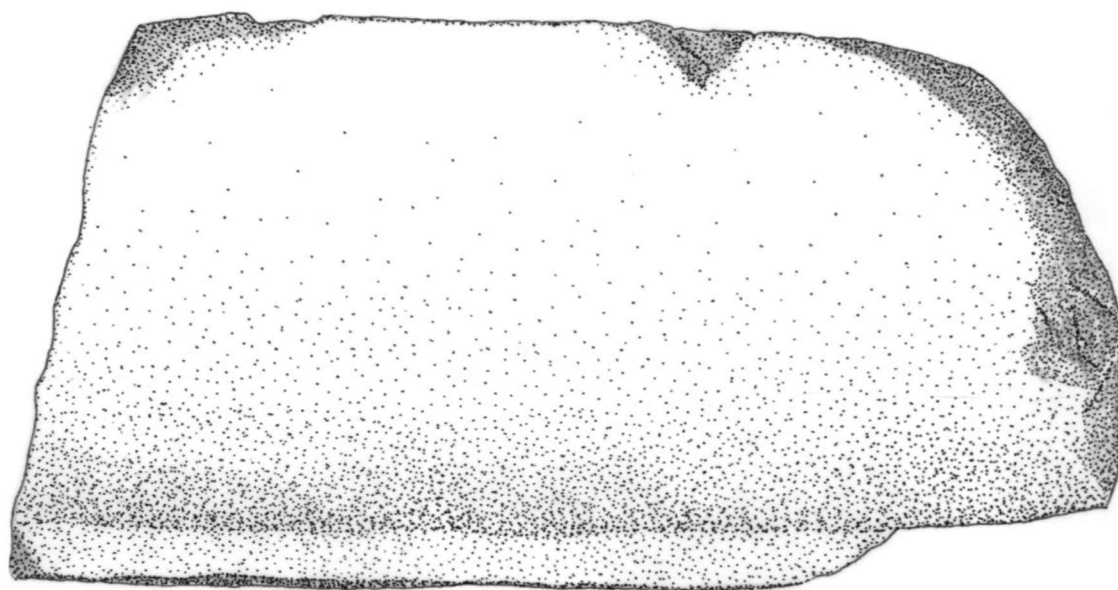

β

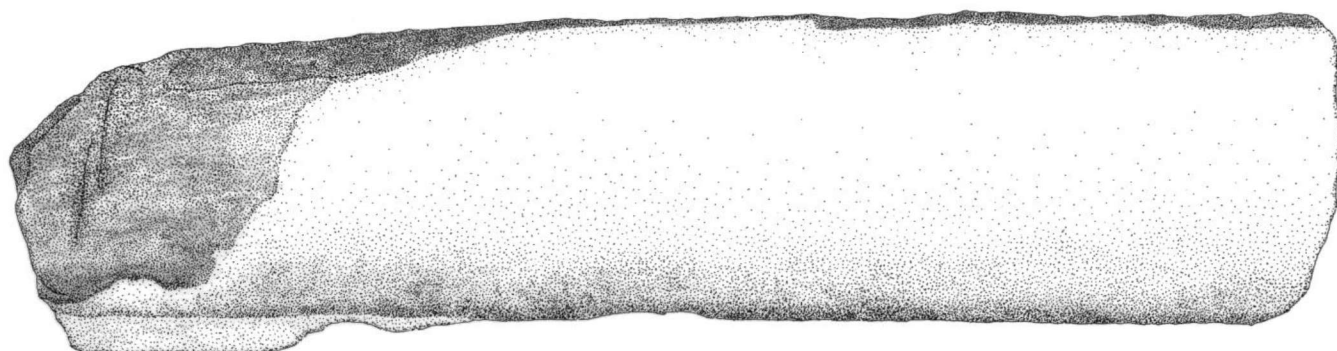

α

β

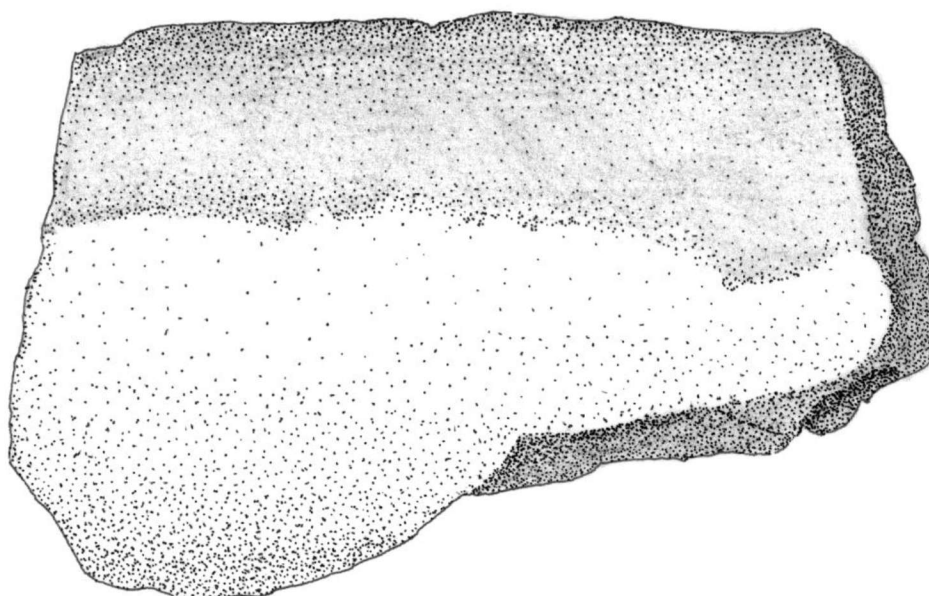
ΠΙΝΑΚΑΣ 24

β

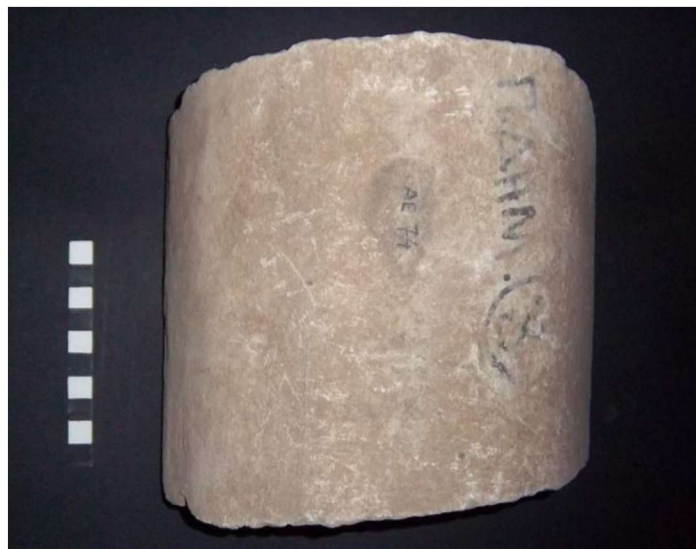
α

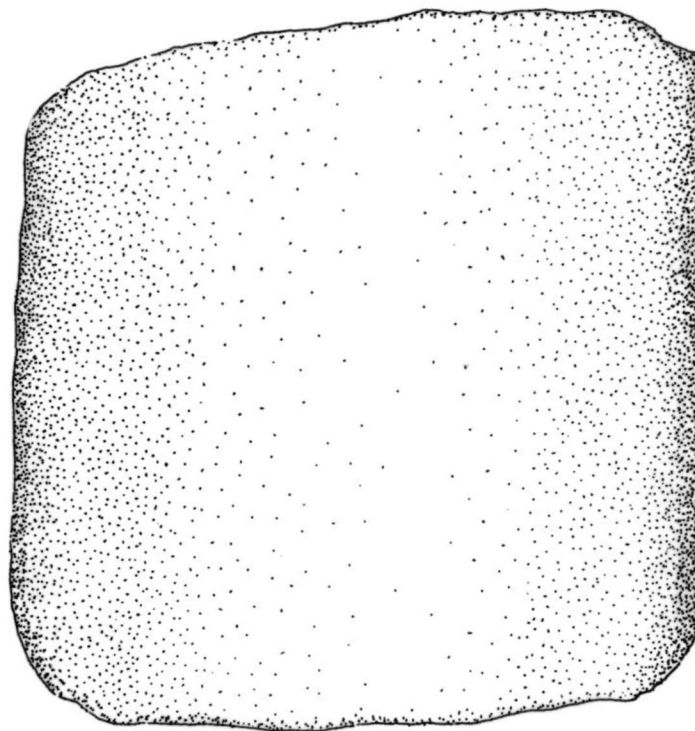
β

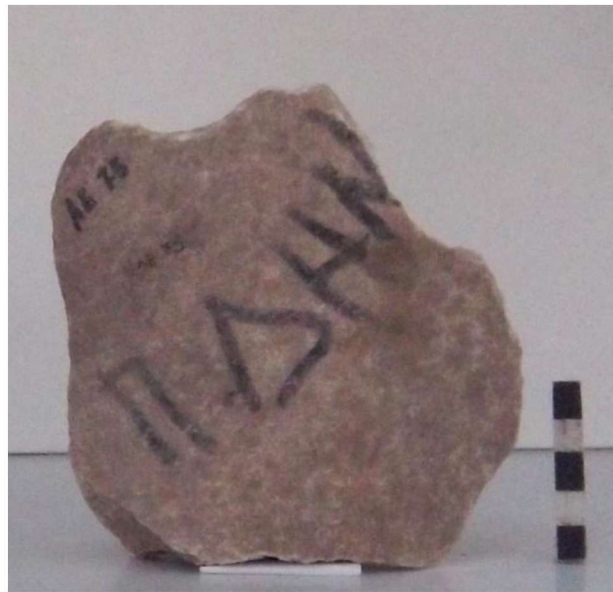
ΠΙΝΑΚΑΣ 26

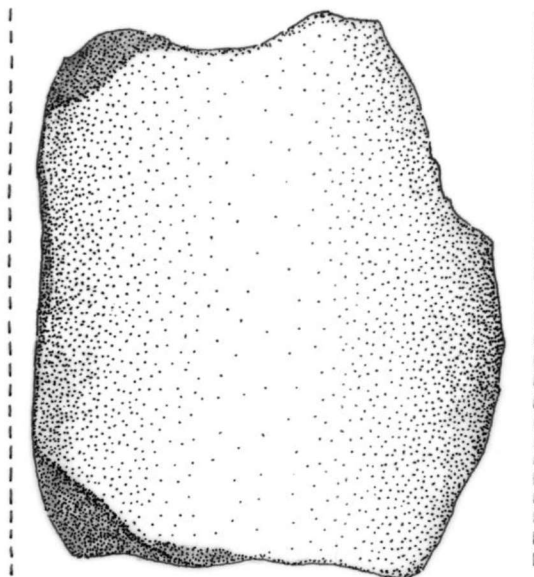
α

β

α

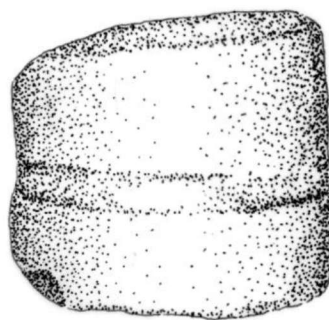

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

α

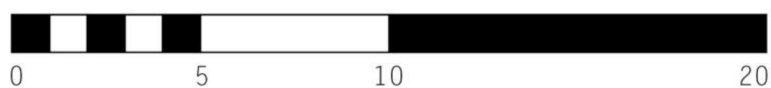
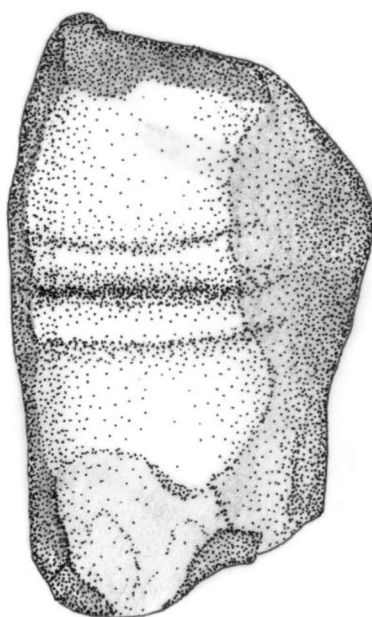

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

α

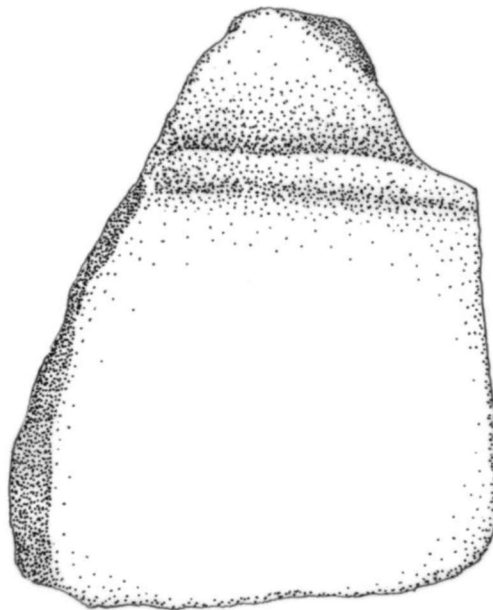

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

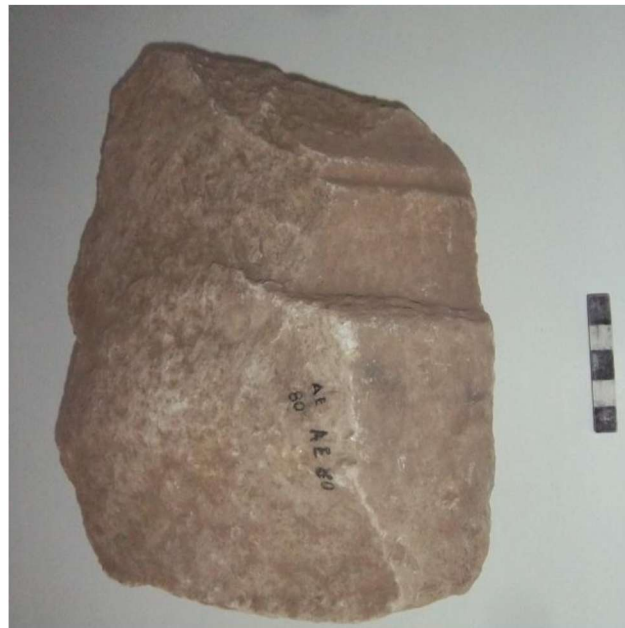

α

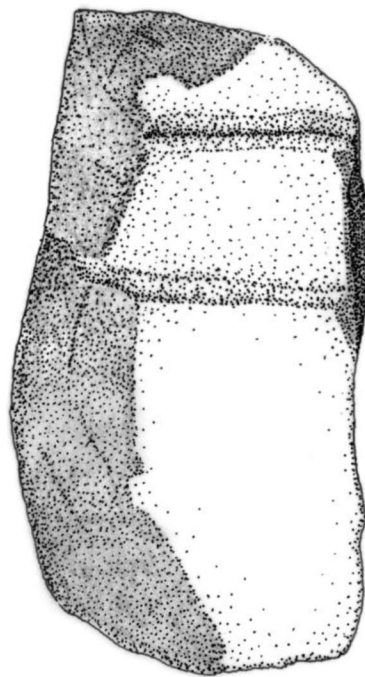

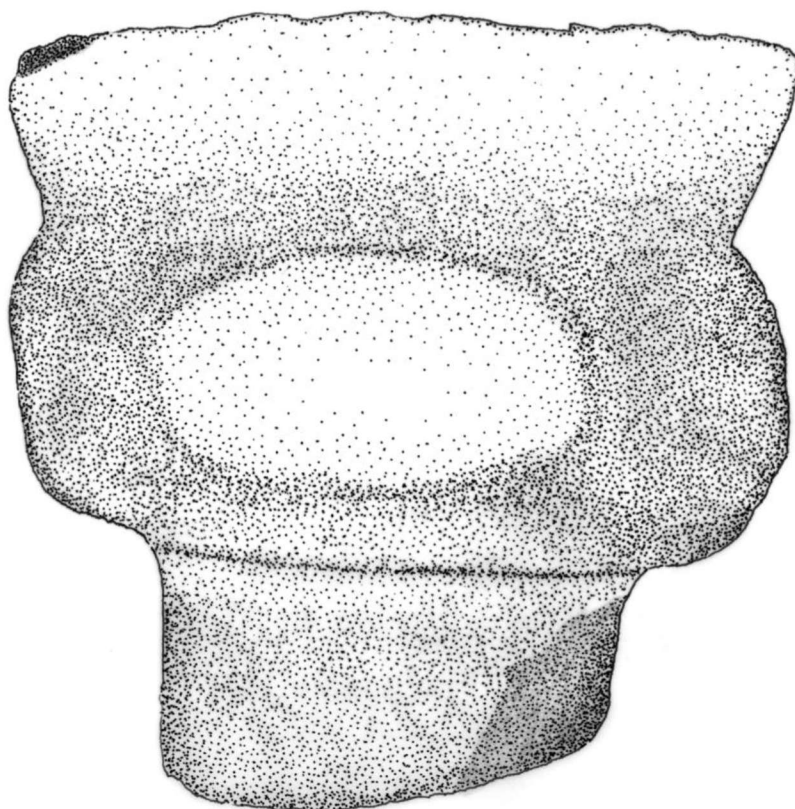
β

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

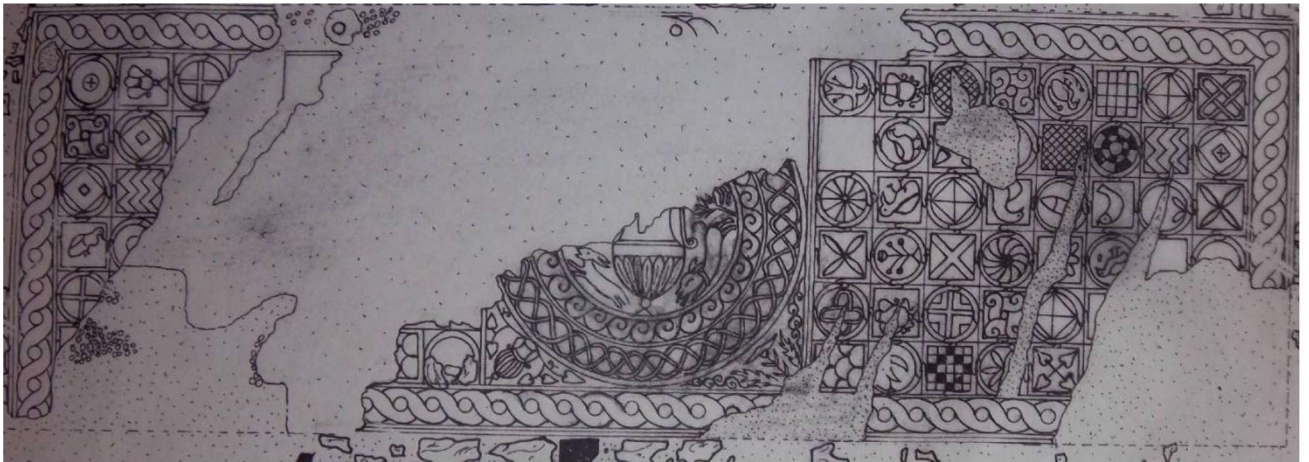

α

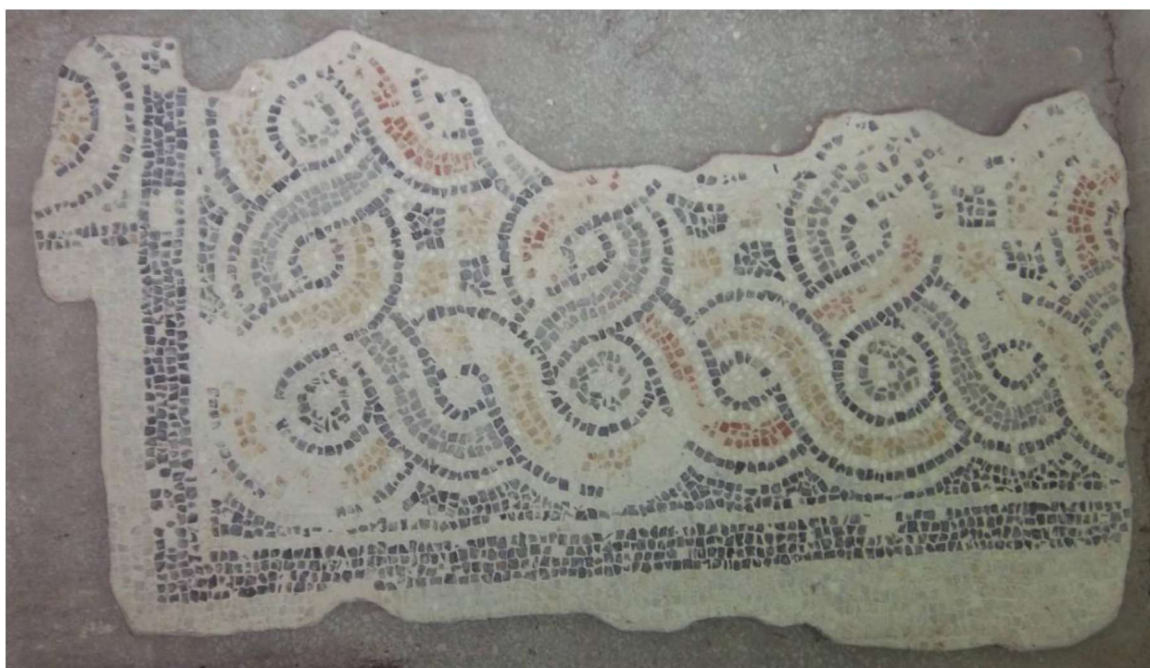
ΠΙΝΑΚΑΣ 33

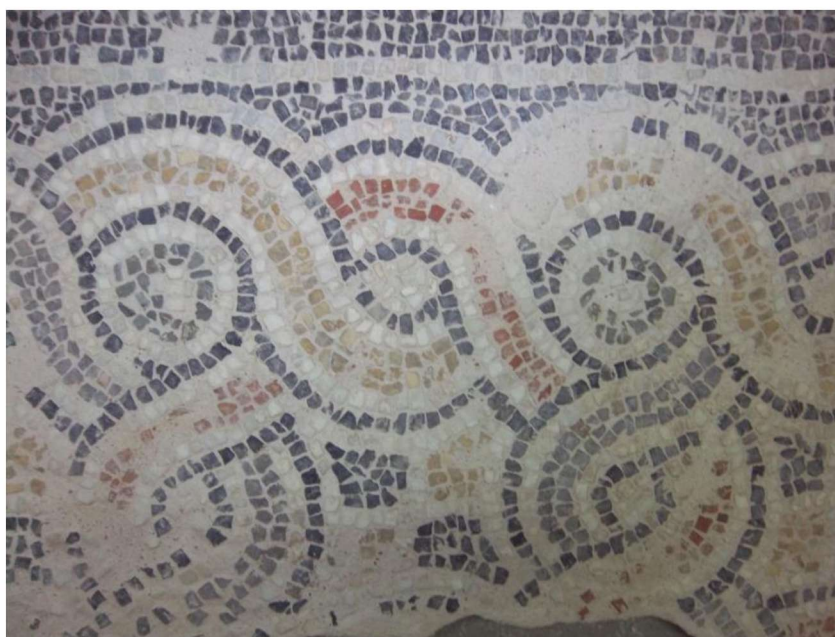
α

β

α

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

α

β

γ

α

β

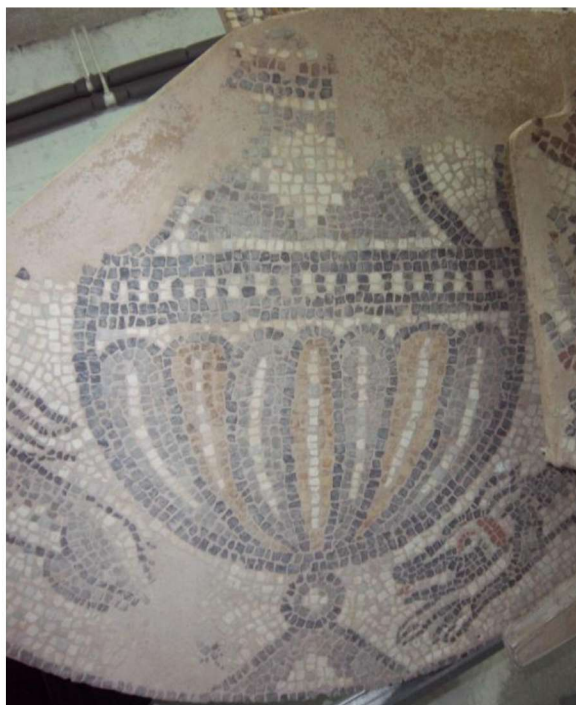
γ

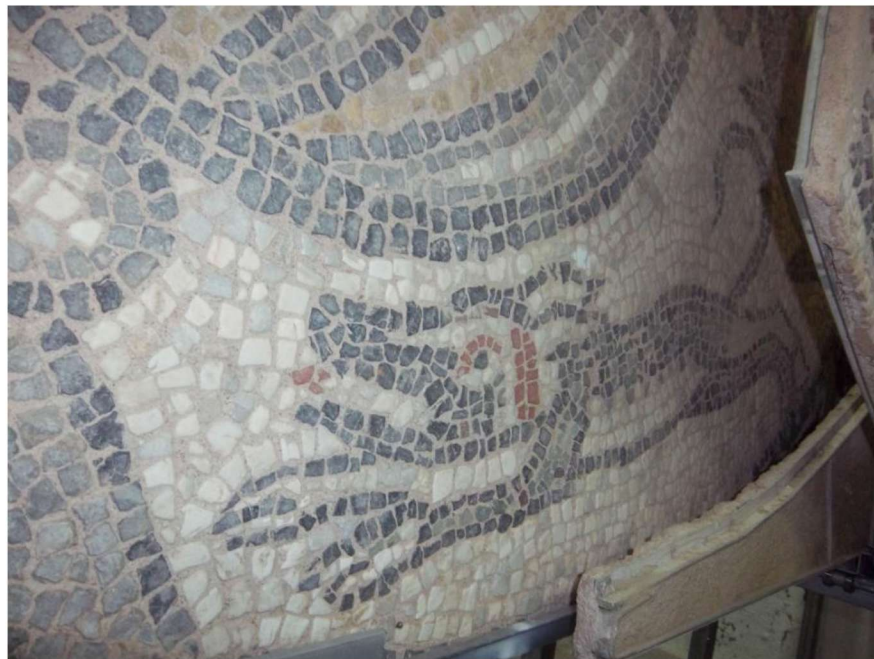
δ

α

β

α

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

α

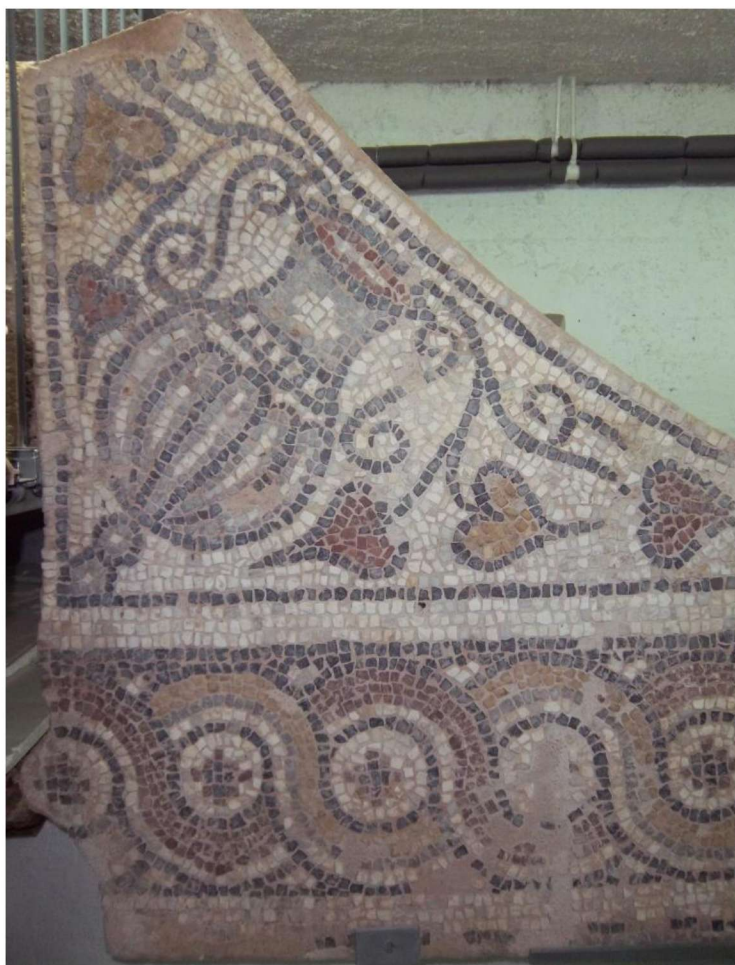

β

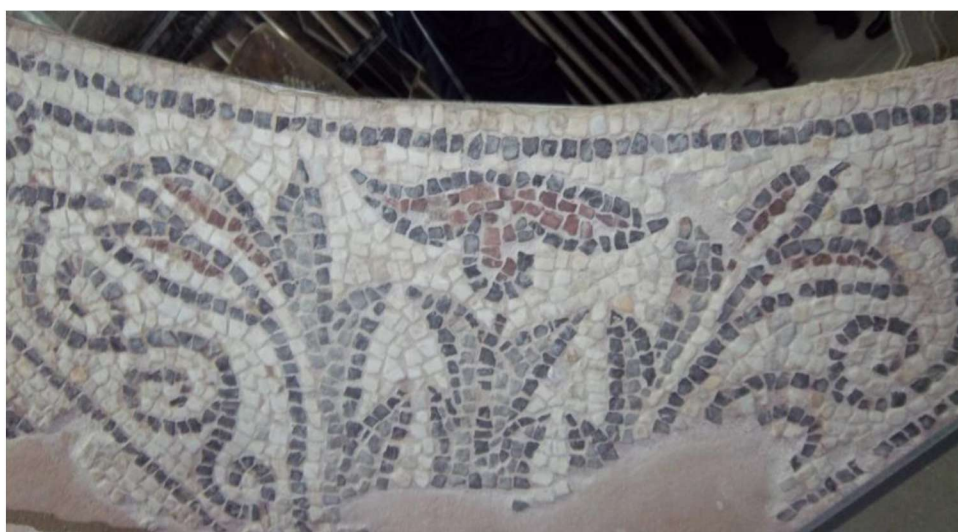

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

α

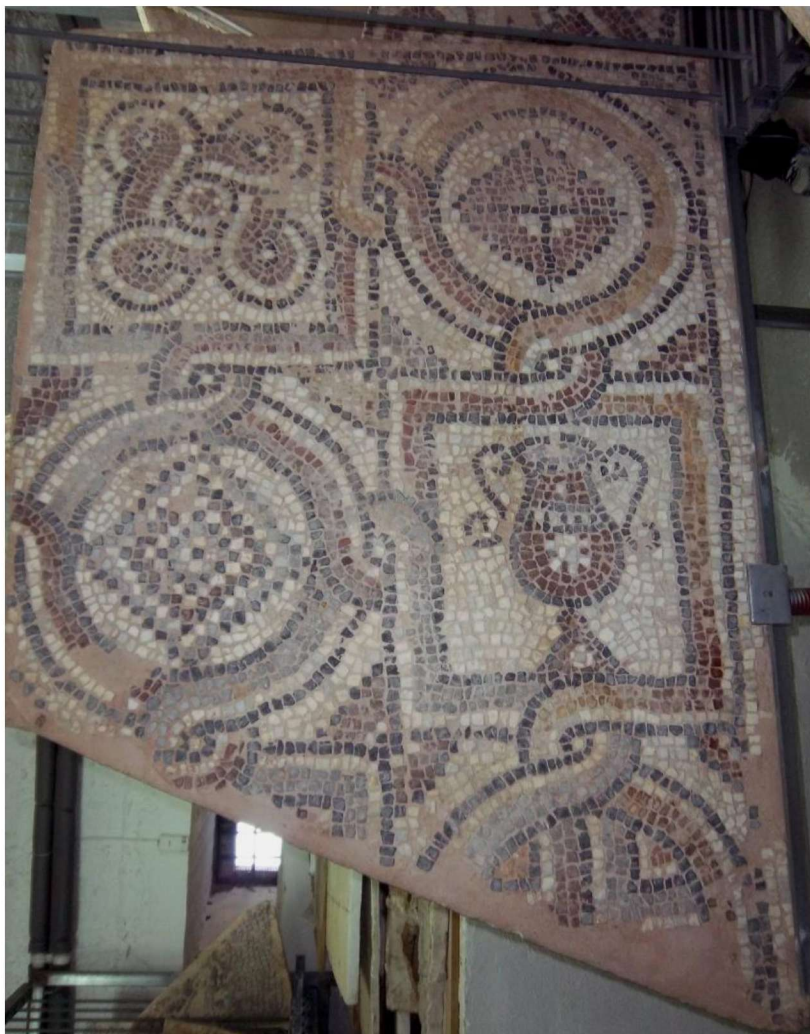

β

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

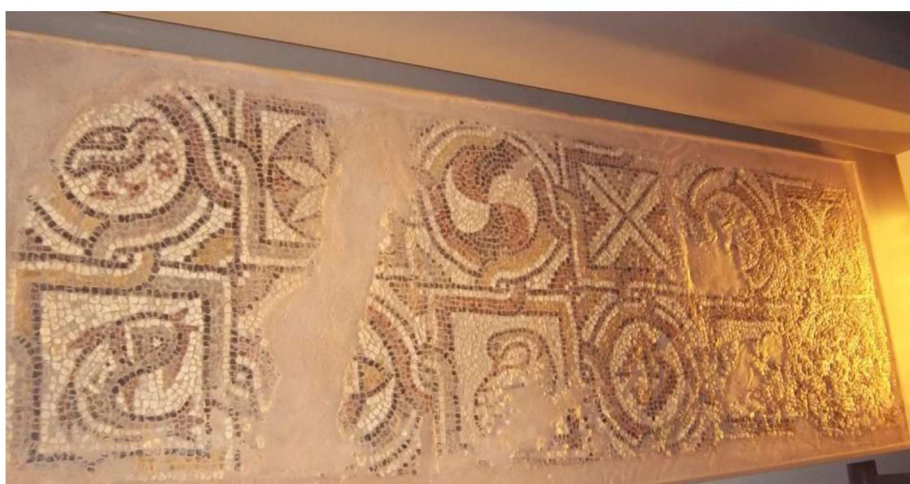
α

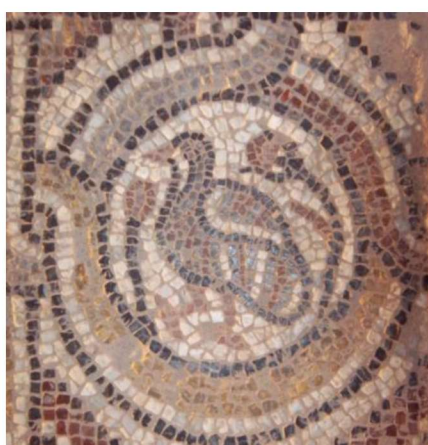
β

α

β

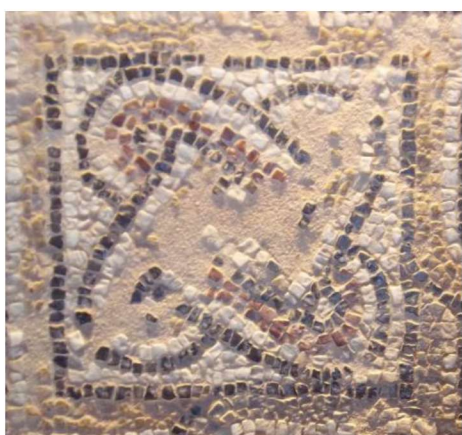

γ

δ

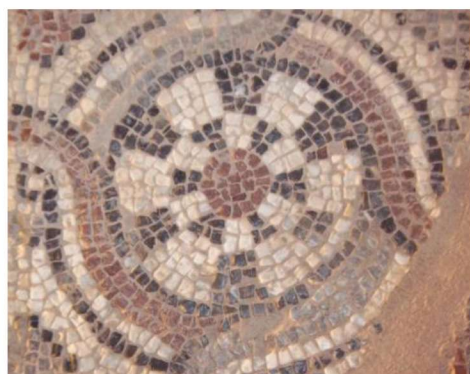
ΠΙΝΑΚΑΣ 43

α

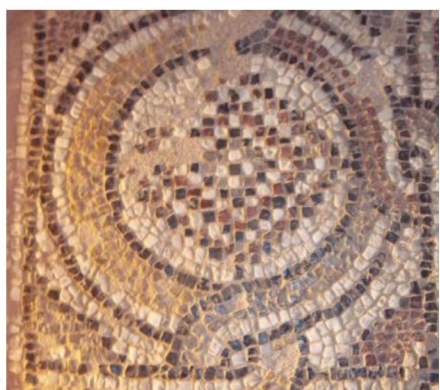
β

γ

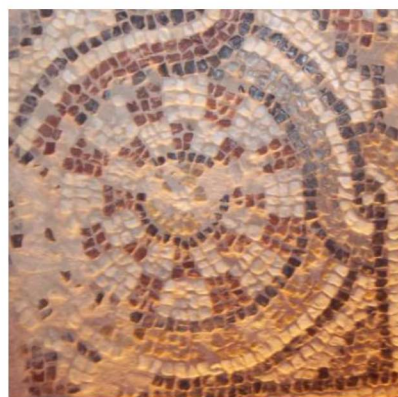

δ

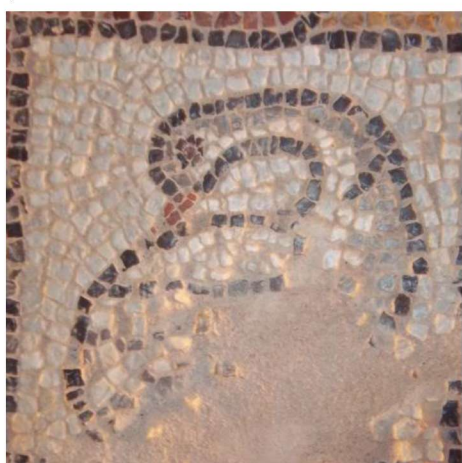

γ

ε

στ

ζ

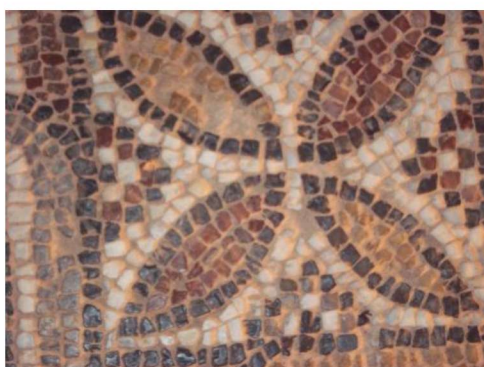

η

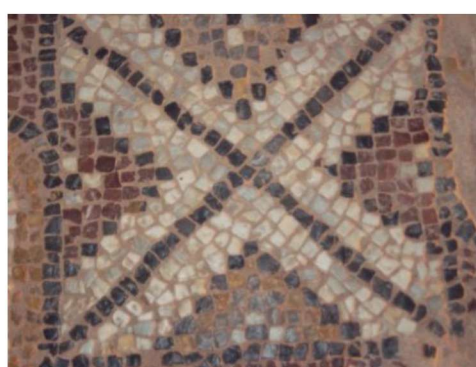
ΠΙΝΑΚΑΣ 44

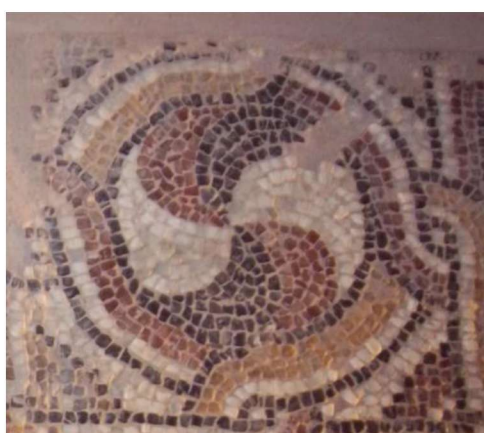
α

β

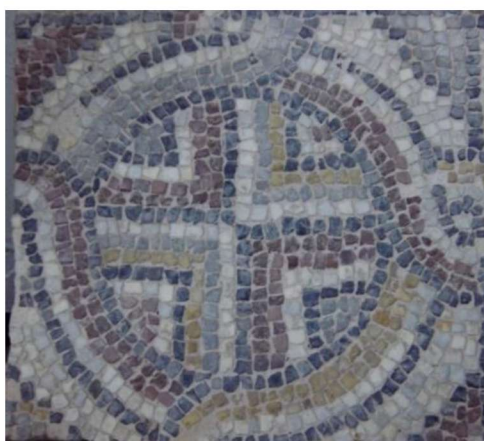
γ

δ

ε

στ

ζ

α

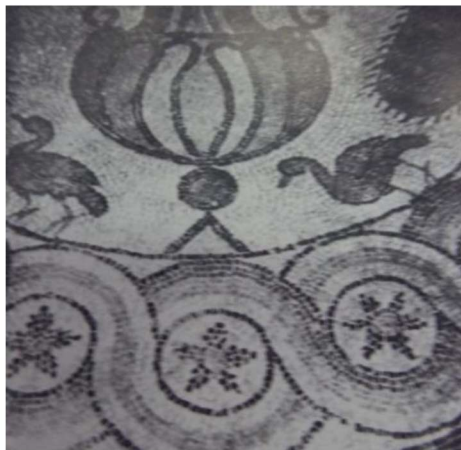

β

γ

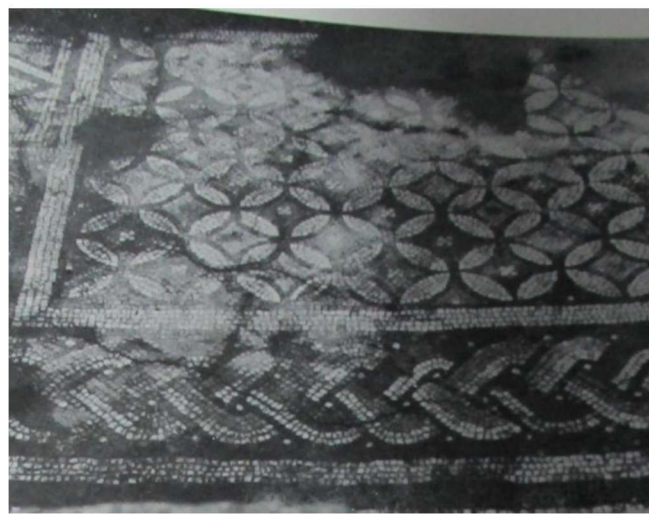
ΠΙΝΑΚΑΣ 46

α

β

γ

δ

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

α

β

γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 48

α

β

γ

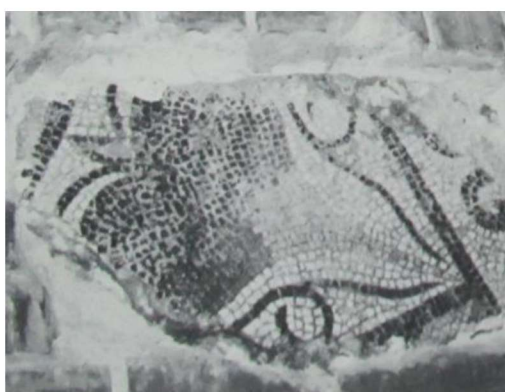

δ

ε

στ

ζ

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

α

β

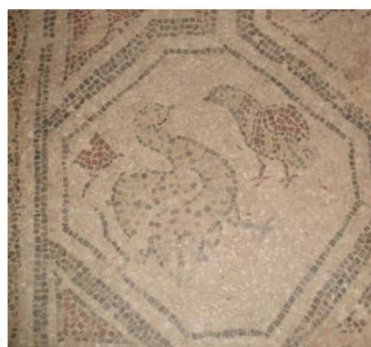
γ

δ

ε

στ

ζ

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

η

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

α

β

γ

δ

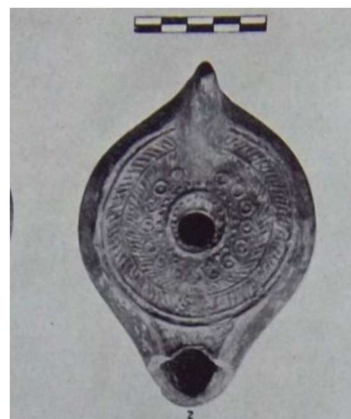
ε

στ

ζ

η

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

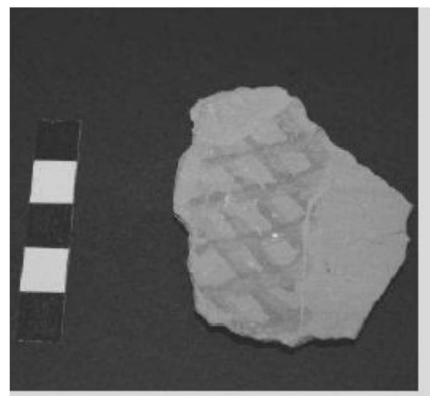
α

β

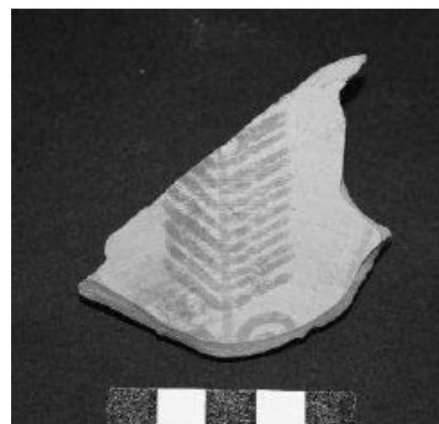
γ

δ

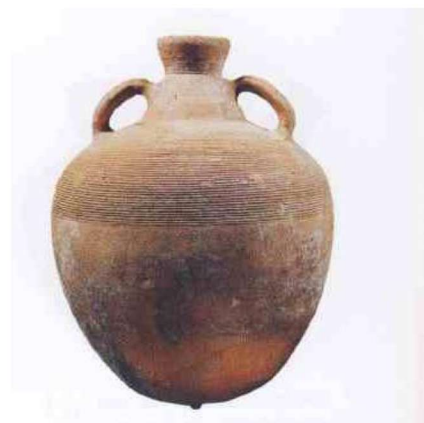
ε

στ

ζ

η

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

α

β

γ

δ

ε